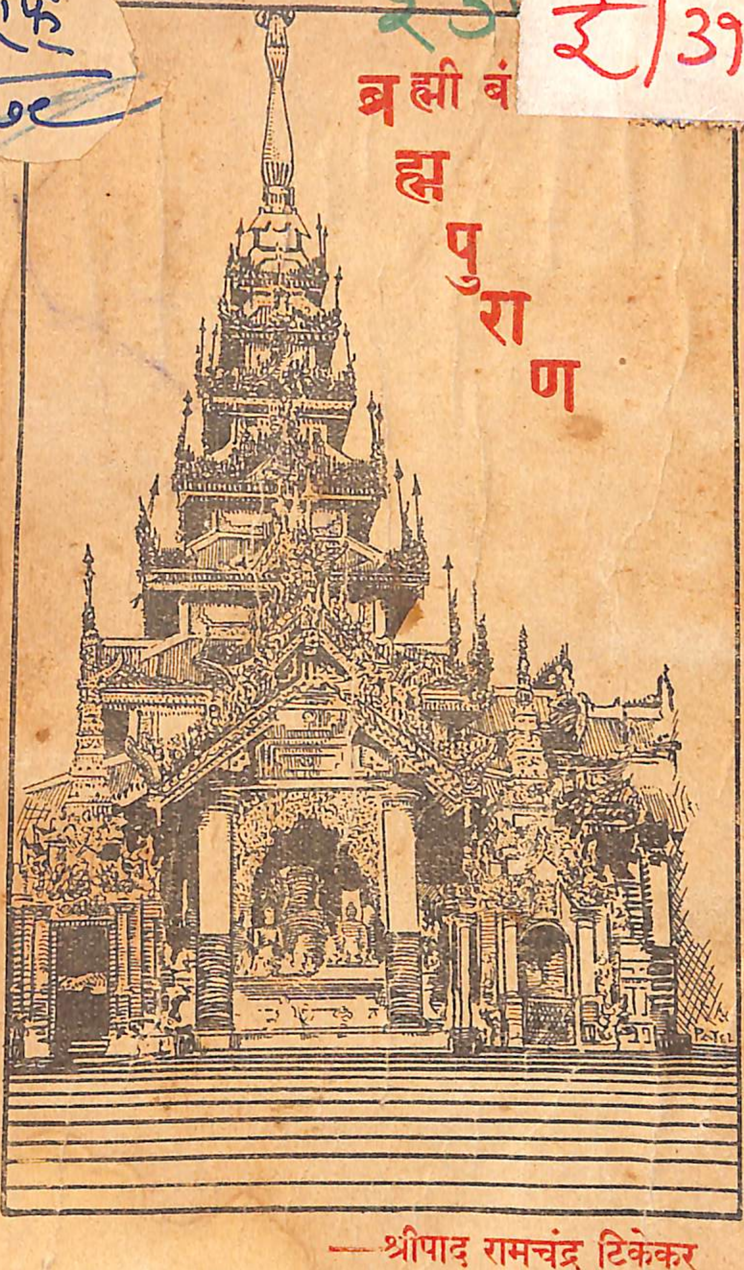
ब्रह्मी बं

ह्म पुराण

—श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर

ब्रह्मी बंडाळीचें

ब्रह्म पुराण

बंडाळी व विभागणी या प्रचलित प्रश्नांचें सांगोपांग विवेचन

(दहा चित्रें व नकाशासह)

श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर

प्रथमावृत्ति] किंमत १ रुपाया [१९३१

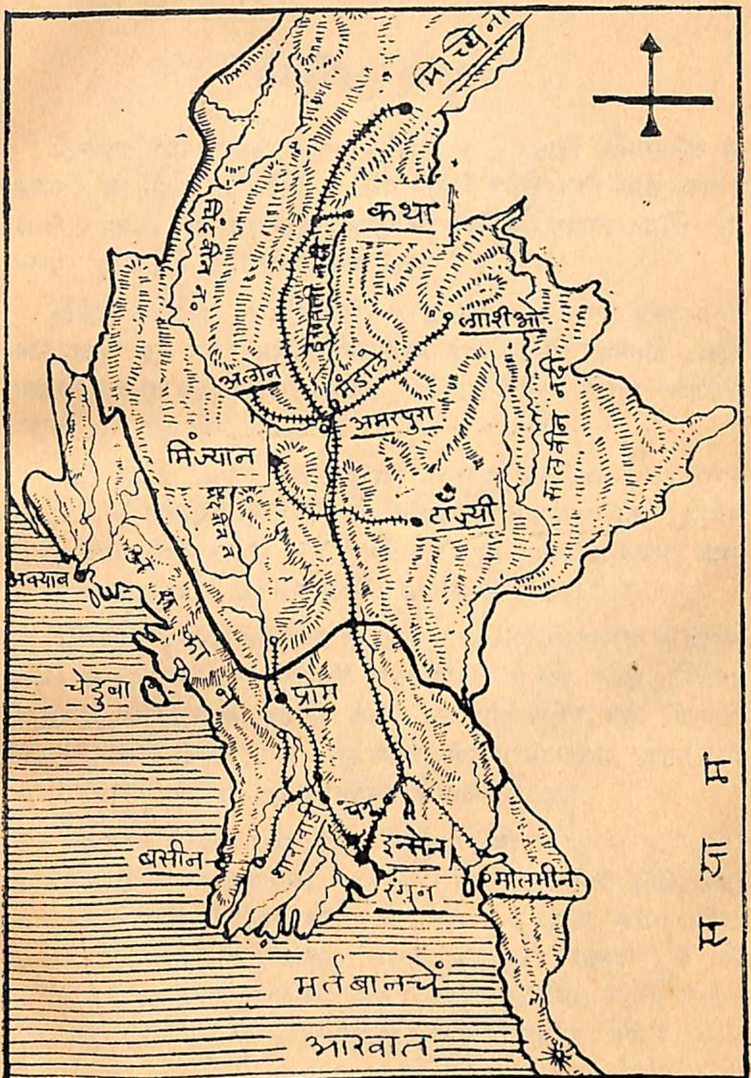
प्रकाशक
चिंतामण रामचंद्र टिकेकर
'दूत' ऑफिस, सोलापूर.

मुद्रक
सदाशिव रामचंद्र सरदेसाई, बी. ए., एल्‌एल्‌. बी.,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत' छापखाना,
९४७, सदाशिव पेठ, पुणें २.

ती. नाना, आबा व भाऊ

यांस आदरपूर्वक अर्पण

ब्रह्मदेश

कथा
अलोन
मंडाले
अमरपुरा
लाशीओ
मिंज्यान
टाँग्यी
अक्याब
चेदुबा
प्रोम
बसीन
रंगून
मोलमीन
मर्तबानचें
आरवात

चित्रांचा खुलासा

गौतमबुद्धाचा अजस्त्र पुतळा—(पृ. १) चात्रान चौंगमधील हा पुतळा. ब्रह्मदेशांत सर्व पॅगोडा व चौंग यांमध्यें विद्युद्दीपांची खास व्यवस्था असते हें विशेष होय. ह्या पुतळ्यावरहि दिवे लावलेले दिसतात आणि त्यांवरूनच पुतळ्याची उंची अजमावतां येईल.

श्वे-डेगॉन पॅगोडा, दुसरी बाजू—(पृ. १७) पॅगोडाच्या एका बाजूस असें नक्षीचें एक मंदिर आहे. जिकडेतिकडे बुद्धाचे पुतळे दिसतात. अशा प्रकारचें बाह्यांग ब्रह्मी देवळाचें असतें. 'पॅगोडा'चें चित्र म्हणून ओळखण्याची हीच खूण होय.

ब्रह्मी घरांचा नमुना, 'जल-महाल'—(पृ. ३२) पाण्यावर तरंगत आहेत अशीं दिसणारीं हीं घरें म्हणजे खरोखर जलमहालच होत. आगीपासून त्यांना भीति कमी. पण पाण्याचा सहवास आपणांसारख्यांना त्रासदायकच वाटावयाचा. पूर्व बंगाल्यांतही असलीं घरें आहेत.

श्वे-डेगॉन पॅगोडा, सुवर्णमय कळस—(पृ.४८) रंगूनमधील श्वे-डेगॉन पॅगोडाचा हा मुख्य भाग म्हणण्यास हरकत नाही. हे सर्व कळस सुवर्णमय दिसतात. त्यांच्या खाली बुद्धाच्या लहानमोठ्या मूर्ति आहेत. मागे दिसणारा मोठा घेर मुख्य उंच स्तूपाचा असून त्याच्या विस्ताराची कल्पना माणसें उभीं आहेत त्यावरून करावी. तोही सुवर्णाने मढविलेला दिसतो.

'ब्रह्मदेश विलग करूं नका' म्हणणारांची सभा—(पृ. ५६) रंगून येथे ज्युबिली हॉलमध्ये ता. २८-५-३१ रोजीं सभा भरली होती, तेव्हा वरच्या मजल्यावरून घेतलेला फोटो. थारावडी यू पू भाषण करीत आहेत. हें सर्व एका नाटकाप्रमाणे दिसतें. कारण प्रमुख फुंजी (सायडॉ) व वक्ते हे रंगभूमीवरच असून बाकीची मंडळी रांगेने खुर्चीवर बसली आहेत. फोटो वरून व श्रोत्यांच्या मागून घेतल्याने सर्वांचीं डोकींच तेवढीं फोटोंत दिसतात.

सुधारलेलीं पण लाकडी घरें—(पृ. ६४) थारावडी येथील पोलिस-लाइन. यांत सुधारणा म्हणजे घरावर कौलें घातलीं आहेत. अशीं चाळी-वजा घरें ठिकठिकाणी असतात.

चौंगमधील फुंजी, शिक्षक व विद्यार्थी—(पृ. ८०) रंगूनजवळ चात्रान म्हणून एक खेडें आहे. तेथील बुद्धविहारांत शाळाही भरत असे. त्या शाळेंत येणारे सर्व विद्यार्थी, तात्पुरते झालेले फुंजी व मुख्य 'भिक्षु' अशा सर्वांचा मिळून घेतलेला फोटो.

चात्रान चौंगमधील वृद्ध फुंजी—(पृ. ८८) सुमारे ९२ वर्षांचा हा वृद्ध फुंजी अद्यापि आपल्या नित्य व्यवसायांत गर्क असतो. 'अंगं गलितं पलितं मुंडं दशनविहीनं जातं तुंडम्' अशी स्थिति असली तरी अध्यापनाच्या 'आशापिंडां'तून तो मुक्त झाला नाही.

बुद्धविहारमधील मोफत शाळा—(पृ. ९६) ह्या शाळेंत अभ्यास कसा चालला आहे आणि विद्यार्थी केस कोणत्या प्रकारे कापतात, हें चित्रावरून कळतें.

सरकारी पोलिसांचें शस्त्रागार, चितगांग—(पृ. १०४) क्रांतिकारकांनी दोन शस्त्रागारें फोडलीं व लुटलीं, त्यांपैकी हें एक. याच्या मागे दिसणारी पोलिस-लाइन. फोटो दूरवरून कोणाला नकळत घ्यावा लागला म्हणून इमारत व आजूबाजूस बसलेले गुरखे स्पष्टपणे दिसत नाहीत.

चित्रांचे ब्लॉक करून ते छापण्याचें काम मुंबईस श्री. विठ्ठलराव वागळे यांच्या प्रोसेस स्टूडिओ व प्रेसमध्ये झालें आहे.

अनुक्रमणिका

ब्रह्मी बंडाळीचें ब्रह्मपुराण

मंगलाचरण

ब्रह्मपुराण म्हटलें की, मग त्याची सुरुवात मंगलाचरणापासूनच व्हावयास पाहिजे; आणि बुद्धानुयायी प्रदेशाची माहिती देतांना गौतमबुद्धाशिवाय दुसऱ्या कोणाला वंदन करावयाचें ?

ब्रह्मदेशांत बंड बंड म्हणून जें म्हणतात, तें आज आठ महिने होऊन गेलें तरी थंडावत नाही. यःकश्चित् ब्रह्मी प्रजा ती काय आणि साम्राज्य-सरकारला सातआठ महिने सारखी सतावून सोडते काय, सर्वच विचित्र वाटतें. बंडाळी शमविण्यासाठी व्हाइसरॉयांकरवी तीन 'वरवंटी' कायदे निघाले; खास त्रिकुटी (ट्रिब्यूनल) कोर्टें स्थापलीं; छप्पन्न जणांना फांशीची शिक्षा फर्मावली; शेकडो इसमांना काळें पाणी ठोठावलें; हजारो प्रजाजनांना डांबून ठेवलें; त्यांच्या बायकापोरांना अटक केली; ठिक-ठिकाणी लष्करी छावण्या उभारल्या; हिंदुस्थानांतून पलटणींवर पलटणी मागवल्या—पण अद्याप बंड आहे तसेंच आहे, कांही कमी नाही. ब्रह्मी गव्हर्नरांनीं खास मजलस भरविली, 'बंडखोरांना माफी करतों' असें जाहीर केलें; कांही धर्मगुरूंना मथवून 'शांततेचा प्रसार' करण्याकरितां बंडाच्या आवारांत पाठविलें—परंतु सर्वच गाडा पूर्ववत् चालू आहे. रोज लुटालूट, डाके, हल्ले, दरोडे यांची बातमी पहिल्याप्रमाणेच भरपूर येते. इकडे सरकार मात्र रोज पत्रकें काढून बंड दबत आल्याचीं (कोरडीं) आश्वासनें देतें. 'बहुतेक बंडखोर हातीं आले. आतां लवकर सामसूम होईल.' अशीं 'भरत-वाक्यें' भारतमंत्र्यांनी व व्हाइसरॉयांनी किती तरी वेळा म्हटलीं. परंतु तीं भरतवाक्यें न ठरतां नवीन बंडाचीं मंगलाचरणेंच ठरलीं ! आतापर्यंत सरकारच्या पत्रकांवरून हिशेब केला तर असें दिसतें की, सुमारे २७०० बंडखोर सरकारास शरण आले; सुमारे एक हजारांना मृत्युमुखीं पडावें लागलें; आणि अंदाजे दोन हजार बंडखोर सरकारने कैदेंतच ठेवले होते. इतक्यांचा हिशेब लागला तरी बंड काबूंत आलें, असें छातीठोकपणे कोणीच सांगत नाही. मग हे बंडखोर आहेत तरी किती ? त्यांचा पराक्रम कशा प्रकारचा

आहे? आणि सरकारच्या ताबडींत ते कां सांपडूं शकत नाहीत? इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरें कशीं मिळावयाचीं? खरें पाहूं गेलें तर सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कृपेमुळेच ब्रह्मी बंडाळीची कांहीच खरी बातमी कळत नाही. म्हणजे सरकारला त्यांनी किती जेरीस आणलें आहे याची यथार्थपणे कबुली सरकार मुळींच देणार नाही. फक्त स्वतःची बडेजावी, बंडखोरांची नालस्ती आणि हिंदी जनतेवर हल्ला केल्याच्या विकृत बातम्या सांगण्यासाठी सरकारचें प्रसिद्धिखातें आहे हें खरें. परंतु अशा एकपक्षीय बातमीवर विश्वास ठेवून कसें चालेल? त्यांतील खरा अर्थ तर्कानेच ताडला पाहिजे. आतापर्यंत बंडखोरांनी सुमारे १२५ गांवकामगारांचे (पाटील) बळी घेतले. दोन डिस्ट्रिक्ट पोलिस सुपरिंटेंडेंट, एक असिस्टंट पो. सुपरिंटेंडेंट व एक इन्स्पेक्टर इतक्या सरकारी अधिकाऱ्यांना ठार केलें असून, बऱ्याच काळ्या-गोऱ्यांना जखमीही केलें आहे. एकंदर १०७४ इसम बंडखोरांच्या क्रोधास बळी पडले. पैकी फक्त ७४ च हिंदी आहेत. असें असतांही ब्रह्मी बंडखोर हिंदी जनतेवर सारखा हल्ला करतात; त्यांना हिंदीद्वेषानें पछाडलें आहे; हिंदी लोकांना ब्रह्मदेशांत राहणें धोक्याचें आहे, अशा 'रंगीत' बातम्या उठविण्यांत सरकारचा हेतु काय असावा, हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईलच.

बंड सुरू झाल्यापासून एकंदर ९८ संस्था सरकारने गैरकायदा ठरविल्या आहेत. त्यांतच G. C. B. A. (ग्रँड कौन्सिल ऑफ बर्मीज् असोसिएशन) ही प्रमुख संस्था समाविष्ट आहे. पोलिसांवर हल्ला करणें, येनांगजांग येथील तेलाच्या खाणींचें नुकसान करण्यासाठी झटणें, इतरत्र असलेल्या तेलाच्या टांक्यांवर किंवा नळींवर हल्ला करण्यासाठी टपणें, मंडाले मेल उलथून पाडणें किंवा ब्रह्मी सरकारशीं राजनिष्ठ राहणारीं स्वतंत्र 'शान' संस्थाने, चीन व ब्रह्मदेश यांचेमध्ये आहेत त्यांत बंडाळी माजविणें, असे कितीतरी पराक्रम बंडखोरांनी केले आहेत. बंड डिसेंबर १९३० च्या शेवटच्या आठवड्यांत सुरू झालें असलें तरी बंडखोरांचा पुढारी '**साया सान**' हा ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यांत म्हणजे आठव्या महिन्यांत सरकारचे हातीं लागला आहे असें समजतात. कारण असे कितीतरी पुढारी पकडले व कित्येकांना शिक्षा ठोठावल्या, पण बंडाच्या धामधुमींत काडीमात्र फेर पडलेला नाही. बंडाचें

क्षेत्र विस्तृत असून तें संलग्न असें नसतांही बंडखोरांची ही धामधूम व्यवस्थेशीर चालली आहे हें सरकारची अपात्रता दर्शवितें की बंडखोरांची तयारी उत्कृष्ट आहे असें त्यावरून अनुमान काढावयाचें?

तें ज्याचें त्याने वाटेल तसें करावें. बंडखोरांच्या त्रासामुळे हजारो हिंदी मजूर स्वदेशाकडे पळाले, असें बोटींतील उतारूंचे आकडे घेऊन कांही वर्तमानपत्रांनी दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण साधारणपणे दर वर्षी त्या सुमारास किती प्रवासी जातयेत असतात, याचा त्यांनी मुळीच विचार केला नाही. म्हणून एका दृष्टीने ते आकडे विशेष फुगलेले दिसतात. ब्रह्मदेशांत व हिंदुस्थानांत हिंदी मुशाफरांची जा-ये इतकी आहे की, प्रत्येक बोटींत त्यांची गर्दी असते. तेव्हा नुसती ब्रह्मदेशाहून येणाऱ्या हिंदी लोकांची संख्या सांगून आमच्या इतक्या बांधवांना ब्रह्मदेश सोडावा लागला अशी त्यावर मल्लीनाथी करणें म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करण्यासारखेंच आहे. ह्यावरून असें म्हणतां येत नाही की, ब्रह्मदेशांतून कोणी पळून आलेच नाहीत. जी मंडळी आली ती का व कशी याचें विवेचन पुढे केलेंच आहे. हिंदी बांधवांबद्दल मला आपलेपणा वाटत नाही, असा आरोप मात्र मजवर कोणीं करूं नये. विनाकारण खऱ्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून आपणांस अनुकूल व ब्रह्मी प्रजेस प्रतिकूल अशीं अनुमानें काढणें मला बिलकूल पसंत नाही आणि म्हणून मीं तसें केलें नाहीं. वस्तुस्थिति जशी आहे तशी वाचकांपुढे मांडली आहे. तिचा त्यांनी पाहिजे तसा उपयोग करावा.

ब्रह्मपुराणाची मांडणी सुबोध व्हावी म्हणून प्रथमतः ब्रह्मदेशाचा ऐतिहासिक चित्रपट दाखवून नंतर बंडाळीच्या प्रश्नाची आर्थिक, राजकीय व सामाजिक कारणमीमांसा केली आहे. ब्रह्मदेशविभागणीचें वावटळही सध्या उठलेलें आहे. त्याचा विचार टाळणें अशक्य होतें. म्हणून बंडाळीच्या कारणमीमांसेवरून पुढे लगेच विभागणीच्या वादांतील धागेदोरे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. विभागणीविषयी युरोपियन, हिंदी व ब्रह्मीजनांचीं मतें काय आहेत हें पाहून मग कांही मुलाखतींचा विचार केला. आणि शेवटी सर्वच प्रश्नांची साकल्याने चर्चा आटोपून ब्रह्मी समाजस्थितीचें थोडक्यांत वर्णन केलें असून परिशिष्टांत चितगांग येथील शस्त्रागारांवरील आक्रमण कसें झालें, याची माहिती सांगितली आहे.

आता मूळ पुराणास प्रारंभ करण्यापूर्वी ब्रह्मदेशाचे बाबतींत सायमन कमिशनने केलेल्या शिफारशींचा समाचार घ्यावयाचा आहे. ज्या गोष्टीं-कडे लक्ष वेधावयास पाहिजे होतें त्यांकडे मुद्दाम कानाडोळा करून ' ब्रह्मदेश वेगळा केलाच पाहिजे ' अशा ताबडतोबीच्या शिफारशी करण्यांत सायमन-साहेबांचा स्वार्थी कावा असला पाहिजे, यांत शंकाच नाही. तसेंच लंडनमध्ये गोलमेजाच्या ब्रह्मी पोटकमिटीनें तडकाफडकी केलेला विभागणीविषयक निर्णय, त्यानंतर त्याविषयी माजलेलें वादळ आणि शेवटी त्याचा फेरविचार करण्या-साठी ब्रह्मदेश-वर्तुळ-परिषद बोलावण्याचें सरकारी आश्वासन, व त्यानंतर पुनः ब्रह्मदेशविभागणीचा प्रश्न विवाद्य नाही हा जाहिरनामा, नोव्हेंबर (१९३१)-मध्यें मंडलाकार मेजाभोवती खास ब्रह्मदेशीय मजलस भरविण्याची योजना इ. गोष्टींची सांगड घातल्यावर ह्यांतील इंग्रजी पेच उघडकीस येतील. सायमनसाहेबांच्या म्हणण्याचा मतितार्थ असा:—

१. हिंदुस्थानचें संरक्षण करण्यासाठी वायव्य व ईशान्य सरहद्दींवरील ताबा व देखरेख स्वतंत्र (?) हिंदुस्थानच्या हातीं न देतां सर्वदा साम्राज्य-सरकारच्याच अधिकारांत राहिली पाहिजे.
२. ब्रह्मदेशांत कांही वर्षें मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा अमलांत आल्या असल्या तरी ब्रह्मदेश व हिंदुस्थान यांत पुष्कळ फरक आहे. म्हणून ब्रह्मदेशा-साठी वेगळ्याच राजकीय सुधारणांचा ' डोस ' पाहिजे.
३. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानपासून लवकर विलग केला नाही तर (ब्रह्मी) प्रजेंत असंतोष फैलावेल.
४. ब्रह्मदेश वेगळा होतांच ब्रह्मी जनतेवर कराचा बोजा कमी होईल, अशी अपेक्षा खुद्द ब्रह्मी लोकांचीही नाही.

ह्या सूचनांचा परामर्ष क्रमाक्रमानचे घेऊं. हिंदुस्थानच्या संरक्षणाचा डौल पोकळ आहे. आजपर्यंत आमचें संरक्षण कोणीं केलें व तें कसें झालें, हें थोड्या विचारांतीं कळून येणार आहे. संरक्षण करण्याची कला फक्त ब्रिटि-शांसच उपजल्यापासून अवगत असते आणि इतर लोकांना ती कला कदापि साधावयाची नाही, ह्या भ्रमांत सायमनसाहेब आकंठ डुबलेले दिसतात. शिखांचें राज्य पंजाबवर कितीतरी वर्षें होतें आणि त्यांनी वायव्य सरहद्दीचा

बंदोबस्त थोडक्या खर्चांत हल्ली ब्रिटिश ठेवतात, त्यापेक्षा चांगल्या प्रकारे राखला होता, ही गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे. वायव्य सरहद्दीवर ब्रिटिशांचा ताबा आल्यापासून ७२ वर्षांत ७२ हल्ले ब्रिटिशांना सरहद्दीवरील रानटी टोळ्यांवर करावे लागले, ही एकच गोष्ट त्यांच्या कार्यक्षमतेची साक्ष देईल. आणि बहुतेक चकमकींत शेकडा ७५ पेक्षा अधिक लढवय्ये हिंदी होते असें आता पुराव्यानिशी सिद्ध करतां येतें. अशा छोट्यामोठ्या लढाया शिखांच्या अमदानींत होत नव्हत्या, किंवा साल दरसाल क्रोडो रुपये सरहद्दीवरील टोळ्यांना ते वांटीतही नव्हते. ह्यावरून ब्रिटिश सत्ता अधिक चांगली असें कसें म्हणावें?

हिंदुस्थानचें 'संरक्षण' 'संरक्षण' म्हणून भीतिप्रद नांवाखाली महागऱ्या ब्रिटिश फौजेचें किंवा जबरदस्त लष्करी खर्चाचें समर्थन करण्याची हिंदुस्थान सरकारला संवयच जडलेली दिसते. गेल्या वर्षी चितगांग येथे झालेलें शस्त्रागारांवरील आक्रमण व हल्ली चालू असलेलें ब्रह्मदेशांतील 'बंड' या दोन्ही गोष्टी, हिंदुस्थान-संरक्षणाचे कामीं ब्रिटिश अधिकारी पूर्णपणे नालायक आहेत हेंच स्पष्टपणे सिद्ध करतात. कांहीही कारणें दर्शवितां आलीं किंवा आपल्या चुकीचें समर्थन करण्याचें धाष्टर्य अधिकाऱ्यांचे अंगीं असलें तरी नालायकीचा आरोप रतिभर देखील कमी होत नाही. कारण आणीबाणीचे वेळीं अथवा कसोटीच्या प्रसंगींच जर धैर्य खचलें तर इतर समयीं दाखविलेल्या धैर्यनिधीचा मुळीच उपयोग नाही हें उघड आहे. रणभूमीवर सैनिकाला शौर्य गाजवितां आलें नाही तर त्याच्या शौर्याचा इतर ठिकाणीं काय उपयोग? चितगांगमध्ये शस्त्रागारांवर हल्ला होत असतां एक युरोपियन अधिकारी चौकशीसाठीही पुढे जाऊं शकला नाही किंवा हल्ला करणारांना विरोध करण्याचें सामर्थ्य असलेला एकही हिंदुस्थान-संरक्षणाच्या 'मायेचा पूत' निघाला नाही! ह्यावरून सर्व अधिकारी परचक्रापासून हिंदुस्थानचें संरक्षण करण्यास अयोग्य आहेत, ह्याखेरीज दुसरें कोणतें अनुमान निघूं शकेल बरें? तीच बाब ब्रह्मी बंडाळीची. सात सोडून आठ महिने होऊन गेले; बंड आपलें पूर्वीपेक्षा काकणभर अधिक जोरांतच दिसतें. अणुमात्र कमी नाही. बंडखोरांना कोणा त्रयस्थांचें साहाय्य नाही; त्यांच्यांत लष्करी संघटना नाही; सुधारलेलीं लांब पल्ल्याचीं शस्त्रें त्यांचेजवळ नाहीत; द्रव्यबल

त्यांना जवळजवळ नाहीच, मनुष्यसाहाय्यही अगदीच थोडकें, असें असतां कायद्याने निःशस्त्र केलेली बुद्धानुयायी प्रजा, जगांत अव्वल दर्जाचें म्हणून नाणावलेल्या, संपन्न, कार्यक्षम अशा सरकारशीं इतके दिवस तीक्ष्ण विरोध चालू ठेवते, यांत सरकारची अपात्रताच दिसून येते! कारण सरकारला द्रव्य-मनुष्यबलांची वाण मुळीच नाही. आधुनिक यांत्रिक युद्धसामग्रीचा भरपूर पुरवठा त्यांचें जवळ आहे. आकाशांत संचारणारीं विमानें आहेत. इतकेंच काय, पण पैसे चारून किंवा अन्य मार्गांनी प्रजेंत आपसांत कलहाग्नि भडकावून देण्यांत पटाईत असून सुद्धा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना ह्या बंडाचा उपशम करतां आला नाही, ही गोष्ट काय दर्शविते?

इतका विस्तार करून सांगितल्याखेरीज ही गोष्ट पटणारी नाही. ब्रिटिश सरकारच्या शौर्यामुळेच हिंदुस्थानांत शांतता नांदत आहे, ही समजूत सपशेल खोटी. ब्रिटिशांचा अधिकार किंवा सत्ता हिंदुस्थानांत टिकली याचें कारण तिला विरोध करण्याचा किंवा न जुमानण्याचा प्रयत्नच मुळी फारसा झालेला नाही. आणि जेव्हा जेव्हा असा प्रयत्न –मग तो संघटित असो अथवा नसो– प्रजेने केला तेव्हा तेव्हा सर्वशक्तिमान् अशा साम्राज्यसत्तेला जबरदस्त धक्का बसला असून खोलवर विचार करणारास यशाचा काटा प्रजेच्या प्रयत्नांकडेच झुकलेला दिसेल. नुसत्या दबदब्यावरच मिरविलें जाणारें हें संरक्षणाच्या हत्तींचें धूड म्हणजे शेतांत पक्षांना भिवविण्यासाठी उभारलेलें बुजगावणेंच होय. एकदा त्याचें स्वरूप नीटपणे कळून चुकलें की, त्यासंबंधी भीति मुळीच वाटावयाची नाही, आणि इतके दिवसांचा मूर्खपणा ध्यानांत येईल.

दुसरी बाब राजकीय सुधारणांची. ब्रह्मदेशांतील प्रजाजन हिंदी लोकांपेक्षा अगदी भिन्न आहेत. त्यांच्या चालीरीती एक नाहीत, त्यांचे आचार वेगवेगळे आहेत, एवढें सांगितल्याने ब्रह्मी प्रजेला निराळ्या राजकीय सुधारणा पाहिजेत हें कसें सिद्ध होतें तें मात्र सर जॉन सायमन स्पष्ट करूं शकले नाहीत. ब्रह्मदेशाला इ. स. १९१९ च्या 'मॉंटफर्ड' सुधारणांतून वगळलें ही चूक, नंतर चार वर्षांनी सर फ्रेडरिक व्हाइट यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या कमिटीने दुरुस्त केली. ब्रह्मदेश आणि हिंदुस्थान यांना एकच सुधारणांचा कायदा लागू केला. परंतु आतां सर जॉन नवीनच शक्कल लढवूं पाहत आहेत. मागे दिलेल्या सुधारणा ब्रह्मदेशाला पचल्या नाहीत, हें सिद्ध केल्याबिना

किंवा त्यामुळे ब्रह्मदेशाचें नुकसान झाल्याचें माप पदरांत घातल्याखेरीज 'ब्रह्मदेशाला वेगळ्या सुधारणांचा हप्ता दिला पाहिजे.' या यांच्या शिफारशीस मुळीच किंमत नाही. मग सर जॉन सायमनसारख्या प्रख्यात मुत्सद्दयाने ती सूचना केलेली असो अथवा तिसरा कोणी एखादा राजकार्यधुरंधर तिचा जनक असो.

ब्रह्मदेश विलग करण्याच्या घिसाडघाई शिफारशींत तर सायमनसाहेब सपशेल घसरले. ब्रह्मी कौन्सिलांतील ठरावाचा आधार घेऊन ते म्हणतात की, 'लोक-प्रतिनिधींना ब्रह्मदेश ताबडतोब वेगळा व्हावा असें वाटतें.' पण आंतली गोम अशी की, सायमन कमिशन रंगूनमध्ये गेलें तेव्हाच हा ठराव कौन्सिलपुढे विचारार्थ निघाला. शिवाय नेहमीच्या ठरावाच्या रूपाने रीतसर नोटीस देऊन तो कधीच जनतेपुढे मतप्रदर्शनार्थ आला नव्हता. सायमनसाहेबांच्या शिकवणीमुळेच कांही ' जी हुजूर ' सभासदांनी कौन्सिलांत बैठक-तहकुबीची सूचना आणली. ब्रह्मदेश वेगळा व्हावा की नाही याविषयी चर्चा करण्यासाठी ही तहकुबीची सूचना होती. तेव्हा कौन्सिलच्या अध्यक्षांनी, हा विषय विशेष निकडीचा म्हणून ती विचारार्थ घेण्यास संमति दिली आणि थोडासा वाद-विवाद होऊन ब्रह्मदेश वेगळा व्हावा हा ठराव मंजूर झाला. अर्थातच ह्या बाबीवर एकमत होऊं शकलें नाही. परंतु ब्रह्मी प्रजेला हिंदुस्थानचा संबंध तोडूनच टाकावयाचा होता, तर सायमन-सप्तकाचा पाय ब्रह्मी भूमीला लागण्यापूर्वी असा ठराव मांडण्याची बुद्धि त्यांना नव्हती काय? सायमनांचा मुक्काम रंगूनमध्ये फेब्रुआरी १९२९ मध्ये होता आणि १८ फेब्रुआरी १९२९ रोजींच हा जादा तहकुबीचा फार्स ब्रह्मी कौन्सिलमध्ये झाला! ह्या गोष्टी लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. बरें, ब्रह्मी कौन्सिलमधील सभासदांचें मत तेंच ब्रह्मी समाजाचें मत, असें गृहीत धरण्याची तयारी सरकारची आहे असें मानलें तर काय काय अनर्थ ओढवतील ते सांगावयास नकोतच! फार दूर कशाला, ब्रह्मी कायदेकौन्सिलांत १९२३–२५ ह्या दोन वर्षांत सरकारी विरोधास न जुमानतां अगदी साध्या बाबतींतले सहा ठराव मंजूर झाले. सरकारने त्यासंबंधी कांहीच केलें नाही—त्यांना वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या, ही गोष्ट सरकारी दप्तरांत अगदी निर्लज्जपणे नमूद आहे. आपणांस अनुकूल अशा वेळींच कौन्सिलांतील ठरावांस व लोकमतास

महत्त्व देणाऱ्या सायमनसाहेबांच्या असल्या प्रामाणिक मताबद्दल आदर का वाटावा?

हिंदुस्थानाबाहेर ब्रह्मदेश ताबडतोब विलग केला नाही तर ब्रह्मदेशांत असंतोष फैलावेल अशी धमकी सर जॉन सायमन देतात. याचा अर्थ असाच की, सरकारच्या मनांतून ब्रह्मदेश वेगळा करावयाचा आहे. प्रजेंतील असंतोषाची कदर ब्रिटिश सरकार कधीपासून बाळगूं लागलें, असा प्रश्न विचारण्याचा मोह, हें लंगडें कारण पुढे केलेलें पाहून होतो. मिठावरील कर असेंब्लीच्या मनाविरुद्ध व्हाइसरॉयांनी खास अधिकार उपयोजून वाढविला, तेव्हा प्रजेंतील असंतोष ही काय चीज आहे हें आपणांस ठाऊकच नाही अशा प्रकारें हिंदुस्थान सरकार वागलें. प्रसवप्रवीण लॉर्ड आयर्विन यांनी गेल्या वर्षी एकामागोमाग नऊदहा ऑर्डिनन्स काढले तेव्हा लोकांतील असंतोषाचा विचार सरकारच्या डोक्यांत आला काय? मुंबईस अनेक वेळां निरपराधी व निःशस्त्र बायकांमुलांवर शिपायांकरवी लाठीचा प्रसाद देण्याची मौज पाहणारांना प्रजेंत असंतोष उत्पन्न होईल अशी कल्पना जशी कांही सुचलीच नसावी! ह्याच प्रकारचीं एक ना दोन शेकडो उदाहरणें प्रतिवर्षाच्या कारकीर्दीतून काढून देतां येतील.

ब्रह्मी लोकमताचा इतका कळवळाच सायमनसाहेबांना आला असेल तर त्यांनी एका पक्षाचेंच मत ग्राह्य का धरलें? अथवा सर्व देशांत एकच मत प्रचलित आहे अशी त्यांची समजूत आहे की काय? इतरत्र चौकस बुद्धि प्रकट करणारे सर जॉन जेव्हा मुद्दामच मूळ मुद्दे गाळून ब्रह्मदेशविभागणीवर बिलक्षण भर एकसारखा देतात, तेव्हा यांत त्यांचा कांहीतरी स्वार्थ असलाच पाहिजे, यांत शंका मुळीच उरत नाही. अस्तु. हा कोळसा उगाळावा तितका काळाच असणार. कारण इंग्रज बोलूनचालूनच आशिया लुबाडण्यास बसले आहेत, त्यांचेवर सद्धेतूचा वृथारोप का म्हणून करावा?

ब्रह्मदेशाचें लग्न हिंदुस्थानशीं लागल्याने कांही बाबतींत प्रजेवर निष्कारण करांचा बोजा पडला आहे, ही गोष्ट आकड्यांच्या साहाय्याने पुढे यथानुक्रम सिद्ध करावयाचीच आहे. आणि म्हणून ब्रह्मी प्रजेची विभागणी मागण्यांत मुख्य मनीषा कराचा बोजा कमी व्हावा अशीच असावी, यांत नवल नाही. परंतु आमचें सायमन-सप्तक पुनः पुनः बजावून काय सांगतें तें लक्षांत ठेवा.

त्यांचें म्हणणें असें की, कराचा बोजा तर कमी व्हावयाचा नाहीच, पण तशी अपेक्षा खुद्द ब्रह्मी प्रजेची देखील नाही. वस्तुस्थितीचा वाटेल तसा विपर्यास करण्यासाठीच बादशहांनी खास सायमनांची नेमणूक केली असती, तर असें लिहिणें त्यांना शोभलें असतें. परंतु इंग्लंड, अमेरिका किंवा असल्या गर्भश्रीमंत राष्ट्रांत करांत क्षुल्लक वाढ झाली असतां केवढा मोठा गिल्ला माजतो हें लक्षांत घेतां दरिद्री व शेतकीप्रधान अशा राष्ट्रांत, ज्यांचा कच्चा माल बहुतेक परदेशीं जातो अशांना, करांत थोडी सुद्धा वाढ किती जबरपणे जाणवते हें शहाण्यांना तरी समजावून सांगण्याचें कारण नाही. राजनैतिक अर्थशास्त्रांतील तो एक सर्वमान्य व अविवाद्य असा सिद्धांत असतां सायमन-साहेब बेधडकपणे वरील विधान दडपून देतात तेव्हा त्यांच्या धाष्टर्याची कमालच म्हटली पाहिजे. शिवाय ज्या ब्रह्मी कौन्सिलचा त्यांनीं विभागणीचे बाबतींत आधार घेतला आणि त्याला मान दिला, त्याच कौन्सिलांत डोईपट्टी (Capitation tax) कर रद्द करण्याबद्दल आठ वेळां ठराव आले होते, इकडे त्यांनी दुर्लक्ष का केलें? आणि ह्यावरून ब्रह्मदेश वेगळा झाल्यावर कर कमी व्हावे अशी अपेक्षा ब्रह्मी प्रजा करीत नाही, हेंच सिद्ध होतें काय? बादशहांना बजावून सांगितलें पाहिजे की, सायमन-सप्तकाने तुम्हांस अगदी सपशेल फसविलें; तुमची दिशाभूल केली. इतर लोकांचे आचार असे आहेत, त्यांचे विचार तसे आहेत, अमुक भावनांचा पगडा त्यांचे मनावर आहे अशीं बारीकसारीक वर्णनें देणारांनी ब्रह्मदेशांतील शेतकऱ्यांवर करांचा बोजा सर्वांत अधिक आहे ही गोष्ट नमूद करण्याचें टाळावें यांत खात्रीने गोम आहे. कारण डोईपट्टी रद्द करण्याबद्दलची ब्रह्मी कौन्सिलमधील चर्चा ह्या भल्या बहाद्दरांनी तर अगदीच डोळ्याआड केली आणि उलट ब्रह्मी प्रजेची कर कमी होतील अशी अपेक्षा मुळीच नसल्याचें ते बेधडक सांगतात. प्रस्तुत बंडाळीच्या बुडाशीं ब्रह्मी प्रजेवर पडलेला करांचा कल्पनातीत बोजा हें एक कारण आहे, ही गोष्ट कोणीही ज्ञाता नाकबूल करीत नसतां सायमनांच्या ह्या विधानास कितपत किंमत देतां येईल, ह्याचा विचारच करावा. याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे ब्रह्मदेशविभागणीचा आर्थिक दृष्ट्या विचार सायमन कमिशनसाठी एका हुषार अधिकृत तज्ज्ञाने केला आहे. त्याच्या विवेचनास सायमन रिपोर्टांत स्थळ मिळालें आहे. त्याने स्पष्टच

म्हटलें आहे की, 'सुमारे १७६ लक्ष रुपये नवीन कर बसवून ब्रह्मी प्रजेकडून वसूल करावे लागतील.'* हिंदुस्थानच्या हाताला हात लावल्याने विनाकारण नसत्या खर्चाची धोंड आपल्या अंगावर पडते असें वाटून ब्रह्मदेश अलग राहूं पाहतो तर हे आर्थिक तज्ज्ञ काय वजावतात तें पहा म्हणजे झालें. अगदी साध्या परिस्थितींत हा कराचा बोजा. मग ब्रह्मदेशांत सीलोनप्रमाणे 'बादशाही वसाहत' (Crown Colony) प्रस्थापित झाल्यानंतर साम्राज्यशाही खर्चाचें तट्टू अधिकाधिक चंदी मागूं लागणारच. ह्या आर्थिक तज्ज्ञांनी कित्येक वादग्रस्त मुद्दे गृहीत धरले आहेत. हिंदुस्थानने ब्रह्मदेशासाठी सोसलेल्या झिजेची भरपाई, एकंदर राष्ट्रीय कर्जांत ब्रह्मदेशाचा भाग वगैरे बाबी नुसत्या तज्ज्ञांच्या मताने सुटणाऱ्या नाहीत. त्यांवर पुष्कळच रणें माजतील. त्यांतही एका महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय शिरस्त्याचा भंग देखील करावा लागेल. अशी गोष्ट सोईसाठी घडून येणार, असें समजून आर्थिक ज्ञात्यांनी हा हिशेब केला आहे. साम्राज्यांतील सवलतीच्या जकातीचें (Imperial Preference) तत्त्व इंग्लंड व इतर साम्राज्यांतील घटक राष्ट्रें यांतच आतापर्यंत लागू आहे. कानडा व ऑस्ट्रेलिया अथवा हिंदुस्थान अशा साम्राज्यांतील घटकांनी आपसांत तें उपयोजिलें नाही आणि आंतरराष्ट्रीय शिरस्ता लक्षांत घेतां तसें उपयोजितां यावयाचें नाही. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानापासून वेगळा झाला म्हणजे आयातजकातीचा प्रश्न कसा सोडवावा ही चर्चा करतांना ह्या आर्थिक तज्ज्ञांनी एक बाब गृहीत धरली आहे. हे दोन्ही देश आपसांत जकाती ठरवितील त्या इतर राष्ट्रांच्या मानाने सवलतीच्या असावयाच्या असें त्यांचें म्हणणें आहे. परंतु, हा पक्षपात इंग्लंडला आपल्या वसाहतींच्या बाबतींत करतां आला तरी हिंदुस्थान किंवा ब्रह्मदेशाला परस्परांसाठी करतां येईल की नाही हा मोठाच वादग्रस्त मुद्दा आहे. पण ह्या सर्वच गोष्टी गृहीत धरून सुचविलेली योजना लोकांना मान्य होईल असें मुळीच नाही. कारण बहुजनसमाज हा होतां होईल तो आपणांवर पडणारा कराचा बोजा कमी होणार असेल त्या योजनेसच तत्काळ संमति देतो. जेणेकरून ब्रह्मी रयतेवर दर डोईमागे निदान वीसबावीस आणे दर वर्षी सरासरीने कर वाढणार आहे, अशा योजनेस आतुरतेने संमति

---

* *Indian Statutory Commission*, Vol. II, p. 283.

देण्याइतके खुळचट ब्रह्मी पुढारी असतील असें वाटत नाही. पण ते तसे आहेत असें सायमनसाहेब भासवीत आहेत.

हिंदुस्थानांत ब्रह्मदेशाचा समावेश झाल्यापासून एकंदर राष्ट्रीय म्हणून जें कर्ज हिंदी सरकारच्या माथ्यावर बसलें त्यांत ब्रह्मदेशाचा हिस्सा असलाच पाहिजे. तसेंच ब्रह्मदेशाचा राज्यसंसार परवापर्यंत उधळेगिरीचा होता. तोंड-मिळवणी करण्यासाठी मध्यवर्ति सरकारला साल दरसाल त्यांत कांही तरी भर घालावी लागे. ह्या सर्व देण्याघेण्याचा विचार, एकत्र कुटुंबांतून विभक्त होणाऱ्या ब्रह्मदेशामुळे करावा लागून योग्य प्रमाणांत त्यांतील बोजा ब्रह्मी प्रजेवर टाकावयास पाहिजे. तिन्ही ब्रह्मी युद्धांचा खर्च कोणीं सोसावयाचा हा प्रश्नही पुनः उरतोच. ब्रह्मी प्रदेश खालसा व्हावयाचे, खर्च (द्रव्य व माणसेंदेखील) हिंदुस्थानचा आणि साम्राज्य वाढून नांवलौकिक पसरावयाचा तो मात्र ब्रिटिशांचा! तेव्हा सरळ पहाणारास हा खर्च ब्रिटिशांनीच द्यावा हें रास्त दिसेल. परंतु सायमन कमिशनचे तज्ञ फडणिशी सल्लागार असे तसे नव्हते. त्यांनी इंग्लंडचा जसा कांही या प्रकरणीं काडीइतकाही संबंध नाही असें दाखवून म्हटलें की, ' ब्रह्मदेशाने हा खर्च सोसावा किंवा नाही हा वादग्रस्त मुद्दा आहे! ' इंग्लंडने ह्या बोजाची जबाबदारी कां घेऊं नये? याबद्दल मात्र त्यांनी अवाक्षरही लिहिलें नाही. तिन्ही युद्धांचा खर्च सुमारे १ कोटि ८७ लक्ष पौंड झाला.* ब्रह्मदेशीय बजेटांतील तूट भरून काढण्यासाठी हिंदी सरकारने वेळावेळी खर्च केलेली रक्कम तींत मिळविली आणि चक्रवाढव्याज आकारल्यास सुमारे ९० कोटि रुपये ब्रह्मदेशाकडून येणें निघेल§ असा सायमन-तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. पण असें चक्रवाढव्याज आकारलें जात नाही, आाणि ब्रह्मदेश वेगळा करण्यासाठी चंग बांधलेलें सरकार ही मागणी मान्यही करीत नाही. तात्त्विक दृष्ट्या हिंदी प्रजेवर ह्या खर्चाचा बोजा पडावयास नको होता, हें दिसून येईल.

सायमन-सुधारणांचा नूर एकदा कळल्यावर त्यांना किती किंमत द्यावी हें कळेल. पण सायमन-सप्तकाच्या शिफारशींच्या बुडाशीं काय आहे हें पाहि-

---

* *Financial Obligations Between Great Britain & India,* **Indian National Congress.**

§ *Indian Statutory Commission,* **Vol. II, p. 281.**

त्याने ह्या बादशाही कमिशनचें खरें स्वरूप एकदम प्रकट होईल. सायमनसाहेब म्हणतात, ' ली कमिशनसारख्यांच्या सूचना हिंदुस्थानचे बाबतींत लागू करावयाच्या असल्या तरी ब्रह्मदेशांत मात्र त्या मुळीच लागू करतां कामा नये. ' सिव्हिल सर्व्हिटांत तद्देशीय प्रजाजनांचें प्रमाण मुंगीच्या पावलाने वाढवावें, ही ली कमिशनची साधी सूचना. तीमुळे हिंदुस्थानांतील जबाबदार लोकमत असंतुष्टच आहे. पण तसली सुधारणादेखील ब्रह्मदेशाला पचणार नाही, असें हे सायमन 'डॉक्टर' सांगत आहेत, तेव्हा त्यांचा डोळा कशावर आहे हें सांगावयास का पाहिजे? कोणीकडून तरी गोऱ्यांना मनसोक्त चरण्यास कुरण मिळावें, अशीच त्या सप्तकाची इच्छा; आणि खरोखर त्याची तरतूद करण्यासाठीच ब्रह्मदेशांतलें लोकमत, तेथील असंतोष किंवा त्या प्रांताचें हिताहित अशा बाबींचा कळवळा आहे, असें सोंग सायमनसाहेबांना आणावें लागलें. असो. अन्यत्र कोठेही सायमन-सूचनांचा समाचार घेण्यास अवसर मिळाला नसता, तो ह्या ब्रह्मपुराणाच्या मंगलाचरणांत मिळाला.

ब्रह्मदेशाकडे आमचें लक्ष मुळीच गेलें नाही. वायव्य सरहद्दीकडे नेहमी कांहीना कांही तरी गडबड होते आणि म्हणून नुसती सरहद्द म्हटली की ती अफगाणिस्थानकडील वायव्य सरहद्दच, असा समज सर्वत्र दृढ झालेला दिसतो. परंतु वायव्येइतकेंच महत्त्व ईशान्येकडे आहे, हें अद्यापि कोणाच्या लक्षांत आलेलें दिसत नाही. ब्रह्मदेशाला इतकें जपण्याचें कारण असें की, सुमारे १७०० मैल लांबीची ब्रह्मदेशीय सरहद्द परकीयांच्या प्रदेशाला लागून आहे. चीनच्या सीमेशीं सुमारे हजार मैल, फ्रेंच इंडोचायनाच्या हद्दीबरोबर सुमारे शंभर मैल आणि स्वतंत्र सयामच्या जोडीने जवळजवळ सहाशे मैल अशा रीतीने १७०० मैलांची सरहद्द परराज्याशीं जोडून आहे. तो प्रदेश डोंगराळ असला किंवा त्यांतून रहदारी फारशी नसली तरी तिकडून परचक्राची भीति नाही, असें समजून चालणें धोक्याचें होईल. चीनची अलोट लोकसंख्या, बोल्शेव्हिकांची तेथील लुडबूड, फ्रेंचांचा व ब्रिटिशांचा फाटत चाललेला स्नेहसंबंध, इंडोचायनांतील २८००० खडें सैन्य, सयाममधील सक्तीचें लष्करी शिक्षण व म्हणून तेथे युद्धास लायक अशी प्रचंड सेना, अडीचशे विमाने ठेवून सयामने आकाशमार्गाचा केलेला बंदोबस्त, इत्यादि सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतां येत नाही. विशेषतः 'सम्राटांच्या मुकुटांतील

दैदीप्यमान हिरा' सांभाळण्याचें काम असलेल्यांना तर ह्यामुळे चिंता अधिकच उत्पन्न होते. चीनमध्ये शांतता नाही, म्हणूनच बरें आहे. तेथील यादवी एकदा का थांबली की, वायव्य सरहद्द बरी पण ईशान्य नको, असें म्हणण्याची पाळी येईल; आणि म्हणून कदाचित् चीनमध्ये अंतस्थ कलह पेरण्याचें श्रेयही साम्राज्यहितदक्षांकडेच असल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीच नाही. अस्तु.

ब्रह्मदेशांतील बंडाळीची कारणमीमांसा करण्यासाठी त्या प्रदेशांत अल्पकाळ वास्तव्य घडलें त्या अवधींत जें पाहिलें व जें समजलें तेंच ह्या ब्रह्मपुराणांत सांगितलें आहे. तिकडील समाजस्थितीचा अभ्यास अत्यंत मनोरंजक व उद्बोधक असला तरी तो करावयास पाहिजे तसा करण्यास किंवा इतर महत्त्वाचीं शहरें पाहण्यास मला अवसर नव्हता. तेथील वातावरण दोन्ही अर्थानें अनुकूल नव्हतें. म्हणून ब्रह्मदेशासंबंधाचें सर्वांगीण विवेचन करण्याची माझी पात्रता नाही. बंडाळीची व विभागणीची चर्चा यथाशक्ति व यथामति केली आहे, ती सर्वांनाच पटेल असें नाही. हिंदी बांधवांचीच कड घ्यावयास पाहिजे, त्यांच्या दोषांकडे डोळेझाक करावयास हवी, अशा प्रकारचे आरोप मजवर येतील, हें मी जाणून आहें. पण वेगळ्या मनोभूमिकेमुळे उद्भवणारा हा मतभेद केव्हांही राहणारच. मिळविलेली माहिती चुकीची किंवा अपुरी असल्यास आणि तिजवरून मीं काढिलेलीं अनुमानें बरोबर नसल्यास टीकाकारांनी सडकून टीका करावी. तिजबद्दल मला विषाद न वाटतां उलट आनंदच होईल. परंतु विनाकारण नापसंती दर्शविणें अथवा बळेंच कांही तरी दोष काढावयाचे म्हणूनच काढून शिष्टाचा आव आणून परीक्षण करावयाचें ही रीत कोणीं अवलंबूं नये, अशी माझी विनंति आहे. त्यामुळे टीकेला व टीकाकाराला देखील किंमत उरत नाही. चुकीचें माप पदरांत घालणें किंवा लेखकाची प्रगति होईल अशा सूचना करणें ह्याच बाबींना प्राधान्य देऊन परीक्षण लिहिल्यास सर्वच लेखक त्यांचे ऋणी राहतील हें विनवून सांगावें लागण्याची पाळी येते.

उद्धृत केलेले बहुतेक सर्व आकडे व इतर माहिती सरकारी पुस्तकांतूनच घेतलेली आहे. त्यासाठी मुख्यतः पुढील पुस्तकांचा उपयोग केला :—

1. *Memoranda submitted to the Statutory Commission by the Government of Burma.*
2. *Report of the Burma Provincial Banking Enquiry Committee, 1928-30, Vol. I.*
3. *Report of the Administration of Burma, 1928-29.*
4. *Indian Statutory Commission, Vol. I & II.*
5. *The Burman : His Life & Notion–Shway Yoel*

ब्रह्मदेशास जातांना वाटेंत चितगांग येथें उतरून तेथील खटल्याची हकीकत समजावून घेतली. तीच थोडक्यांत परिशिष्टांत दिली आहे. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेशाशीं तिचा संबंध नसला तरी ती इकडे कोणासच वाचावयास मिळाली नाहीं. नागपूरच्या ' महाराष्ट्रां 'त व मुंबईच्या ' प्रभात 'मध्ये प्रसिद्ध झालेलीं हीं माझीं पत्रें पुस्तकरूपाने वाचकांपुढे ठेवण्यास त्या त्या संचालकांनी अनुज्ञा दिली, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

टिळक रोड,
पुणें, २८।८।३१

श्री. रा. टिकेकर.

गौतमबुद्धाचा अजस्त्र पुतळा–चात्रान.

अध्याय पहिला

ऐतिहासिक

ब्रह्मदेशाचा आणि हिंदुस्थानचा अर्थाअर्थी कांही संबंध नसतां, 'ब्रह्म' हें ब्राह्मणी नांव त्या देशाला कसें मिळालें हें खरोखरीच एक कोडें आहे. इंग्रजी भाषेंत बर्मा (Burma) म्हणून म्हणतात तोच उच्चार खरा आहे. कारण आंग्ल-वाग्देवीस कांही बोबड्या मुलांप्रमाणे R चा उच्चार स्पष्टपणे करतांच येत नाही, असें म्हणावें लागतें. 'बर्मा' यांतील रेफ वर्ज्य करून जो उच्चार होईल त्याच नांवाने 'ब्रम्हो' लोक स्वदेश ओळखतात. मात्र लिहितांना 'म्रह्मा' असा कांही तरी विचित्रच पाठ लिहिण्याचा प्रघात त्यांचेकडे पूर्वापार चालत आलेला आहे. हिंदुस्थानांतून ब्रह्मदेशांत गेलेले रहिवासी देखील ब्रह्मदेश हा शब्दप्रयोग न करतां 'र'कार अगदी नरमपणे उच्चारून 'बरमा' असेंच त्या देशाला संबोधित असतात. यावरून इतकेंच अनुमान निघतें की, ब्राह्मण्याचा, ब्रह्मदेवाचा किंवा 'ब्रह्मज्ञानां'तील ब्रह्माचा ब्रह्मदेशाशीं कोणत्याही प्रकारचा दूरान्वयी संबंध देखील पोहोचत नाही. मग हें नांव त्या प्रांताला कसें मिळालें याविषयी संशोधकांनी शोध लावण्याचा प्रयत्न खुशाल करावा. तशा प्रकारच्या प्रयत्नास पुष्कळ वाव आहे.

ब्राह्मणी शिकवणीचा किंवा वैदिक धर्माचा पगडा ब्रह्मदेशांत आजमितीस असणें संभवनीय नसावें असें वाटतें. कारण बौद्धधर्माचाच प्रसार तेथे प्राचीन काळपासून झालेला असणार हें उघड आहे. तत्पूर्वी हिंदु

संस्कृतीचा संपर्क तत्स्थानियांस लागलेला असल्यास तो अथवा बुद्धोत्तर कालांत कोणी हिंदु धर्मोपदेशक तिकडे गेले असल्यास त्यांच्या मतांचा प्रभाव, अशा दोन प्रकारांनीच आर्यधर्माचे कांही अवशेष मात्र ब्रह्मदेशांत आढळणें शक्य आहे. अभ्यासू दृष्टीने प्राचीन काळपासून आजपर्यंतचा इतिहास थोडक्यांत अवलोकन केल्यास आपणांस पाहिजे ती माहिती मिळेल. व्यापक अर्थाने इतिहासांत प्रत्यक्ष इतिहासाव्यतिरिक्त इतर अनेक बाबींचा समावेश होतो हें लक्षांत घेतलें म्हणजे मी पुढे जी माहिती मांडणार आहें ती अप्रस्तुत नाही असें कळून येईल. कोणत्याही लोकांचा परिचय करून घ्यावयाचा असल्यास त्यांचा थोडासा पूर्वेतिहास, त्यांच्या चालीरीती व समाजव्यवस्था पाहिली म्हणजे ओळख नीटपणे होण्यास आणि झालेली ओळख टिकण्यास मदत होते. शिवाय कित्येक अज्ञात व आजपर्यंत अगम्य राहिलेल्या गोष्टी ठाऊक होतात. तेव्हा हिंदुस्थानास पूर्वेकडे लागून असलेल्या या ब्रह्मी शेजाऱ्यांवर हिंदु संस्कृतीचे व हिंदु धर्माचे काय काय परिणाम झालेले असावेत हें आपण प्रथम पाहूं. कारण ह्यावरूनच कांही माहिती मिळण्याचा संभव आहे.

आपण ब्रह्मदेश म्हणून ओळखतों त्या प्रदेशांत बौद्धधर्माचा प्रसार असल्याचें वर सांगितलेंच. परंतु शुद्ध बुद्धानुयायांप्रमाणे तेथील जनतेचें आचरण दिसत नाही. त्यांच्या आचारांत कित्येक बाबी अशा आहेत की, त्यांत इतर कोणत्या तरी बाह्य रूढींचा परिणाम स्पष्टपणे दिसतो. ब्रह्मी प्रजेंत सर्वत्र प्रचलित असलेली नॅट्पूजा पहा. नॅट् म्हणजे एक देवता. मग जलदेवता, वनदेवता, वास्तुदेवता, ग्रामदेवता अशांप्रमाणेच हे निरनिराळे ‘ नॅट् ’ असतात. कारण प्रत्येक वस्तूचें किंवा प्राण्याचें संरक्षण करणारी कोणी तरी एक देवता आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे. मुख्य असे पांच ‘ नॅट् ’ मानले आहेत. त्यांचीं नांवें:—

१. मेक्का-सो, २. बोम्म-सो, ३. योक्क-सो, ४. आकाथ-सो, ५. थर-सो. ह्यांत ‘ सो ’ ह्याचा अर्थ ‘ देव ’ अथवा ‘ अधिपति ’ असा आहे. हीं पंचमहाभूतेंच आहेत असें म्हणण्यास फारसा प्रत्यवाय नाही. त्यांच्या मूळ संस्कृत नांवांवरील ब्रह्मी पोषाख उतरविला म्हणजे ह्या विधानाची सत्यता पटेल. मेघ, भूमि, वृक्ष (रुक्ख), आकाश व सरस् अशा संस्कृत शब्दांचीं

हीं विकृत स्वरूपेंच होत. ' र ' ऐवजी ' य ' व ' श, ष, स ' बद्दल ' थ ' असा फरक, संस्कृत शब्द ब्रह्मी भाषेंत जातात तेव्हा होतो, असा नियम काढतां येईल, इतकीं उदाहरणें देतां येतील. असो. नॅट्पूजेचें प्रकरण पुढेही पाहिलें पाहिजे.

वरील पांच मुख्य नॅट् सोडले तर इतर ३७ नॅट् ब्रह्मी पुराणांतून अथवा दंतकथांतून निर्दिष्टलेले आहेत. आपल्या इतिहासांतील कांही महत्त्वाच्या पण शोकमय आयुःक्रमाच्या पुरुषांचीं नांवें नॅटच्या वरील यादींत कांही जणांनी गोवलेलीं दिसतात. पण त्यांतील प्रमुख व राजा म्हणून ' थग्य ' नॅट् आहे. त्याचें वर्णन ' शक्र ' (देवाधिदेव इन्द्र) या हिंदु देवतेशीं जमतें, म्हणून हे ३७ नॅट म्हणजे हिंदूंच्या ३३ देवांची (देशकालास्थित्यनुसार) सुधारून वाढविलेली आवृत्ति होय, असें तज्ज्ञांना वाटतें.

ही नॅट्-प्रतिमेची पूजा ब्रह्मी प्रजेंत कशी रूढ झाली यासंबंधीं विचार केल्यास (१) निसर्गपूजन, (२) पितृपूजन व (३) राक्षसपूजन अशा तिन्ही पूजनांचें तें एकत्रित स्वरूप असावें असें वाटतें. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंत निसर्गांत दृश्य होणाऱ्या सूर्य, वृक्ष, नदी इत्यादि ' शक्तीं'ची भीति वाटून (अथवा इतर कारणांनीं) त्यांची पूजा करण्याकडे प्रवृत्ति होते. तदनंतर मृत्युवश झालेल्या पितरांविषयी पूज्यभाव व्यक्त करण्यासाठी किंवा त्यांनी आपणांवर प्रकोप करूं नये म्हणून त्यांची पूजाअर्चा सुरू होते. आणि अज्ञात अशा ' राक्षस 'शक्तींची उपासना करण्याकडे मनःप्रवृत्ति समाजाच्या बाल्यावस्थेंत झुकली तर आश्चर्य नव्हे. परंतु ही त्रिविध पूजा आर्यांचीच असावी व ब्रह्मी प्रजेंत नंतरच तिचें अनुकरण झालें असावें असें म्हणतात. खुद्द नॅट् शब्द देखील ' नाथ ' या संस्कृत शब्दापासूनच व्युत्पादिला जातो. अशा रीतीने आर्यांच्या आचारांचा परिणाम बुद्धानुयायी ब्रह्मी प्रजेवर न कळतच बसलेला दिसतो. आजमितीसही त्यांच्या चालीरीतींत तो व्यक्त होत आहे.

आणखीही कित्येक गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत. आर्यधर्माचें वर्चस्व ब्रह्मदेशावर पडलेलें स्पष्टपणे दिसून येणार नाही हें खरें; पण कांही बाबी अशा आहेत की, त्यांवरून हिंदु संस्कृतीचा संबंध ब्रह्मदेशाशीं आला असावा असा तर्क करण्यास पुष्कळशी जागा आहे. तेवढ्यावरून इतर बऱ्याच

गोष्टींची माहिती होईल. उदाहरणार्थ, हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे सगोत्र विवाह निषिद्ध आहे. तीच चाल ब्रह्मदेशांतील अनेक जातींपैकी कचीन जातींत प्रथमपासून रूढ आहे. राज्यपदारूढ होणाऱ्या

"भावाचें तें लगिन बहिणीशीं लावावें"

अशी विचित्र चाल जेथे आहे व सापत्न माता किंवा सावत्र बहीण यांच्याशीं लग्न करणें जेथे निषिद्ध नाही, तेथे सगोत्र विवाहास धर्मशास्त्राप्रमाणे बंदी असावी, ह्यावरून ही चाल हिंदुस्थानांतूनच तिकडे गेली असावी असा तर्क करण्यास हरकत कसली? विशेषतः कचीन लोकांत तर विधवा भावजयीवर दिराचा हक्क असतो. तो विवाहित असला तरी त्याने द्वितीय कुटुंब म्हणून विधवा भावजयीशीं लग्न लावावें, अशी 'धर्माज्ञा' असतांना सुद्धा सगोत्र विवाह निषिद्ध असावा हें आश्चर्य होय. मात्र एवढें खरें की, 'गोत्र' असें त्यांना ठाऊक नाही. ज्यांचें 'कुलनाम' एकच आहे—मग ते कोठल्याही जातीचे असोत—अशांना आपसांत विवाहबद्ध होतां येत नाही अशी 'शास्त्राज्ञा' आहे.

आज रूढ असलेल्या चालीरीतींची बाब सोडून निरनिराळ्या जातींत प्रचलित असलेल्या दंतकथांकडे लक्ष दिल्यास आणखी महत्त्वाची माहिती मिळते. ब्रह्मदेशीयच पण निरनिराळ्या लोकांच्या अनेक जाती तेथे आहेत आणि त्यांच्या मानवोत्पत्तिविषयी वेगवेगळ्या अशा 'पौराणिक' कल्पना सांगतात. 'स्वर्गांतून पांच पुरुष व चार स्त्रिया पृथ्वीवर आल्या व त्यांची संतति म्हणजेच मानववंश,' असें एक जात मानते, तर दुसरीचें म्हणणें असें की, 'सूर्याने अंडें घातलें आणि एका ब्रह्मी स्त्रीने तें उबविलें आणि त्यापासून मनुष्य झाला.' तिसऱ्या जातीची समजूत जराशी वेगळी आहे. ब्रह्मी राजकन्येपासून सर्व ब्रह्मी प्रजा उत्पन्न झाली असली, तरी तिला आपल्या 'प्राणप्रिया'चें दर्शन कधीच झालें नाही. यावरून ती आंधळी होती असें नव्हे, तर अज्ञात व अदृश्य अशाच प्राणप्रियापासून तिला गर्भ राहिला. कचीन लोकांची कल्पना या सर्वांहून वेगळी आहे. 'भाऊबहिणींचें लग्न झालें व त्यांच्यापासून आमचे पूर्वज जन्मले,' असें ते म्हणतात. अशा अनेक कल्पनांच्या जालांत गुरफटून जाण्याचें कारण नाही. त्यांचा अर्थ कसा लावावयाचा अथवा हिंदु-पुराणादि ग्रंथांशीं त्यांचा

संबंध कसा पोहोचतो एवढेंच ज्ञात्यांनी सांगितलें म्हणजे काम साधेल. अफगाण पठाणांत दीरभावजयींच्या लग्नाची चाल आहे हें समजल्याने अभ्यासकांस ऋग्वेदांतील एका ऋचेचा अर्थ कळला. तसेंच ह्या ब्रह्मी चालीरीती व कल्पनांवरूनही पुष्कळच कळण्याचा संभव आहे. अनेक जातींच्या भिन्न भिन्न रूपान्तरित नांवांत दनु व दानव हीं नांवें आहेत. ब्रह्मदेशाच्या वायव्येस 'नाग' लोकांचा प्रदेश व मणिपूर संस्थान आहे. मणिपुरासच 'पांडुनृपतिजनक' असा अर्जुन गेला होता. तेथे त्यास तद्देशीय पत्नी लाभून बभ्रुवाहन नामक पुत्रही झाला होता, इत्यादि पौराणिक कथाभाग लक्षांत आणल्यास बरीच माहिती मिळेल व अगम्य राहिलेल्या दालनांचीं दारें उघडतील. पण त्यासाठी पुष्कळच संशोधन करावें लागेल. नुसत्या कल्पनेने धागेदोरे जुळवितां येतात. एवढ्यावरूनच कसलेंही विधान एकदम करतां यावयाचें नाही. मात्र त्याबरोबर हेंही लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, असल्या शोधामुळे ब्रह्मदेश आमचाच आहे असा हट्ट घेऊन बसण्याचें कारण नाही.

आसामच्या पूर्वेस असलेला हा ब्रह्मदेश दक्षिणोत्तर सुमारे तेराशे मैल लांब पसरला असून पूर्वपश्चिम रुंदी जास्तींत जास्त सातशे मैल आहे. वायव्येस आसाम, ईशान्येस चीन, नैऋत्येस बंगाली उपसागर व आग्नेयेस सयामचें स्वतंत्र राज्य अशा त्या राज्याच्या चतु:सीमा सांगतां येतील. त्या प्रदेशांतील 'अमरपुरा' एवढें एकच शहर संस्कृत नांव धारण करून असलें तरी इतर कोणत्याही गांवाचें नांव संस्कृत नाही. परंतु, प्रोम शहरास **श्रीक्षेत्र**, पेगू शहरास **हंसावती** आणि सांडु्व गांवास **द्वारवती*** अशीं हिंदु पौराणिक नांवें होतीं, असें श्रीमती **सरलादेवी चौधराणी** यांनी ब्रह्मदेशीय हिंदु सभेच्या तृतीय परिषदेच्या अध्यक्षस्थानावरून केलेल्या भाषणांत म्हटलें आहे. (रंगून-२३-२४ मे, १९३१). ह्या विधानास दुसरा आधार सांपडला नाही. पण तें कांहीही असो, शेजारधर्मामुळे हिंदु आचारविचारांची लाट पलीकडे ब्रह्मदेशांत गेली व तेथे बुद्धाचा धर्म सर्वमान्य झाला असतांनाही कांही हिंदु

---

* "द्वारवतींत वसे तो यति वार्षिक मास चार पर्यंत" असें त्रिदंडी संन्यासी अर्जुनाचें वर्णन 'सुभद्राहरणां'त आहे, ती द्वारवती ब्रह्मदेशांत होती असें समजावयाचें कीं काय?

चालीरीती आज देखील त्या प्रदेशांत थोड्याफार फरकाने प्रचलित राहिल्या, यावरून सांस्कृतिक हल्ले कसकसे होत असतात आणि त्यांचें स्वरूप किती काळपर्यंत टिकूं शकतें इत्यादि गोष्टी सिद्ध होतील. हिंदुस्थानसारखें प्रचंड राष्ट्र एका बाजूस व दुसरीकडे त्याहून विस्तृत असें चीनचें साम्राज्य, अशा दुहेरी कचाटींत ब्रह्मदेश निसर्गतःच सांपडला असल्याने दोन्ही शेजाऱ्यांचे भिन्न भिन्न स्वरूपाचे आघात त्याजवर व्हावे यांत आश्चर्य कांहीच नाही. भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम सामाजिक व्यवस्थेवर कसा घडून येतो हें कळण्यास ब्रह्मी समाजस्थितीचा अभ्यास करावा लागेल. परंतु हें काम शेवटच्या प्रकरणावर सोपवून हल्लीच्या प्रश्नासच हात घालणें इष्ट आहे.

प्राचीनकालीन इतिहास असा ब्रह्मदेशचे बाबतींत निश्चितीने सांगतां येण्यासारखा नाही. मध्य आशियांतील काकेशस पर्वताच्या पायथ्यापासून निघालेल्या आर्य टोळ्यांपैकीच कांही ब्रह्मदेशांत गेल्या असाव्या असें बहुतेकांना वाटतें. त्यांचा मार्ग अर्थातच समुद्रावरचा नसून उत्तरेकडून सरकत सरकतच त्या पूर्वेकडे गेल्या आाणि नंतर इरावतीच्या तीरीं त्यांनी प्रथम वसति केली असावी. तगाँ (Tagaung) येथे त्यांची ' राजधानी ' होती असें म्हणतात. आज तगाँ हें कथा जिल्ह्यांत इरावतीच्या पूर्वतीरीं एक खेडें आहे. येथून मग त्या टोळींतील लोक भिन्न दिशांकडे पांगले असावे. ह्या प्राचीन इतिहासाचें निरीक्षण करतांनाच प्रादेशिक रचनेमुळे काय काय परिणाम घडून आले असावेत हें अनुमानितां येतें. मुख्य कंपू विभागला जाऊन त्याचे पक्ष इतरत्र गेले ते देखील दुसऱ्या नदीच्या आश्रयालाच. कारण नदीकिनाऱ्याकिनाऱ्यानेच नवी वस्ती वाढत असते. शिवाय वास्तव्य करण्यास सुपीकतेच्या व समृद्धीच्या दृष्टीने ' उतार वयां-तल्या ' नदीतीरासारखी किंवा दुआबासारखी सोईची जागा नसते. गंगा-यमुना यांच्यामधील संपन्न देशाचा किंवा पंजाबांतील कसदार जमिनीचा परिणाम त्या त्या ठिकाणच्या इतिहासावर कसा झाला आहे हें लक्षांत आणलें म्हणजे ब्रह्मदेशांतही तशाच प्रकारच्या इतिहासाची पुनरावृत्ति झालेली दिसेल. समृद्ध देशावर डोळा सर्वांचाच असावयाचा आणि त्यावर मालकी गाजविण्यासाठी आपसांतील लढाया व्हावयाच्या. अशाच प्रकारचा इतिहास ब्रह्मदेशाच्या बाबतींत झालेला आढळून येईल.

नकाशाकडे दृष्टि फेकतांक्षणीच ब्रह्मदेशांतील मुख्य भाग म्हणजे दक्षिणेकडील दक्षिणवाहिनी नद्यांच्या मुखाकडचाच असावा हें स्पष्ट दिसतें. इरावती, चिंड्विन, सितांग व साल्वीन ह्या तेथील मुख्य नद्या होत. त्यांचा उगम उत्तरेकडील डोंगराळ मुलखांत असल्याने तेथे वस्ती तुरळक व विभक्त अशी असल्यास नवल नाही. ब्रह्मदेशाच्या उत्तरेस, ईशान्येस व वायव्येस देखील सर्व प्रदेश गिरिराजींनी व्याप्त असाच असल्याने तेथे फारशी वस्ती नाही. जसजसें दाक्षिणेकडे जावें तसतशी संपन्नता वाढीस लागल्याचीं चिन्हें दिसतात. अगदी ढोबळ मानाने ब्रह्मदेशचे विभाग तीन पाडतां येतील. चितगांगला लागून असलेला आराकान प्रांत व तसाच पूर्वेकडील तेनासरीमचा निरुंद पण लांबट असा पट्टा, हे दोन भाग आणि दोन्हींमधील उरलेला तिसरा. ह्यांतच सर्व नद्यांचीं पात्रें असून त्यांच्या काठाकाठाने आबादी वाढत गेली आहे. आराकान हा भाग डोंगराळ आहे. मध्यंतरीचा जो मुख्य भाग म्हटला तो विस्तृत असून त्याचे चार पोटविभाग पाडतां येतातः (१) उत्तरेकडील डोंगरी प्रदेश, (२) मध्यविभाग, (३) इरावती दुआब व (४) सितांग-साल्वीन दुआब, अशीं त्यांना नांवें देण्यास हरकत नाही. पैकी डोंगराळ मुलूख उत्तरेस असून चिंड्विन व इरावती त्यांतूनच वाहत येतात. आराकान व पूर्वेकडील शान संस्थानें यांच्या मधील प्रदेशास मध्यविभाग म्हटलें आहे. ब्रह्मदेशचें ' केंद्र ' असें काढलें तर याच विभागांत तें पडेल. ब्रह्मी लोकांचें खरें घर म्हणजे येथीलच आणि म्हणूनच येथे वारंवार लढाया चालू असत. याच्या दक्षिणेकडील इरावतीच्या मुखापर्यंतचा प्रदेश तिसऱ्या विभागांत मोडतो. पूर्वी तल्हॉं* लोकांचें ब्रह्मदेशांत राज्य होतें तें याच ठिकाणीं. चवथ्या विभागांत उत्तरेकडे थोडे डोंगर आहेत; पण बाकीचा प्रदेश नद्यांमुळे सुपीक व सपाट आहे.

प्रथमतः उत्तरेकडे आलेल्या ब्रह्मी पूर्वजांपैकी कांही आराकानकडे गेले व त्यांनी तेथे आपलें राज्य स्थापिलें. ब्रह्मदेशाच्या मध्यभागचा व आराकान प्रांताचा संबंध तुटण्यास मधील आराकान योमा ही डोंगरांची रांग कारणीभूत होते, म्हणून तेथे विशेष कोणाचे हल्ले न सोसतां त्यांना अठराव्या शतका-

---

* Talaings—यांसच मॉन व पॅगुआन अशीं नांवें आहेत.

पर्यंत राज्य करतां आलें. मध्यविभागाचें मात्र तसें झालें नाही. तेथे स्थायिक झालेल्या ब्रह्मी लोकांना दक्षिणेकडील तल्हॉं लोकांशीं सारखें झगडावें लागलें. मध्यविभागाची राजधानी प्रोम शहर असून तल्हॉंचें मुख्य शहर **ठटोन** (Thaton) हें होतें. इ. स. ७४२ च्या सुमारास ठटोनकरांनी प्रोम हस्तगत करून त्याचा धुव्वा उडविला. तरी ब्रह्मी राजांनी **पगान** येथे नवीन राज्य स्थापलें. तल्हॉंचा ब्रह्मदेशाशीं संबंध फार पूर्वापारचा असल्याने त्यांना तो प्रदेश आपल्याच हातीं असावा असें वाटे आणि म्हणून त्यांचे ब्रह्मी राज्यकर्त्यांशीं वारंवार झगडे होऊन 'ब्रह्मदेशावर मालकी कोणाची' हा प्रश्न रणभूमीवर सुटत असे. ब्रह्मी घराण्याचें वर्चस्व प्रोमच्या पाडावानंतर सुमारे पांच शतकें अबाधित राहूं शकलें आणि ह्याच कालांत ब्रह्मदेशांतील उत्कृष्ट अशी कारागिरी, पॅगोडा (बुद्धमंदिर) व इतर इमारतींच्या रूपाने प्रकट झाली. इतकी शांतता, सुबत्ता व वैभवशालीनता भूतकालांतील अथवा भविष्यकालच्या कोणत्याही राज्यकर्त्यांस लाधली नाही असें त्या वेळचें वर्णन करितात. **अनाव्रत** हा त्यांच्या घराण्यांतील पराक्रमी व थोर राजा होऊन गेला. त्याने इ. स. १०४४ पासून १०७७ पर्यंत राज्य केलें आणि तेवढ्यांतच तल्हॉंचा पराभव करून त्यांचें राज्य आपल्या अमलाखाली आणलें. याच वेळीं ठटोनहून त्याने बुद्धधर्माचें ' बीं ' आणून आपल्या देशबांधवांत त्याचा प्रसार केला. कित्येकांचें असें म्हणणें आहे की, ब्रह्मदेशांत उत्तरेकडूनच बौद्धधर्म गेला आणि बौद्धधर्माच्या ' महायान ' शाखेने हें धर्म-प्रसाराचें कार्य केलें. सिलोनांतील ' हीनयान ' शाखेने दक्षिण ब्रह्मदेशांतील तल्हॉं लोकांवर नवीन धर्माची छाप पाडून त्यांच्याकरवी ब्रह्मदेशांत गौतमाची शिकवण पसरविली असें कांहींचें म्हणणें आहे. यांतील खरेंखोटें समजावयाचें कसें हें कोडेंच पडेल. पण तूर्त हा प्रश्न बाजूसच ठेवला पाहिजे.

अनाव्रताचे पश्चात् पगानचे गादीवर १३ व्या शतकापर्यंत ब्रह्मी राजेच आले, पण शेवटचे दोघे कमनशिबी निघाले. **नरथु** हा शत्रूंकरवी मारला गेला म्हणून त्याला ' कलाच्या मिन् '*(परकीयांनी पराभूत केलेला राजा) म्हणत. त्याच्या नंतर आलेला **नरातिपाद** हा पुढे ' तयो प्ये मिन् ' (शत्रूंच्या

* मिन् = राजा, असा ब्रह्मी भाषेंतला अर्थ आहे.

पुढून पळालेला राजा) म्हणून ओळखला जाई. कारण ब्रह्मदेशच्या पूर्वेकडील शान व चिनी लोकांनी मिळून पगानवर हल्ला करून वरील दोन्ही राजांची अशी दुर्दशा केली व आपली सत्ता त्या प्रदेशावर स्थापिली. मात्र त्यांत मध्यवर्ति अधिकार कोणाचाच नसे. ब्रह्मदेशचे लहान लहान सुभे पाडले जाऊन त्यांवर शान व चिनी 'सुभेदार' राज्य करीत. हा प्रकार १६ व्या शतकापर्यंत चालला. ब्रह्मी राजांचा पुरा नायनाट कधीच झाला नसल्याने ह्या धामधुमीच्या काळांत कसेंबसें टिकून राहिलेलें **टाऊंगू** (Toungoo) येथील घराणें पुढे सरसावलें आणि पुनः एकदा ब्रह्मदेशावर ब्रह्मदेशीय राजे अधिकार चालवूं लागले. त्यांच्यांत **तबिनश्वेती** व **बइननाँव** (Bayinnaung) हे दोन मोठे पराक्रमी राजे झाले. बइननाँवची कारकीर्द इ. स. १५५१ ते १५८१ पर्यंत होती. तल्हाँ राजांच्या मुलखावर देखील सत्ता ह्या नूतनोदित ब्रह्मी घराण्याची असल्याने बंडखोरीस वाव राहिलाच होता. पण याच सुमारास टोपीवाल्या फिरंग्यांचा प्रवेश ब्रह्मी भूमींत झाला आणि येथून ब्रह्मदेशच्या इतिहासास वेगळेंच वळण लागलेलें दिसतें.

टोपीवाल्यांत पोर्तुगीजांचा नंबर पहिला होता. त्यांनी इ. स. १६१९ मध्ये टाऊंगूच्या राजाकडून 'व्यापारास सवलती' मागितल्या आणि सिरियम व मर्ताबान (म्हणजे आज रंगून व मोल्मीन आहे त्यांच्या आसपास) येथे 'वखारी' स्थापिल्या. डच व इंग्रज मागोमाग आलेच. नीग्रे, बसीन, प्रोम, एवा, इत्यादि ठिकाणीं 'वखारी' व दलालांचीं दुकानें वाढलीं. इकडे तल्हाँ लोकांची राज्यपदप्राप्तीसाठी धडपड चालूच होती. इ. स. १७५० च्या सुमारास त्यांनी जोराचा प्रयत्न करून एवा हें राजनगर जाळून उद्ध्वस्त केलें. त्याच्या जोडीस चीन व मणिपूर या दोन्ही बाजूंनी ब्रह्मदेशावर हल्ले होतच होते. परंतु **औंगझेया** अथवा **अलौंपया** (Alaungpaya) नांवाचा ब्रह्मी राजा ह्याच समयीं प्रबळ होऊन त्याने तल्हाँचा संपूर्ण पाडाव इ. स. १६६० चे सुमारास केला. इतकेंच काय, पण सयाम व मणिपूर अशा विरुद्ध दिशांकडील प्रदेशावर हुकमत चालविण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती व ती तृप्त करण्यासाठी त्याने त्या प्रांतांवर स्वारीही केली. पण तो लगेच मृत्युवश झाला. मात्र ब्रह्मी राज्य पुनः ब्रह्मी राजांच्या

तंत्राखालीं त्याच्या कर्तबगारीनेंच आलें. शिवाय तल्हॉंचा पराभव झाला त्याचें कायमचें स्मारक म्हणूनच की काय, औंगझेयाने रंगून हें शहर वसविलें. रंगून हें नांव हुडकून काढण्यांतही त्याने तल्हॉंचा बीमोड झाला असा आशय आणला. ' यंगून ' म्हणजे ' युद्धाची अखेर ' (ब्रह्मी भाषेंत ' य र योरभेदः' हें सूत्र प्रचलित दिसतें, म्हणून रंगूनला ' यंगून ' म्हणतात) हा अर्थ असला तरी ब्रह्मी भूमीवरील रक्ताचा सडा कांही थांबला नाही किंवा आपलेच पुत्र आपसांत भांडून आपल्या मांडीवर चिरंतनची निद्रा घेत पडलेले पाहण्याचें दुःख ब्रह्मी भूमीच्या कपाळचें चुकलें नाही. एका अर्थाने युद्धाचा शेवट झाला खरा; पण तल्हॉंशीं यापुढे लढाया झाल्या नाहीत, तरी दूरदेशस्थ, परधर्मी लुटारूंनी व्यापाराच्या मिषानें ब्रह्मदेशांत पाऊल ठेवलें व आपणांस आश्रय देणारावरच उलटून त्यांच्याशीं लढाई करण्यास ते सिद्ध झाले, हा विचित्र इतिहास आता पहावयाचा आहे. त्रयस्थांनी येऊन ब्रह्मी भूमातेच्या लाडक्या पुत्रांस चोरदरोडेखोरांप्रमाणे वागविलें आणि तिच्या सर्व पुत्रांना भिकेला लावून आपण सर्व मुलखाचे मालक होऊन बसले. ही अघटित घटना ब्रह्मदेशदेवतेला पहावयाची होती! तिच्या पुत्रांना भ्याडांच्या हातून कपटाने व लबाडीने मरण यावयाचें होतें! अस्तु.

फिरंगी व्यापारी व बौद्ध राजे यांचें आपसांत पटेना. नुसत्या व्यापारावर टोपीकर संतुष्ट होते कोठे? त्यांना ब्रह्मी राजांना टोपी घालून आपल्या मस्तकीं मुकुट ठेवण्याची हाव सुटली. म्हणून कसल्या ना कसल्या तरी कुरापती निघत. प्रथम फ्रेंचांनी कारस्थानें सुरू केलीं. त्यांनी प्रचलित राजांविरुद्ध तल्हॉंशीं बोलणें सुरू करून ब्रह्मी राजांना सिंहासनावरून उतरविण्याचा घाट घातला. म्हणजे त्यांना कोणाविषयी प्रेम होतें असा प्रकार नव्हता. पण वाममार्गाने जाण्याची ही फिरंग्यांची रीतच! ह्या राजद्रोहाच्या गुन्ह्याबद्दल फ्रेंचांना योग्य ती शिक्षा झाली. इंग्रजांनी हा वेळ पावेतो कोणाचीच बाजू घेतली नाही. दोन्ही शत्रु भांडत असतां ब्रिटिशांनी फक्त ' व्यापार वाढविण्यासाठी ' अधिक सवलती मागितल्या आणि राजकीय घडामोडींकडे आमचें लक्षच नाही असें दाखविलें! पण पुढे त्यांचेही गुण उघडकीला आले आणि तत्कालीन राजाने त्यांना त्यांच्या घोर गुन्ह्याबद्दल यथायोग्य प्रायश्चित्त दिलें. ह्या सर्व घडामोडी अलौंपयाच्या कारकीर्दींत घडल्या.

हा पराक्रमी राजा इ. स. १७६० मध्ये निवर्तला. आणि नौंगद्वाजी गादीवर आला. त्याची मनधरणी करून आणि मागील प्रकार मुकाट्याने विसरून ब्रिटिशांनी आपले हातपाय पसरण्यास सुरुवात केली. नौंगद्वाजीनंतर एकंदर चार पांच राजे इ. स. १७८१ पर्यंत एवाच्या गादीवर बसले, व इ. स. १७८३ मध्ये एवाची राजधानी अमरपुऱ्यास नेण्यांत आली. त्या वेळीं बौदोपाया हा राजा होता. ह्या अमदानींत मणिपूर व सयामवर ब्रह्मी झेंडा फडकून आला! आणि ह्या विजयाने उत्साहित झालेले ब्रह्मी लोक आसाम जिंकण्यास उत्सुक झाले होते. हिंदुस्थान सरकारला ब्रह्मदेशाविषयी विशेष काळजी वाटूं लागली आणि त्यांनी नेहमीची चंचुप्रवेशाची पहिली पायरी म्हणून 'आमचा वकील आपल्या दरबारीं घ्या,' अशी विनंति केली. इ. स. १७९५ मध्ये अमरपुऱ्यास आलेला ब्रिटिश वकील दोन वर्षे राहिला. पण ब्रह्मी राजा मुळींच बधला नाही म्हणून हात हालवीतच त्यास परतावें लागलें. बौदोपाया इ. स. १८१९ मध्ये निर्वाणपदीं गेल्यावर बाजीडो गादीवर आला. नंतर त्याने आसामवर स्वारी केली व तो प्रदेश जिंकला! लगेच ब्रिटिश सरकार खवळलें आणि इतके दिवस सुप्त असलेला क्रोधाग्नि भडकला. त्यांनी ब्रह्मी सेनानी महाबंदुला हा बंगालवर हल्ला करण्यांत गुंतला आहे हें पाहून तेनासरीम प्रांत बळकाविला आणि मर्तबान व रंगून येथेही ब्रिटिश निशाण रोवलें! प्रत्यक्ष लढाई करून जिंकण्याचें सामर्थ्य जसें कांही त्यांच्या अंगीं नव्हतेंच. इ. स. १८२५ मध्ये महाबंदुला मृत्यु पावला आणि मग ब्रिटिशांना स्फुरण चढलें. इ. स. १८२६ मध्ये यांडबो येथे ब्रिटिशांनी ब्रह्मी राजाशीं तह केला. पहिलें ब्रह्मी युद्ध अशा रीतीने दोनअडीच वर्षे चाललें आणि त्यामुळे ब्रिटिशांना आसाम, आराकान व तेनासरीम हे तिन्ही प्रांत मिळाले; युद्धाप्रीत्यर्थ खंडणी म्हणून एक कोट रुपये ब्रह्मी सरकारने कलकत्तेकर कंपनीसरकारला द्यावे व परस्परांचे वकील एकमेकांनी आपल्या दरबारीं ठेवून घ्यावे असें ठरलें.

बाजीडो राजाच्या कारकीर्दींत ब्रिटिशांची सरशी होऊन अपमानास्पद अटी ब्रह्मी राजावर लादल्या गेल्या, हें अर्थातच ब्रह्मी प्रजेला आवडलें नाही. बाजीडोला हुसकावून त्याचा भाऊ थारावडी गादीवर आला. त्याचें व ब्रिटिशांचें कांही केल्या जमेना. ब्रिटिशांची अपेक्षा अशी की, ब्रह्मी

राजाने आपल्या मुठींत रहावें. पण ब्रह्मी राजा त्यांना परधर्मी, उपरे, लुटारू असेंच मानीत असे आणि कोणत्याही प्रकारचा पक्षपात न दर्शवितां केलेल्या गुन्ह्यांबद्दल ब्रिटिशांना तो शिक्षा देई. पुढे इ. स. १८४६ मध्ये थारावडीच्या निधनानंतर त्याचा पुत्र पगानमिन सिंहासनारूढ झाला. तरी ब्रिटिशांची डाळ कांही केल्या शिजेना. बापाचें निःपक्षपातीपणाचेंच आचरण पगानमिनाने चालविलें. ब्रिटिशांना त्याने कांही सवलती दिल्याच नाहीत. ब्रिटिश कप्तानांनी खलाशांस मारल्याबद्दल त्यांना पगानमिनने शिक्षा दिली म्हणून हिंदी गव्हर्नर जनरल डलहौसी यांनी ब्रह्मी सरकारकडून नुकसानभरपाई मागितली! ब्रिटिश प्रजाजन म्हणजे जसे कांही गुन्हे करणारे नसतातच! नुकसानभरपाईच्या पत्राचें उत्तर आलें नाही म्हणून लगेच ५-४-१८५२ रोजी लढाई आरंभून एक जाहीरनामा काढून पेगू प्रांत ब्रिटिश सत्तेखाली असल्याचें जाहीर केलें. ब्रह्मी राजावर देखील कांही अटी लादल्या, असें जाहीरनाम्यांतच लिहिलें. प्रत्यक्ष दरबाराशीं लेखी अथवा तोंडी अशी कसलीही कारवाई न चालवितां 'दडपश्शाही 'च्या धोरणाने आपलें घोडें एकसारखें पुढे दामटण्याची ब्रिटिशांची ही निंद्य वृत्ति आशियांत सर्वत्रच दिसते. वरील प्रकारचा जाहीरनामा म्हणजे दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धाची अखेरच होय. दोन्ही युद्धांचा मिळून एक कोट चाळीस लक्ष पौंड* खर्च मात्र हिंदुस्थानच्या माथ्यावर लादण्यांत आला!

ब्रह्मदेशांत आराकान, तेनासरीम, मर्ताबान व पेगू इतके प्रांत ब्रिटिश सत्तेखाली आले असल्याने त्यांचा मिळून एक इलाखा इ. स. १८६२ मध्ये करण्यांत आला व त्यावर चीफ कमिशनरची नेमणूक झाली. हेतु हा की, त्याने हळूहळू इतर प्रदेश घशाखाली घालावा. कारण ब्रिटिशांनी ब्रह्मी अज्ञान राजे अधिकारारूढ असतांना किंवा ते पैशाच्या अडचणींत असतां, त्यांना कर्ज दिलें असें दाखवून व्यापारासाठी सवलती, हक्क व कांही मक्ते मिळवून ठेवले होते. ते निर्धोकपणे यावच्चंद्रदिवाकरौ चालावेत अशी त्यांची इच्छा. पण अशी उघड लुटालूट कोणता शहाणा राजा चालू देईल? पगानमिनच्या पश्चात् मिंडोंमिन गादीवर आला असल्याने भोळेपणाने त्याने

* *Financial Obligations Between Great Britain and India*— (**Indian National Congress**) p. 17.

ब्रिटिशांना पुष्कळच जवळ केलें. मंडालेचा तह करून ब्रिटिशांचा वकील आपल्या दरबारीं ठेवून घेतला व त्यांच्या बऱ्याच अटी कबूल केल्या. थोड-क्यांत बोलावयाचें तर तो इंग्रज मुत्सद्द्यांच्या चांगलाच आहारीं गेला. पुढे इ. स. १८७८ मध्ये थीबा गादीवर आला व त्याने मात्र इंग्रजी कावा नीट ओळखला. ब्रिटिशांची व थीबाची बाचाबाची सुरू झाली. थीबाने युरोपमध्ये एक शिष्टमंडळ पाठवून इतर राष्ट्रांशीं संधानें बांधण्याचें काम सुरू केलें. ब्रिटिशांचा वकील मात्र तो ब्रह्मदेशांत येऊं देईना. खलित्यावर खलिते हिंदुस्थान सरकारकडून रवाना होत. पण थीबाने कशालाच दाद दिली नाही. ब्रह्मदेशांतील लाकूड लुटणारी एक ब्रिटिश कंपनी आहे. तिच्या अधि-काऱ्यांनी कलमाप्रमाणे सरकारची फी बरींच वर्षे भरली नाही म्हणून ब्रह्मी हायकोर्टाने कंपनीकडून येणें राहिलेले २३ लक्ष रुपये ताबडतोब वसूल करावे, असा निकाल दिला. पण परकीयांची संपत्ति लुबाडण्यास सोकावलेले हे लाटेगंगाजी त्याला कबूल होईनात. 'तुम्ही परराष्ट्रांशीं संबंध ठेवणें हें ठीक नाही. सर्व कारवाई आमच्या मार्फतच झाली पाहिजे.' अशी धमकी हिंदी सरकारने थीबास किती वेळां तरी दिली. परंतु थीबाने तिकडे लक्षच दिलें नाही आणि आपलें स्वतंत्र बाण्याचें वर्तन चालू ठेवलें. शेवटी एकदा ब्रिटिशांकडून निर्वाणीचा खलिता थीबाकडे गेला आणि ता. ११ नोव्हेंबर १८८५ रोजी ब्रह्मदेशावर हल्ला झाला! कोठेही विशेष लढाई न होतां किंवा चकमकी न होतां १५-२० दिवसांतच सर्व ब्रह्मदेशावर लाल रंग फांसला गेल्याचें नकाशावर दिसूं लागलें! थीबा राजा कैदी बनला व ब्रिटिशांचा आश्रित म्हणून त्याला मोठ्या लवाजम्यानिशी रत्नागिरीस नेऊन ठेविलें! इ. स. १८८६ च्या आरंभापासून ब्रह्मदेश हिंदुस्थानास जोडला गेला. हिंदुस्थानांतील इतर राजवटींप्रमाणेच ब्रह्मी राजसत्ता लुप्त झाली आणि पारतंत्र्यांतील गुलामगिरी व जबरीने लादलेलें दारिद्र्य त्यांच्या नशिबीं आलें.

असा हा पूर्वीचा इतिहास आहे. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानला कां जोडला किंवा ह्या सर्व युद्धांचा खर्च हिंदी तिजोरीवर कां पडला, ह्याचें उत्तर एकच. 'हिंदुस्थानच्या संरक्षणाप्रीत्यर्थ'. आजमितीस ब्रह्मदेशचे अधिपति कोणीही असोत. मागील इतिहासावरून हें स्पष्ट होतें की, ब्रह्मदेशांत परकी सत्ताधीश-

परधर्मीय राजा–आला असेल तर तो ह्याच वेळीं होय. हिंदुस्थानांत मोगलांचें किंवा इतर यवनी राजांचें राज्य पूर्वी पुष्कळ वर्षे झालें, तशी गोष्ट ब्रह्मी प्रजेची नव्हती. त्यांचें स्वराज्य निर्भेळ होतें. आज त्यांच्यावर परधर्मी परदेशस्थ राज्यकर्ते आले. उपऱ्या लोकांनी त्यांना लुबाडण्यास सुरवात केली म्हणून ब्रह्मी प्रजा चिडली आहे. हिंदुस्थानवर राज्य करावयास लागून पन्नास वर्षे होण्याचे सुमारास हिंदुस्थानांतही 'बंड' माजलें होतें; तशांपैकींच प्रकार प्रस्तुत कालीं ब्रह्मदेशांतला असावा. त्याची भूमिका नीटपणे समजावी म्हणून हा ऐतिहासिक चित्रपट थोडक्यांत काढला आहे. ब्रह्मदेशाचा इतिहास स्वतंत्रपणे लिहिण्यास अधिक जागा लागेल आणि इतिहासलेखनास लागणारी पात्रता प्रस्तुत लेखकास नाहीं याची त्यास जाणिव आहे. ब्रह्मदेशस्थांचें गाऱ्हाणें तरी काय आहे याची कल्पना येण्यास मात्र हा त्रोटक वृत्तांत पुरेसा आहे.

अध्याय दुसरा

आर्थिक

ब्रम्हदेशांतील बंडाळीचें खरें कारण 'आर्थिक' आहे, राजकीय हेतु त्या बंडवाल्यांच्या मनांत नाहीत, असें दर्शविण्याचा हिंदी पत्रांचा रोख असतो. याच्या उलट, ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्याचे कट करणारे या बंडांत सामील आहेत, असें सिद्ध करण्यास लेखी पुरावा आपणांजवळ आहे, म्हणून सरकार जाहीर करतें. तेव्हा यांतलें खरें कोणतें? किंवा नुसतें 'आर्थिक,' 'आर्थिक' म्हणजे तरी कसलें कारण?–ह्या बाबींचा कळेल अशा रीतीने उलगडा केला पाहिजे. सध्याच्या कल्पनातीत मंदीमुळे उद्भवलेला 'आर्थिक' जुलूम ब्रह्मी प्रजेलाच भोगावा लागला असें नव्हे, किंवा तेवढ्याने ह्या बंडाळीस उग्र

स्वरूप प्राप्त होऊन, तो वणवा सातआठ महिने धुमसत रहावा असेंही नव्हे. यावरून खरेंखुरें कारण वेगळेंच असलें पाहिजे असें वाटतें. ब्रह्मदेशांतील प्रजेवर जंगली पद्धतीने मोंगलाई कर लादले आहेत, हें सुधारलेल्या ब्रिटिश राज्यपद्धतीचें वैशिष्ट्यच म्हटलें पाहिजे! जमीनमहसूल हा तर चोहोकडेच असतो. पण ब्रह्मी प्रजेवर लादलेले तातमेडा व डोईपट्टी हे दोन कर आपणांस ठाऊकही नाहीत. नाही म्हणावयास, औरंगजेबाने हिंदूंवर बसविलेल्या 'जिजिया' कराची आठवण डोईपट्टीने होईल, इतकेंच! तातमेडा कर वसूल करण्याच्या पद्धतींत गरीब रयतेवर किती जुलूम होत असतील ते असोत, पण तो आकारण्यांतही अंदाधुंदीस बरीच वाट ठेवली आहे. शेतकऱ्यांच्या दर झोपडीमागे सुमारे दहा रुपयेप्रमाणे तातमेडा आकारला जातो. तो कां, किती व कोणीं ठरवावयाचा, याला आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीचे नियम मुळीच नाहीत. किमानपक्षी 'इतके रुपये तुमच्या खेड्यांतून आले पाहिजेत' असें म्हटलें की, 'तजी' (ब्रह्मदेशस्थ 'पाटील') व तमाडी (तातमेडा आकारणारे हपसर) करवसुलीची व्यवस्था करितात. गेल्या चार वर्षांतलें या तातमेडाचें सरासरीचें उत्पन्न ४३,७४,००० रुपये आहे. शहरगावचे लोक, सरकारी नोकर, धर्मोपदेशक, पंतोजी इत्यादि पांढरपेशांकडून हा कर मुळीच वसूल केला जात नाही. त्यांना माफी असते.

डोईपट्टीचा प्रकार तर और आहे. विवाहितांवर पांच व विधुर किंवा अविवाहित यांवर अडीच रुपये अशी दर वर्षाची साधारणपणे आकारणी पडते. ही फक्त पुरुषांनाच लागू आहे. सतरा वर्षांच्या मुलापासून तो साठी उलटेपर्यंतच्या म्हाताऱ्यास ही डोईपट्टी सारखीच जाचते. तातमेडाप्रमाणे हिची बाधाही नागरिक, सरकारी नोकर, धर्मोपदेशक व 'तात्या पंतोजी' इत्यादि पांढरपेशांस मात्र होत नाही. गेल्या चार वर्षांच्या सरासरीने डोईपट्टी म्हणून दरसाल सुमारे ५७ लक्ष रुपये सरकारी तिजोरींत येतात असें दिसतें. याखेरीज आणखीही एक प्रकारचा नवा कर ब्रह्मी प्रजेवर लादण्यांत येतो. राहण्यासाठी किंवा शेतीच्या इतर उपयोगाकरिता अडविण्यांत आलेल्या जागेचें, दर चौरसफुटाला दीड पै या प्रमाणाने, भाडें आणि दर एकरीं तीन रुपये याप्रमाणे मोकळ्या अथवा लागवडीच्या जमिनीचा आकार, डोईपट्टीच्या ऐवजी घेण्याचा प्रघात कित्येक ठिकाणीं आहे. जेणेकरून अधिक उत्पन्न

होईल अशी आकारणी सरकारी कामकऱ्यांनी करावी व रयतेला पिळून काढावें ह्याच हेतूने अशी योजना केलेली नव्हे काय? म्हणजे जमीनमहसूल, तातमेडा व डोईपट्टी (व तिचा हा सावत्र भाऊ) अशा करांनीच मिळून सरासरीने ४७४ लक्ष रुपये दरवर्षी सरकारला मिळतात. शिवाय मच्छी-मारीच्या धंद्यापासून सालीना सरासरीने सत्तेचाळीस ते अठ्ठेचाळीस लाखांची किफायत सरकार करतें. दर जाळ्यामागे कर बसव किंवा मासे पकडण्याच्या जागेवर आकार ठरव, अथवा मच्छीमारी करण्याचे मक्ते दे—अशाच पद्धतीने हा कर घेतला जात असल्याने त्याचें उत्पन्न इतकें अधिक आहे. गरीब शेतकरी व रोजमजुरी करून हातावर पोट भरणारांनाच हे कर अधिक बाधणार हें उघड आहे.

एकंदर ब्रह्मदेशची लोकसंख्या सुमारें एक कोट तीस लाख मानली तर निदान ९० लक्ष इसम ब्रह्मदेशीय म्हणतां येतील. त्यांतले सर्वच शेतावर राहतात असें नाही. पण सर्व लोकसंख्येपैकी ९० लाख जनांनाच उपरि-निर्दिष्ट कर भरावे लागतात, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. सगळ्या करांचें उत्पन्न साधारणपणे असें होतें:—

कर	लक्ष रुपये
जमीनमहसूल	३६८
तातमेडा	४४
डोईपट्टी	५७
इतर तसलेच कर	१॥
मच्छीमारीचे मक्ते	४७
	एकूण ५१७॥

नव्वद लक्ष इसमांकडून पांच कोट साडे सतरा लक्ष रुपये वसूल केले जातात म्हणजे प्रत्येकाला अंदाजें पावणेसहा रुपये सक्तीने भरावे लागतात! ही सर-कारच्या तिजोरींत जाणारी रक्कम झाली. प्रत्यक्ष शेतकऱ्याच्या खिशाला खरो-खरी किती चट्टा बसत असावा, हें आकड्यांनी कसें सिद्ध करतां येईल?

दिल्ली अथवा सिमला येथे बसून, मध्यवर्ति सरकारने लादलेले नवे कर कसे वाढले हें पाहिलें, तर ब्रह्मदेशियांच्या आर्थिक हानीची कल्पना येईल.

श्वे डगॉन पॅगोडा—दुसरी बाजू.

१९१६–२१ ह्या पंचवार्षिकांत सरासरीने जितका कर मध्यवर्ति सरकारसाठी म्हणून ब्रह्मदेशांत वसूल होत असे, (उदाहरणार्थ, आयात जकात, इन्कमटॅक्स् वगैरे) त्यांत शेकडा १२८ ची वाढ पुढील सहा वर्षांच्या सरासरींत झाली. म्हणजे पूर्वी ३३६ लक्ष वसूल होत, तेथें नंतर ७६७ लक्ष होऊं लागले! लोकसंख्या अर्थातच त्या मानाने वाढली असती किंवा संपन्न झाली असती तर हा कराचा बोजा इतका जाचला नसता. हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांत असल्या कराची वाढ ह्याच काळांत शेकडा ६४ या प्रमाणांत झाली असतां ब्रह्मदेशांत मात्र ती १२८ प्रमाणे होते. ह्याचा परिणाम तेथील प्रजाजनांस भोवला असलाच पाहिजे यांत शंका नाही. ब्रह्मदेशीय जनतेच्या पोषाखांत नेहमी झकपक दिसणारें तलम रेशमी वस्त्र असतें. तें स्वस्त असें परदेशाहून येतें. हिंदुस्थानांतील एकंदर रेशमावरील आयात जकातीचा एकपंचमांश एकट्या ब्रह्मदेशांतील बंदरांत मिळाला. तेंच प्रमाण काड्यांच्या पेट्यांवरील जकातीचें आहे. याचें कारण ब्रह्मी लोकांचें चिरूटाचें जबरें व्यसन असावें. ब्रह्मदेशाच्या वीसपटींहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या हिंदुस्थानांत रेशीम व काड्यांच्या पेट्या यांवरील जकातीचा फक्त प्रत्येकीं चारपंचमांशच वसूल होतो व बाकीचा भाग छोट्याशा ब्रह्मदेशांतून मिळतो, ही गोष्ट, येथील जनतेवर आर्थिक बोजा किती पडत असेल, हें पटण्यास पुरेशी आहे.

सरकारी करांच्या दृष्टीने पहातांना एकदम डोळ्यांत भरणाऱ्या गोष्टींचा हा विचार झाला. आता दुसऱ्या एका महत्त्वाच्याच–पण फक्त शेतकरी रयतेला नडणाऱ्या–अडचणीचा विचार केला पाहिजे. हिंदुस्थानाप्रमाणेच ब्रह्मदेश कृषिप्रधान आहे. इतकेंच काय पण ती सर्व शेती बहुधा भाताचीच असते! शेतींत रुपयापैकी तेरा आणे जमीन भातखाचरांत गुंतली जाते. सालीना सुमारे ७० लक्ष टन (९४,५०,००० खंडी) भात ब्रह्मदेशांत तयार होतें. यावरून भाताच्या पिकाचा व तेथील व्यापारांत, लोकांच्या राहणींत यामुळे किती दूरवर परिणाम होत असावा याचा अंदाज करतां येईल. परंतु भाताच्या शितांभोवती भुतें जमणारच. भाताचें वैपुल्य पाहून दूरवरचीं भुतें गोळा झालीं व ब्रह्मी लोकांच्या तोंडचा घास काढून घेण्यापर्यंत त्यांच्या बुभुक्षिततेची मजल गेली. अथवा '**हविषा कृष्णवर्त्मेव**' याप्रमाणे भात खाऊन खाऊन त्यांची भूक अधिकाधिकच वाढूं लागली, अशांतला प्रकार झालेला दिसेल.

इंग्रजांनी ब्रह्मदेश कसा घशांत घातला, याचा इतिहास देण्याचें जरी हें स्थळ नसलें, तरी एवढी गोष्ट खरी की, हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारी शकटाला ब्रह्मदेश जोडला गेल्यापासूनच ब्रह्मदेशाच्या अलीकडील खऱ्या उन्नतीस (किंवा नागवणुकीस पाहिजे तर म्हणा) प्रारंभ झाला. गोऱ्या ब्रिटिश व्यापाऱ्यांच्या दृष्टीने ब्रह्मदेशची उन्नति म्हणजे तो कच्च्या मालाचें कोठार बनणें हीच होय. ब्रह्मदेशाने आपला सारा कच्चा माल पडत्या भावाने त्यांच्या पदरांत टाकून त्यांचा महाग पक्का माल आपण मुकाटपणे घेतला म्हणजे या व्यापाऱ्यांच्या दृष्टीने त्याची प्रगति सुरू झाली! व इंग्रजांच्या ताब्यांत ब्रह्मदेश जातांच या अर्थाने त्याची उन्नति लवकरच सुरू झालीही!

ही उन्नति घडवून आणणाऱ्या मुख्य बाबी घडल्या त्या ह्याः भातशेती करण्यास भरपूर मजूर व त्यांना पोटापुरतें अन्न देऊन गुलामांप्रमाणे राबवून घेणारे सावकार हिंदुस्थानांतून मद्रासेकडील विभागांतून ब्रह्मदेशाकडे धावले. सुधारलेल्या व्यापारी भाषेंत बोलावयाचें, तर जमिनीची उत्पादनशक्ति वाढविण्यासाठी लागणारें भांडवल व मनुष्यबल घेऊन हे मद्रासी भांडवलवाले ' ब्रह्मदेशच्याच केवळ हितासाठी ' जलयानांतून देशत्याग करून परकी ठिकाणीं धावत गेले असें म्हणतां येईल. एकंदर विस्ताराच्या मानाने ब्रह्मदेशांत लोकवस्ती कमी—म्हणजे पुष्कळच कमी आहे—ही गोष्ट खरी. हिंदुस्थानांत दर चौरस मैलास लोकसंख्येची सरासरी २२६ पडते, तर ब्रह्मदेशांत फक्त ५७ च आहे. प्रांतवारीने पाहिलें तर बंगालचा आकडा ६०८ येतो आणि पंजाबचें प्रमाण २०७ आहे. तुलनात्मक दृष्टीने ब्रह्मदेशांत किती विरळ लोकसंख्या आहे याची, या आकड्यांवरून साधारण कल्पना येईल.

हें आकड्यांचें किचकट पुराण आणखी थोडें लांबवावें लागणार, त्याला इलाज नाही. भाताच्या लागवडीखाली जमीन अधिकाधिक जाऊं लागली, तसतशी भांडवलाची गरज वाढली; आणि त्याच प्रमाणांत परदेशीं जाणारा तांदूळही वाढूं लागला. ब्रह्मदेशांतून तांदुळाची निर्गत वाढली आणि भाताखाली अधिक एकर जमीन गुंतूं लागली ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत; व त्याचे परिणाम पुढे काय झाले, हेंच आपणांस पहावयाचें आहे. ह्यासाठी पुढील तुलनात्मक वाढीचे आकडे पहा :—

१८९६–५५	लक्ष	एकर	भात	जमीन
१९१६–१०६	,,	,,	,,	,,
१९२९–१२१	,,	,,	,,	,,

ही वाढ चटकन् डोळ्यांत भरणारी आहे.

ह्यामुळे हिंदुस्थानांतून आलेल्या मद्रासी सावकारांचा–ब्रह्मदेशांत ते चेट्टी किंवा चेट्टियार म्हणून ओळखले जातात–प्रसार ब्रह्मी खेड्यापाड्यांतून सुद्धा झाला आहे. ' सावकार ' म्हटला की, तो चेट्टीच असा ब्रह्मी लोकांचा समज दृढ होण्याइतका प्रसार ह्या भांडवल पुरविणारांचा झाला! आजमितीस सुमारे साठ ते सत्तर कोटि भांडवल नुसत्या चेट्टींनी ब्रह्मदेशांत गुंतविलें आहे, असा सरकारने नेमलेल्या बँकिंग इन्कायरी कमिटीचा साधा अंदाज आहे! याखेरीज इतर दुकानदार, भाताचे गिरणीवाले किंवा अन्य प्रकारचे व्यापारी यांच्या भांडवलाचा अंदाज वेगळाच असणार. पण नुसत्या भातासाठी चेट्टियारांचे ६० ते ७० कोट रुपये ब्रह्मदेशांत गुंतले आहेत ही गोष्ट काय दर्शविते?

' शेतीसाठीं भांडवल पुरविणारे सावकार ' म्हणजे शेतकऱ्यांच्या जमिनी आपल्या नांवावर करून घेण्याचे कारखानेच होत. शेतीचा धनी असलेला शेतकरी कांही निमित्ताने सावकाराकडून कर्ज घेतो, त्याबद्दल तारण म्हणून जमीन लिहून देतो आणि फेड झाली नाही म्हणजे सावकाराच्या जमिनी खंडाने करावयास घेतो; आणि नंतर मग नुसता मजुरी मिळविणारा नांगऱ्या बनतो. हा अनुभव हिंदुस्थानांतच काय, पण इतर सर्व देशांतला आहे. शेतकऱ्याला कर्ज द्यावयाचें, त्याच्या जमिनी गहाण ठेवून घ्यावयाच्या व नंतर कर्जफेडीसाठी जमिनीवर आपली मालकी प्रस्थापित करावयाची, हा सावकारांचा कायदेशीर शिरस्ता सर्वांसच ठाऊक आहे. अशा प्रकारें सावकारांकडे जमिनी कशा जाऊं लागल्या, याचें गमक गहाणखतांची जी झपाट्याने वाढ होत गेली तींत दिसतें.

१९२०	सालीं	४३१००	गहाणखतें	रजिष्टर	झालीं.
१९२४	”	६१२००	”	”	”
१९२८	”	६३५००	”	”	”

गहाणखतांची ही वाढ शेतकऱ्यांच्या हलाखीचें व त्यांच्यावर पडणाऱ्या

सावकारी आश्रयाच्या सावलीचें वाढतें प्रमाण दर्शविते. गहाणखतांची रक्कम पाहिली म्हणजे विशेषेकरून शेतकऱ्यांची दरिद्रावस्था व असहाय्यता लक्षांत येते. वरील तीन वर्षांची गहाणाची रक्कम अनुक्रमें–

४ कोट ३७ लक्ष	रुपये आहे.
८ ,, ८३ ,,	
९ ,, ४८ ,,	

केवळ जमिनीची किंमत वाढती असल्यानेच हे आंकडे फुगले आहेत असें खास म्हणतां यावयाचें नाही.

या आकड्यांनी दर्शविलेल्या स्थितीस प्रत्यक्ष ज्ञानाची पुस्ती जोडली म्हणजे ब्रह्मदेशांतील लोकांची आर्थिक दृष्टीने आज कशी दैना उडाली आहे, याची जाणीव होईल. खुद्द रंगून शहर हें परकी वाटतच नाही. तेथे हिंदी भाषा सर्रास चालते. हिंदी व्यापाऱ्यांचीं दुकानें, हिंदी कारखानदारांचे कारखाने, नोकरी करणाऱ्या हिंदी लोकांचीं तात्पुरतीं घरें, पैसेवाल्या हिंदी धनिकांच्या मोठमोठ्या हवेल्या व चाळी, ‘ रिक्षा ’ (ही माणसाने ओढून न्यावयाची दुचाकी गाडी असते) ओढणारे हिंदी ‘ कूली ’, प्रत्येक ऑफिसांत चपरासी, पट्टेवाला किंवा ‘ दर्वान ’ म्हणून राहिलेला हिंदी जवान, अशांचा मनस्वी भरणा रंगूनमध्ये आहे! पांढरपेशा ‘ बाबू ’ लोकांचा कचेरींत प्रवेश झाला तर एक वेळ चाललें असतें. पण, ‘ कूली ’चें काम करणारे सुद्धा जर हिंदुस्थानांतून ब्रह्मदेशांत जाऊं लागले, तर तेथील बेकार ब्रह्मी प्रजाजनांनी काय करावें? आणि पोटाला अन्न तरी मग कोणत्या उपायांनी मिळवावें? सावकारी, शेती, दुकानदारी, नोकरी, हमाली या सर्वच पेशांत हिंदी जनतेचें प्राबल्य दिसून आलें, तर बिचाऱ्या ब्रह्मदेशीय बेकारांनी दोष तरी कोणाला द्यावा? अशा स्थितींत हिंदी लोकांनीच आपल्या तोंडचा घास काढून नेला, त्यांनीच आमच्या जमिनी बळकावल्या, सर्व नोकरीच्या जागा तेच पटकावून बसले, आम्हांला व्यापारांतही डोकें वर काढण्यास अवसर त्यांनी ठेवला नाही, अशी समजूत ब्रह्मदेशियांची झाली तर त्यांत गैर काय आहे?

हा वेळ पावेतो हिंदी सरकारकडून प्रत्यक्षपणे ब्रह्मी रयतेला जाचणाऱ्या करांची व तेथे स्थापित झालेल्या हिंदुस्थानांतील नागरिकांमुळे होणाऱ्या

ब्रह्मी प्रजेच्या बेसुमार कुचंबणेचीच थोडक्यांत चर्चा झाली. इंग्रजी व्यापाऱ्यांनी ब्रह्मदेश धुवून नेण्याचा प्रयत्न आज किती तरी वर्षें चालविला आहे, त्याचा उल्लेख ह्यांत केला नाही. तसेंच अबकारी, जंगल, कोर्ट फी वगैरे सरकारच्या शोषक खात्यांचाही निर्देश टाळला आहे. तथापि ब्रह्मदेशस्थांची आर्थिक हलाखी कशी झाली आहे ह्याची अल्प तरी कल्पना येण्यास एवढें विवेचन पुरें आहे.

अध्याय तिसरा

राजकीय

' राजांच्या अपराधाविना प्रजेमध्ये अकालीं मृत्यु देखील होत नाही,' अशी आपली प्राचीन आर्य लोकांची समजूत बरेच दिवसांपर्यंत होती. प्रजेवर कोसळणाऱ्या अरिष्टांची, आपत्तींची व त्यांबरोबरच प्रजाजनांच्या उत्कर्षाचीही जबाबदारी मुकुटभारभूतांवर असते, हेंच ह्या समजुतींतील मूळ तत्त्व होय. पण नोकरशाहीच्या अमदानींत तो नूर पालटला. इंग्रज राज्यकर्ते आगगाड्या केल्या त्याचें श्रेय घेतात; देशांत एकछत्री राज्य व सर्वत्र शांतता प्रस्थापित केली, त्याचेंही श्रेय ' टोपीकर ' आपणांकडेच घेतात; निर्यात व्यापार वाढविला, शाळा-कॉलेजें उघडलीं, उद्योगधंदे चालू केले इत्यादि सर्व बाबींच्या श्रेयाचा वांटाही त्यांना पाहिजे असतो. मात्र, जनतेचें वाढतें दारिद्र्य, बोकाळलेली बेकारी, बेसुमार बालमृत्यु, अज्ञानाचा पगडा इत्यादिकांची गोष्ट निघाली की, मग समाजांतील घातुक रूढी, धार्मिक भावना वगैरेंची सबब पुढे करून प्रचलित राज्यकर्ते स्वतःवरील जबाबदारी बेशरमपणे टाळून प्रजाजनांवरच दोषाचें खापर फोडण्यास तयार होतात.

ही राज्यकर्त्यांची भावना कशीही असो, अथवा आधुनिक कालच्या नवीन विचारसरणीप्रमाणे प्रजेच्या मनांतील राजाविषयीच्या कल्पना कशाही

बदलोत, अडाणी जनतेची पक्की समजूत अशी आहे की, राज्यकारभारांतील दोषांमुळेच आपणांवर सर्व संकटें कोसळतात. आपणांस होणाऱ्या फायद्यांचें श्रेय खेडवळ कोणांस देतात, तें सांगतां येणें कठीण. परंतु, प्रजेचें पीडन होऊं लागलें की, त्याचें सर्व खापर राजसत्तेच्या मस्तकावरच फोडावयाचें, ही त्यांची साधी, सरळ रीत असते. मग ती कदाचित् चुकीचीही असूं शकेल. ब्रह्मदेशांतील असंतुष्ट प्रजाजनांनी आपल्या हलाखीची जबाबदारी प्रचलित राज्यकर्त्यांवरच टाकली असून, या असंतोषांतूनच सध्याच्या बंडाचा उद्भव झाला आहे असें म्हणतां येतें.

ब्रह्मी शेतकऱ्यांची नागवणूक नोकरशाहीकरवी कशी होत असते, याचें ढोबळ दिग्दर्शन मागील लेखांत केलें. त्यांच्या मनांतून जुन्या ब्रह्मी राजघराण्याविषयीचा आदरभाव अद्याप नष्ट झाला नाही. कारण, ब्रह्मदेशीयांचा मंडाले येथे रहाणारा मूर्धाभिषिक्त राजा थीबा हा त्यांच्या आठवणींत अद्याप कायमच आहे. शिवाय, थीबा म्हणजे सूर्यवंशीय भूपति, त्याची सत्ता ' साता ' समुद्रांपलीकडेही आहे; तो जंबुद्वीपाचा देखील स्वामी आहे; तो धर्माचा आधार आहे; प्रत्यक्ष विष्णूचा तो अंश आहे, इत्यादि पौराणिक कल्पना आजमितीसही खेडवळांच्या मनांत खेळत आहेत. अशा आपल्या पूज्य राजाला ' उपऱ्या ' लोकांनी पकडून चोरासारखें कैदेंत डांबून ठेवलें, याबद्दल त्यांना साहजिकच पराकाष्ठेचें दुःख होऊन, त्यांच्या भावना कायमच्या दुखावल्या गेल्या असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं.

अर्थात् आपल्या स्वातंत्र्याचे अपहारक म्हणूनच ते इंग्रज राज्यकर्त्यांस ओळखतात. थीबा राजाला पदच्युत करून त्याला कैदेंत टाकण्याचा प्रसंग ब्रह्मी प्रजा कशी विसरेल? इ. स. १८८६ मध्ये ब्रिटिशांची सत्ता सर्व ब्रह्मदेशावर झाली असली, तरी १८५२ पासून हळूहळू एक एक प्रांत बळकावण्याचें इंग्रजी धोरण ब्रह्मी जनतेला कळलें नव्हतें असें नाही. फक्त त्यांनी आपल्या मनांतील व्यक्त केलेला रोष निरुपयोगी ठरला एवढेंच! मधूनमधून ही राज्यपद्धति आपणांस नको, या भावनेने थारावडी व आसपासचे प्रांत यांत बंडेंही झालीं. ब्रह्मदेशांत बंडाळी ही कांही नवी चीज नाही. खून, लुटालूट, जाळपोळ, मारामारी, दरवडे ह्या गोष्टी तिकडील जनतेच्या आंगवळणींच पडलेल्या दिसतात! हिंदुस्थानांतील गुन्ह्यांचें प्रमाण

पाहिलें, तर तें असें आढळतें की, १० लक्ष लोकांपैकी दर वर्षी ६२६ जणांना कारागृहांत जावें लागतें. परंतु ब्रह्मदेशांत तेंच प्रमाण १६४० आहे; म्हणजे १० लक्ष ब्रह्मी प्रजाजनांपैकी १६४० इसम दर वर्षी कैदेंत टाकले जातात. याचा अर्थ ते गुन्हे करतात हाच होतो. ब्रह्मी न्यायालयांतील न्यायदानांत व हिंदुस्थानांतील न्यायदानांत फरक असतो, असें म्हणतां यावयाचें नाही. थारावडी जिल्ह्याची कीर्ति तर फारच मोठी आहे. तेथे दर वर्षी खून पुष्कळ होतात. तेथील शिरगणति ५ लाखांहून कमी असतांही १९२७ मध्ये त्या जिल्ह्यांत ८५ खून आणि पेगू जिल्ह्यांत (लोकसंख्या ४,४६,६२८) ५४ खून झाले. तथापि यांवरून त्या लोकांचें नैतिक वर्तनच सर्वस्वी दोषास्पद आहे, असा तर्क मात्र मुळीच काढतां येत नाही. मनुष्य अनन्वित कृत्यें करावयाला प्रवृत्त होतो तो बहुधा परिस्थितीने त्याला भाग पाडल्यामुळेच होय. सुखासुखी अथवा गंमतीखातर खून करणारे मनुष्यप्राणी अर्वाचीन इतिहासांत तरी सापडत नाहीत. आपणांस सोडून गेलेल्या राज्यलक्ष्मीला परत आणण्यासाठी जनता – मग ती कितीही अडाणी असो – प्रयत्न केल्यावांचून रहात नाही. आपलें नष्ट झालेलें स्वत्व किंवा स्वराज्य परत मिळविण्यासाठी धडपड करणें, हा मनुष्यस्वभावच आहे; व ब्रह्मदेशांतील सध्याच्या बंडाळींत हा मानवी स्वभाव प्रगट झाला आहे, असें म्हटलें तर तें चूक होणार नाही.

राजकीय चळवळींत ब्रह्मी धर्मगुरूंचें प्राधान्य असतें, ही गोष्ट धर्म्य कां अधर्म्य, हा प्रश्न तूर्त बाजूला ठेवून, तिजपासून काय काय परिणाम होतात, एवढेंच पाहिलें पाहिजे. सर्व ब्रह्मदेशांत मिळून सुमारें ८०,००० धर्मगुरु असावेत. त्यांपैकी ६०,००० राजकीय चळवळींत उघडपणे भाग घेतात. फुंजींचें म्हणजे धर्मोपदेशकांचें समाजांतील स्थान उच्चच असावयाचें. त्यांतूनही, पारमार्थिक लाभाच्या गोष्टी बोलण्याचें न सोडतां, बहुजनसमाजास सहज आकलन करितां येणाऱ्या अशा ऐहिक हिताहितांच्या बाबींचासुद्धा ते जेव्हां विचार करूं लागतात, तेव्हां त्यांची लोकप्रियता अधिकच वाढते.

शिवाय पीतवस्त्र परिधान करणें–फुंजींनी पिवळेंच वस्त्र वापरलें पाहिजे, असा नियम आहे – म्हणजे ऐहिक मर्त्य राजांच्या कायद्यापासून अलिप्त राहण्याचा हक्क प्राप्त करून घेणेंच होय, असें धर्मभोळ्या ब्रह्मीजनांना वाटतें.

फुंजींवर कसल्याही प्रकारचा आरोप येऊं शकत नाही किंवा त्यांना कैदेंत डांबतां येत नाही, ही ब्रह्मी जनतेची पूर्वापर दृढ समजूत. ती फक्त इंग्रजी अमलाखालीच ढासळण्याचा योग आला. पण, जेव्हा जेव्हा एखाद्या फुंजीला पकडण्यांत येई अथवा शिक्षा ठोठावली जाई, तेव्हा तेव्हा उडणारी खळबळ व लोकांत पसरणारी प्रक्षुब्धता पाहून सरकारी अधिकाऱ्यांना सुद्धा धाक वाटे! सरकार धर्मोपदेशकांना सुद्धा इतर गुन्हेगारांप्रमाणे कैदेंत टाकतें, ह्यामुळे अडाणी जनता जर राजकर्त्यांवर रुष्ट झाली, तर काय नवल?

सरकारविरुद्ध चळवळ करण्याचें व्यसन ब्रह्मी फुंजींना अगदी अलीकडेच जडलेलें दिसतें. हिंदुस्थानला मॉंटेग्युसाहेबांनी दिलेल्या सुधारणा ब्रह्मदेशाला लागू केल्या नव्हत्या. कारण, ब्रह्मदेश हा फार उशिरा ब्रिटिश अंमलाखाली आलेला आणि निदान शंभर वर्षे तरी उमेदवारींत काढल्याविना नवीन सुधारणा करण्यास तो प्रदेश लायक नसतो, हें राज्यकर्त्यांचें जणू व्यवहार-सूत्रच! परंतु, ब्रह्मी प्रजेला अशा सापत्न भावाने—पंक्तिप्रपंचाने—वागविण्याचा अपमान साहजिकच दुःसह वाटला; आणि म्हणून ब्रह्मी जनतेने एकवटून जोराची चळवळ केली. याच वेळीं फुंजींची सेना राजकीय आखाड्यांत उतरली असें म्हणतां येईल.

त्यालाही असेंच एक कारण झालें. ब्रह्मदेशाला राजकीय सुधारणांचा हप्ता कोणता द्यावा, याविषयी तत्कालीन ले. गव्हर्नर यांनी आपल्या शिफारशी वरिष्ठ सरकारकडे पाठविल्या. मॉंटेग्यु सुधारणा ब्रह्मी जनतेस पचण्यासारख्या नाहीत, असें त्यांचें मत होतें. इतकेंच नव्हे, तर चालू असलेल्या राज्यपद्धतीच्या मानाने पिछेहाटीच्याच सूचना स्थानिक सरकारने केलेल्या पाहून ब्रह्मी जनता विशेष खवळली. वरिष्ठ सरकारने त्या सुधारणा (?) मानल्या नाहीत ही गोष्ट अलाहिदा. पण त्यामुळे जनतेचा अपमान झाला व सरकारविरुद्ध संघटित चळवळीस आरंभ ह्या वेळेपासूनच झाला, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. ब्रह्मी पुढाऱ्यांनी लोकमान्यांच्या ‘ होमरूल ’ची मागणी केली व पुढे ह्या मागणीस महत्त्व येण्यासाठी महात्माजींच्या असहयोगाचा स्वीकार केला. मात्र अहिंसेचें व्रत त्यांना अद्याप कळलेलें दिसत नाही!

ब्रह्मदेशीय इंग्रज सत्ताधीशांना म. गांधींच्या असहयोगाचा तडाखा पहिल्याने भोवला तो नव्या मॉंटेग्यू कायद्यान्वये होणाऱ्या मध्यवर्ति असेंब्लीच्या

निवडणुकीवर बहिष्कार घालण्याचा. नंतर रंगून युनिव्हर्सिटीच्या उद्घाटन-समारंभापासून शिक्षणसंस्थांवर बहिष्कार घालण्यास जी सुरुवात झाली, ती १९२४ पर्यंत जोरांत होती. त्या मध्यंतरीच्या काळांत बादशहांचे बेटे (प्रिन्स ऑफ वेल्स) रंगून येथे येऊन गेले. त्यांच्या स्वागतावर पडलेला कडक बहिष्कार इतका तीव्र होता की, बहिष्कारवाद्यांना शासन करण्यासाठी स्थानिक सरकारला 'बर्मा अँटी-बॉयकॉट ॲक्ट' या नांवाचा एक कायदा १९२२ मध्ये पास करून घ्यावा लागला! पण ही चळवळ व्यर्थ गेली नाही. कारण, 'स्पेशल बर्मा रिफॉर्म्स कमिटी' नेमून, 'मॉडफर्ड' सुधारणा ब्रह्मदेशासही लागू करण्यास त्यांची संमति मिळविण्याशिवाय दुसरें गत्यंतरच सरकारला उरलें नाही.

फुंजींनी राजकारणांत भाग घेऊन, ठिकठिकाणीं गुप्त संस्था काढल्या; यंग मेन्स बुद्धिस्ट असोसिएशन्स निघाल्या; 'संघ-समिती' स्थापण्यांत आल्या आणि ह्या सर्व संस्थांत फुंजींचें प्राबल्य दिसे. फुंजींनी चालविलेल्या चळवळीचें दृश्य फल १९२४ मध्ये दिसून आलें. 'डोईपट्टी व घरपट्टी (तातमेडा) कर देऊं नका' म्हणूनच त्यांनी उपदेश केला; व कांही जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांनी त्यांच्या सोयीनुसार वर्तन केलें देखील! करबंदीची चळवळ आपणांकडे नवी असली, तरी ब्रह्मी जनतेने त्या हत्याराचा उपयोग १९२४ सालीं केला होता, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

फुंजींनी करबंदीची चळवळ सुरू करतांच, त्यांच्यावर 'राजद्रोह' व तसलेच इतर आरोप ठेवून त्यांना सरकारनें कारावासांत टाकलें. क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट ॲक्टाखाली गुप्त संस्था गैरकायदा ठरविल्या. तेव्हा फुंजींना कैदेंत टाकणाऱ्या सरकारचा हेतु बौद्धधर्मावर आघात करण्याचा आहे, असेंच जनतेला वाटूं लागलें. अर्थातच ते अधिक खवळले. असंतोषाचा पारा चढूं लागला. राजसत्तेविरुद्ध चळवळ केल्यास 'होमरूल' मिळेल आणि मग डोईपट्टी किंवा घरपट्टीसारखे घातुक कर लगेच माफ होतील अशी लोकांची समजूत झाली. ठिकठिकाणी लोकांची व सरकारी पोलिसांची झटापट होऊन मारामारीपर्यंत पाळी येई. मॅजिस्ट्रेटनें मिरवणुकीस बंदी करावी, लोकांनी फुंजींच्या नेतृत्वाखाली ती मोडावी. नंतर पोलिसांशीं मारामारी व्हावी, हे प्रकार चालूच होते.

मंडालेचा १९२४ सालचा दंगा ह्या वेळच्या चळवळींत विशेष महत्त्वाचा होता. त्यांत दोन पोलिस, एक फुंजी व एक मुलगा असे चवघेजण तात्काळ ठार झाले व जखमी झालेल्यांची संख्या तर अधिकच होती. धर्मगुरूंचे पुढारी यु उत्तम म्हणून एक फुंजी होते (ते अद्यापही आहेतच). त्यांना रंगून येथे ऑक्टोबर १९२४ मध्ये राजद्रोही भाषणें केल्याबद्दल शिक्षा ठोठावण्यांत आली. त्यांच्या एका अनुयायाचीही तीच गत झाली. पण त्यामुळे लोकक्षोभ त्या वेळीं किती वाढला, मॅजिस्ट्रेटचा हुकूम मोडून सभा किती भरविल्या गेल्या व युरोपियन रहिवाशांना ते दिवस किती धाकधुकीचे गेले, याची यथार्थ कल्पना रंगून पोलीसच देऊं शकतील! पुढे ब्रह्मी सरकारने या संस्थांमध्ये मतभेदाचें बीज पेरून, त्यांची जूट युक्तीने मोडली, इत्यादि कथाभागाशीं आपणांस तूर्त कर्तव्य नाही. राजकीय चळवळींत ब्रह्मी जनतेने भाग कसा घेतला आणि फुंजींनी तिला कसलें वळण लावलें, हें पहाण्यापुरतेंच राजकीय परिस्थितीचें धावतें निरीक्षण केलें आहे.

यु उत्तमांचा उल्लेख वर केलाच आहे. सरकारच्या दूर दृष्टीच्या व लांब कानांच्या चार खात्याने अशी माहिती मिळविली आहे कीं, हे श्री. उत्तम म्हणजे फारच भयंकर इसम आहेत. सरकारच्या मतें त्यांनी फ्रान्स देशाशीं संगनमत बांधून १०,००० सैन्य व चार विमानें यांचें साहाय्य मिळविलें आहे. 'तें सर्व आपल्या मदतीस यावयाचें असल्याने ब्रह्मी शेतकऱ्यांनी बंड करावें, अत्याचार करण्यास मागेपुढे पाहूं नये.' अशा आशयाची शिकवण उत्तमांनी लोकांत प्रसृत केली होती. आणि असंतुष्ट प्रजेमध्ये अशा शिकवणीचा प्रसार जोराने झाला. डोईपट्टी, घरपट्टी (तातमेडा) यांची माफी मिळावी म्हणूनच ह्या चळवळीस बहुजनसमाजाचा पाठिंबा मिळाला.

कारण, हेच कर विशेषतः प्रजाजनांना जाचत. याचें प्रत्यंतर ब्रह्मदेशीय कायदेकौन्सिलमध्ये, ह्या करांवर झालेल्या चर्चेत आढळून येईल. तातमेडा किंवा डोईपट्टी हे कर अजिबाद रद्द करावे, म्हणून ठराव देखील कायदे-कौन्सिलांत आले होते. मार्च १९२५ ते सप्टेंबर १९२६ पर्यंतच्या कायदे-कौन्सिलांत आठ वेळां असल्या अन्याय्य कराविषयी चर्चा प्रत्यक्ष ठराव निघून झाली; आणि केवळ सरकारी पोळी खाणारांनीच टाळी दिली म्हणून ते नामंजूर झाले! सरकारपक्ष अथवा त्यांच्या कंपूतील लोक तटस्थ असते, तर

हे ठराव केव्हांच मंजूर झाले असते. परंतु लोकमत दर्शविणारे हे सरकारी बगलबच्चे नेहमी लोकमताविरुद्ध वागतात, हा अनुभव आमच्याप्रमाणेच ब्रह्मी लोकांनाही येऊन चुकला.

लोकमत नोकरशाहीविरुद्ध कसें बनत चाललें होतें, याचें दुसरें एक प्रत्यंतर म्हणजे सप्टेंबर १९२५ मध्ये लोकपक्षीयांनी कौन्सिलांत राजबंद्यांच्या मुक्ततेसंबंधी आणलेला ठराव होय. नवीन अँटी-बॉयकॉट कायद्यान्वयेही कांहो देशभक्त तुरुंगांत पडले होतेच. त्या सर्वांना मुक्त करावें, अशा आशयाचा ठराव चर्चेला निघाला, तेव्हा सरकारतर्फे, एकंदर ३६ जणच डांबले गेले असल्याचें सांगण्यांत आलें. पण तेवढ्यांनाही सोडण्याइतकें थोर अंतःकरण सरकारचें नव्हतें. राजबंद्यांच्या मुक्ततेची मागणी ब्रह्मी लोक मधून-मधून करतातच. कारण जुन्या राजवटींत कोठल्याही मोठ्या समारंभाचे वेळीं कैद्यांची सुटका होत असे, हा शिरस्ता त्यांना ठाऊक होता. पण, नोकरशाहीची वहिवाट अगदी वेगळी असते, हें समजण्यास त्यांना बराच काळ लागला. हल्लीच्या बंडांत सुद्धा बंडखोरांनी व लोकांनीही राजबंद्यांच्या मुक्ततेची मागणी केली आहेच. प्रचलित बंडाळीस राजकीय स्वरूप आहे की नाही, याचा जबाब दोन्ही प्रकारें दिला जातो. पण सरकारविरुद्ध प्रत्येक लढ्यास, तसें म्हटलें तर, राजकीय स्वरूप देतां येईल. प्रचलित राजसत्तेने लादलेले जुलमी व अन्यायी कर आम्हांस जाचतात असें सांगण्यासाठी व ते काढून टाका असें बजावण्याकरिता हें बंड झालेलें आहे, हें उघड दिसतें. परंतु आर्थिक बाबींतूनच त्याचा विकास पुढे राजकीय प्रश्नांत झाला असून, हिंदी द्वेषाचाही वास त्याला येत आहे व त्याचीं कारणें वेगळीं आहेत. ब्रह्मदेशविभागणीच्या बाबतींत त्याचा विचार होईल. लोकांच्या काय आकांक्षा आहेत, राजाविषयी त्यांना काय वाटतें आणि आजपर्यंत त्यांच्या मनांत कसकशीं स्थित्यंतरें होत गेलीं याचा हा वेळपावेतों विचार झाल्यानंतर पुढील लेखांत सामाजिक कारणांमुळेच या असंतोषाला जोर कसा आला तें पाहूं.

अध्याय चवथा

सामाजिक

ब्रह्मदेश हा आमचाच आहे, अशी कित्येक हिंदी जनांची समजूत दृढ झालेली दिसते. ' ब्रह्म ' हें नांव अगदी संस्कृत वाटतें. जगाच्या आरंभींच नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेल्या चतुर्मुख वेदाभ्यासजड पुराणपुरुषाचा व ब्रह्मदेशाचा निकटचा संबंध असावा; निदान ब्राह्मणांचा तरी तेथे विशेष पगडा असेल, अशा कांहीशा अंधुक कल्पना ब्रह्मदेशचें नांव घेतांच हिंदी सुशिक्षितांच्या मनांत येतात. आणि ब्रह्मदेशाविषयी एक प्रकारचा आपलेपणा वाटतो. शिवाय, रत्नागिरींत जन्मलेल्या भरतभूमीमधील अनभिषिक्त सम्राटाला कांही काळ ' काळें पाणी ' उपभोगण्यास ब्रह्मदेशांतील पूर्वीच्या राजांच्या राजधानीस–मंडालेस–पाठविण्यांत आलें होतें. तसेंच मंडालेच्या सुवर्णमुकुटधारी थीबा राजासही त्याच राजसत्तेनें अनभिषिक्त राजाच्या जन्मभूमींत–रत्नागिरीस–हवा खाण्यास कोंडून ठेवलें होतें. हा योगायोग निर्हेतुक असला, तरी त्यामुळे ब्रह्मी प्रदेशाविषयी आत्मीयभाव आमच्या जनतेंत उत्पन्न झाला आहे.

परंतु असा बादरायण संबंध जोडला किंवा ब्रह्मी लढायांचा सर्व खर्च हिंदी कर भरणारांनीच दिला असें म्हटलें, तरी ब्रह्मी लोक हिंदी जनतेच्या कितपत जवळ येऊं शकतील, ही शंकाच आहे. कारण, हिंदी प्रजा बहुतेक आर्यवंशीय तर ब्रह्मी हे मंगोलियन गटापैकी आहेत. हिंदी भाषा इंडो-इराणी शाखेंतल्या, तर ब्रह्मी भाषा 'तिबेटी-चिनी' संघांतील. ब्रह्मी लोकांचा सर्रास बौद्धधर्म हिंदुस्थानांत फक्त नांवानेच ठाऊक आहे म्हटलें तर वस्तुस्थितीचा विपर्यास होणार नाही. ब्रह्मी लोकांचा पोषाख, त्यांची राहणी, त्यांचे आचार, त्यांच्या आकांक्षा, पाहिल्या तर हिंदी प्रजाजनांत व त्यांच्यांत सर्वत्र ' विरोधाचेंच साम्य ' आढळेल. सूक्ष्मदर्शक दुर्बीण घेऊन बसणारास ' शिव शिव हरे ' व 'हिप् हिप् हुरे ' एक वाटतील. ' सुमार्कंडेय ' म्हणून

' समरकंद 'चें पूर्वीचें नांव तो सांगेल; किंवा भगदत्ताने वसविल म्हणून ' बग-दाद ' अशी व्युत्पत्ति देखील देतां येईल.

परंतु हे दुरान्वय खरे नव्हत. कंदाहार म्हणजे आमच्या पुराणांतील गांधारीचें माहेर; म्हणून ' तेथील अमीर मला करा ' ही एखाद्या भाविक पण प्रगतिप्रिय पुराणिकाची आकांक्षा जितकी न्याय्य व रास्त असेल, तितक्याच योग्यतेचा संशोधकांनी ब्रह्मदेशाचा व हिंदुस्थानचा जोडलेला संबंध होईल. कारण आजमितीस दोन्ही देश एकछत्री अमलाखाली आहेत. ते केवळ चुकीने किंवा यदृच्छेनेच म्हणा. पंजाब्यांत व मद्राशांत वेषाचें, भाषेचें किंवा सामाजिक चालीरीतींचें कसलेंही साम्य नसतांना त्यांना एकछत्राखाली यावें लागलें याचें कारण राजकीय आहे हें सर्वांना ठाऊक आहेच. तशीच गोष्ट ब्रह्मदेशाची नाही. तो प्रथमपासून अगदी विलग राहिला असून, अलीकडेच तें ईशान्य सरहद्दीवरील राष्ट्र असल्यामुळे, हिंदुस्थानच्या सुरक्षिततेसाठी व इंग्लंड-च्या कल्याणाकरिता 'हिंदी साम्राज्या'चा तो एक घटक झाला आहे. असो.

प्रचलित बंडाळी ही प्रजेंतील असंतोषामुळे फैलावली आहे, हें उघडच दिसतें. कारण, बहुतेक बंडांच्या बुडाशीं बंडखोरांचा असंतोष, कोंडलेल्या वाफेप्रमाणे, बाहेर पडण्याची धडपड करीत असलेला ज्ञानचक्षूंना दिसतो. सामाजिक चालीरीतींमुळे ब्रह्मदेशांत असंतोष माजण्यासारखी परिस्थिति होती. रोगाचें निदान करितांना अमुक एका कारणाने हा रोग त्या वेळीं जडला, हें प्रत्यक्ष धन्वंतरीलाही सांगतां येणें कठीण. अनेक वेळचीं मिळून झालेलीं अनेक कारणें एकवटलीं की, त्यांची परिस्फुटता रोग्याच्या आजारीपणाने होते; तशीच गोष्ट बंडाळीचीही असते. केवळ राजकीय कारणांनीच हें बंड सुरू झालें किंवा नुसत्या आर्थिक अडचणीमुळेच ब्रह्मी लोक वैतागले अथवा शुद्ध हिंदी द्वेषाचा समंध त्यांचे मानगुटीस बसला आहे, असें मुळीच म्हणतां येत नाही. अनेक बाजूंनी विचार करावयाचा व ही परिस्थिति बंडास अनु-कूल होती की नव्हती, हें आपणच ठरवावयाचें अशी अभ्यासभूमिका आपली आहे, म्हणून ब्रह्मी समाजस्थितींत बंडाळीस उत्तेजन देणाऱ्या कोणत्या बाबी असाव्या याचें सूक्ष्म निरीक्षण करावयाचें आहे.

ब्रह्मी समाजांत जातिभेद नाही, वर्णभेदाचा संपर्क नाही, उच्चनीच हा भेदभाव ते मानीत नाहीत, त्यांच्यामध्ये ' सावकारी ' अथवा ' सराफी ' वृत्ति

मुळीच नसून, उलट सार्वजनिक कार्याकडे द्रव्य खर्च करण्याची हौस दांडगी असते. पोरांबाळांसाठीच सर्व इस्टेट राखून ठेवावी, ही कौटुंबिक भावना फारच थोड्यांची! बहुतेक आपापली मिळकत धार्मिक अथवा इतर सार्वजनिक कार्याला देऊन टाकतात. समाजांत ' बायकांचें बंड ' सर्वत्रच माजलेलें दिसतें. किरकोळ बाजारहाट सर्व ब्रह्मी स्त्रियांच्याच हातीं आहे. विकणाऱ्या व विकत घेणाऱ्या अशा दोघीही स्त्रियाच असतात. ब्रह्मी स्त्रियांना निवडणुकीचे वेळीं मतदानाचा हक्क आहे. त्यांची मिळकत विवाहोत्तरही वेगळी राहू शकते. कायद्याने त्या स्वतंत्र आहेत. घटस्फोटाची परवानगी देखील त्यांना आहे. सर्व चळवळींत पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून, समान हक्कानें त्यांना वावरतां येतें. त्यांची राहणी—अगदी गरिबांची देखील—आपल्याकडील मध्यमवर्गाच्या जोडीची असते .... अशा प्रकारची ही समाजरचना ऐकून कांही कवींना तर ' भूवरी स्वर्ग अवतरला ' असें वाटेल आणि अलीकडील विचारांचा बदलता ओघ पाहिला तर, ब्रह्मदेशीय समाजरचनाही बहुतेकांना आवडेल. विशेषतः स्त्रियांच्या हक्कांत कायदेशीर सुधारणा व्हावी म्हणून खऱ्या कळकळीने प्रयत्न करणारांस उत्कृष्ट उदाहरण असें हें दाखवितां येईल.

परंतु प्रत्येक व्यवस्थेंत कांहीना कांही तरी दोष हे असावयाचेच. ब्रह्मदेशांत कसलेच समाजनिर्बंध नसल्याने त्या देशाचा फायदा झाला असेल, तद्वतच तोट्याचाही थोडासा भाग त्याच्या वाट्यास आला असलाच पाहिजे. हिंदुस्थानापासून तो प्रदेश जवळ, तेथे सुबत्ता अधिक, परकीयांस विरोध करण्याची वृत्ति ब्रह्मी जनतेची नाही, उलट परधर्मीयांशीं मोकळेपणाने रोटीबेटीव्यवहार करण्याचीच त्यांची पद्धत, यांमुळे पुष्कळच हिंदी लोक तिकडे गेले. द्रव्यार्जनासाठी प्रवाहपतित म्हणून बहुतेक ब्रह्मदेशस्थ झाले असल्याने त्यांचें सर्व लक्ष हिंदुस्थानकडेच गुंतून राही. ' आपली नौकरी संपली की, आपण स्वदेशीं जाणार, ' अशी भावना सदैव ज्यांच्या मनांत आहे, ते परदेशांत, धर्मशाळेंत रहाणाऱ्या उपऱ्याप्रमाणे राहिले तर त्यांत दोघांचाही तोटाच आहे. जितके हिंदी पुरुष साल दरसाल ब्रह्मदेशांत येतात तितक्याच—किंबहुना त्याच्या निमपट स्त्रिया जरी ब्रह्मदेशांत आल्या असत्या, तर ब्रह्मी लोकांचा व हिंदी जनांचा विरोध इतका वाढला नसता. ब्रह्मदेशांत एकंदर

६,५३,९८० पुरुष व २,३३,०९७ स्त्रिया अशी हिंदी जनांची गणना आहे. आणि स्त्रिया बहुतेक शहरांतच रहाणाऱ्या आहेत. खुद्द रंगूनमध्ये ह्यांपैकीं जवळ जवळ निम्मी मंडळी राहते. रंगूनमधील हर प्रकारचीं दुकानें व खाद्यागारें चालविणें, हमाली, 'बाबू' काम (कारकुनी, खर्डेघाशी), वाहनांची वाहतूक इत्यादि सर्व कामें करण्यास हिंदी मनुष्यच लागतो. चपरासी अथवा भालदार हे हिंदीच असले पाहिजेत, असा नियम दिसतो! लष्कर तर बहुतेक सर्वच हिंदी ठेवलें आहे. पोलिसांचें कामही हिंदी लोकांचेंच. असा जिकडेतिकडे हिंदी मनुष्य चटकन् डोळ्यांत भरतो. एक तर त्याचा वर्ण काळासांवळा, यांचा वेगळा व भाषा निराळी. ब्रह्मी जनता ही सर्वसाधारण गौरवर्णीयच म्हणतां येईल; किंवा ठराविक काव्यमय भाषेंतील केतकीवर्ण म्हणून जो म्हणतांत तो ब्रह्मी स्त्रीपुरुषांचा आणि आम्हा हिंदी जनांचा पडला 'गोदूम' वर्ण. हे दोन्ही रंग एकमेकांच्या तुलनेंत एकदम उठून दिसतात. शेतावर काम करणारे कांही मजूर हिंदी व भांडवल पुरविणारे चेट्टी देखील हिंदीच; म्हणून कोठेही गेल्याबरोबर हिंदी मनुष्य दृष्टीस पडतो. आणि 'हा येथे कशाला?' असा प्रश्न ज्यांच्या तोंडचा घास निघाला किंवा ज्यांची लूट बंद पडण्याचा संभव, अशांच्या तोंडीं नेहमी साहजिकच ऐकू येतो! विशेषतः ब्रह्मदेश म्हणजे गोऱ्यांसाठी राखीव कुरण असावें असें ज्या गोऱ्या बाळांना वाटतें, त्यांना हिंदी लोकांची ब्रह्मदेशांतील ही वाढ भयप्रद वाटली; म्हणूनच त्यांनी 'हिंदी लोक ब्रह्मदेशांत वाढूं लागले' अशी ओरड चालविली. 'Europeans first raised the cry that the Indian is rapidly replacing the Burman' अशी कबुली खुद्द सरकारचीच आहे. युरोपियनांच्या डोळ्यांत हिंदी लोकांची वाढ कां सलली व त्यांनीच प्रथम ही ओरड कां केली, हें आता आफ्रिकेच्या उदाहरणावरून स्पष्ट असतां वेगळें सांगण्याची आवश्यकता उरते कोठे? यांत भर टाकली गव्हर्नरांनी. रंगून युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांना उद्देशून भाषण करण्याचें निमित्त काढून त्यांनी ब्रह्मी प्रजाजनांना 'मंथरेचा मंत्र' दिला. "पहा हो, हिंदी व चिनी राष्ट्रांचें दोन्ही बाजूंनी आक्रमण होत असतां ब्रह्मदेशीय संस्कृति किंवा राष्ट्रीय बाणा शुद्ध कसा राहणार अशी मला भीति वाटते." यांतील अंतस्थ हेतु काय होता हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं.

परंतु, एकंदर लोकसंख्येंत हिंदी जनतेचें प्रमाण तर फारच थोडें दिसतें. शेकडा सात या प्रमाणांत हिंदी जनता ब्रह्मी लोकांत मिसळली आहे. म्हणजे ब्रह्मी तांदळांत हे खडेच समजावेत! आणि खरोखर खड्यांप्रमाणेच ते तेथील लोकांना वाटतातही व त्यांना उचलून टाकण्याचे प्रयत्नही चालू आहेत. पण हिंदी जनतेचा त्यांत कांही दोष आहे की नाही हें आपण पाहूं. हिंदी जनतेंत पंजाबी, शीख, मलबारी, मोपले, मद्रासी, गुजराथी, भाटिये, बोहरी वगैरे अनेकप्रांतीय अनेक जाती आल्या. त्यांनी ब्रह्मदेशांत जाऊन तेथील स्त्रियांशीं लग्नें केलीं आणि सर्व संसार थाटून मुलेंबाळें झाल्यावर भरपूर द्रव्य साचलें, म्हणजे उतारवय स्वदेशीं घालविण्यास ते निघून येत. मात्र हिंदी वसाहतवाले ब्रह्मी बायकोस किंवा तिच्यापासून झालेल्या अपत्यांस घेऊन जात नसत. त्यांना ब्रह्मदेशांतच रहावें लागे. पुनर्विवाहाची सबब ब्रह्मी समाजांत असली किंवा ‘ दासीपुत्रा ’सारखा वेगळा अपमानास्पद वर्ग अशा संततीसाठीं नसला, तरी एकंदर समाजाला अशीं मुलें व अशा माता त्रासदायकच होतात. मुसलमानांच्या बाबतींत मात्र मिश्र दांपत्यापासून झालेला एक वेगळाच वर्ग निर्माण केलेला दिसतो. ब्रह्मी माता व मुसलमान पिता अशा मिश्र जोडप्यापासून झालेल्या संततीस ‘ जेरबादी ’ म्हणतात आणि त्यांची वस्ती देखील वेगळी मानण्याचा प्रघात आहे. खानेसुमारीच्या पत्रकांत जेरबाद्यांना स्वतंत्र स्थान देण्यांत येतें. यावरून त्यांची संख्या अजमावतां येईल.

एवढ्यावरच ही अनर्थपरंपरा थांबली नाही. हिंदी मजूर, चपरासी, पट्टेवाले किंवा असेच हलकीं कामें करणारे लोक फारच कंजुषीने राहत. फुटाण्याची फक्की किंवा चुरमुऱ्याची मूठ त्यांच्या आहाराला पुरत असे. रहाण्यासाठीही त्यांना विशेष सुखसोईची जागा लागत नसे. वस्त्रांच्या बाबतींत तर त्यांच्यासारखा काटकसरी म्हणजे आफ्रिकेंतील वल्कलधारी झुलूच म्हटला पाहिजे. अशा अल्पसंतुष्ट लोकांसारखें राहतां येणें ब्रह्मी प्रजेला शक्य नाही. त्यांची रेशमी लुंगी व इंजी (हीं ब्रह्मी वस्त्रें होत. लुंगी कमरेस गुंडाळून नेसतात व इंजी अंगांत घालतात) हीं सहसा सुटावयाचीं नाहीत. ब्रह्मी वनितांचें केशभूषा रचण्याचें व त्यांत मोहक फुलें घालून मिरविण्याचें ‘ व्यसन ’ कमी व्हावयाचें नाही, किंवा रोज शेवया खाण्याची किंवा मोठमोठे चिरूट ओढण्याची रीत बदलावयाची नाही. अशा जवळ जवळ विरोधी आवडी-

ब्रम्ही घरांचा नमुना "जल–महाल"

निवडीचीं व भिन्न राहणीचीं माणसें सर्कशींतील रिंगमास्तरच्या शिकवणीमुळे कांही काळ एकत्र आलीं, तरी त्यांचेमध्ये तीव्र भेद माजणार हें उघड आहे आणि तसा तो माजलाही.

अल्पसंतुष्ट स्वभावामुळे हिंदी कामगार थोड्या मजुरीवर पोट भरतात, पण तितक्या मजुरींत ब्रह्मी माणसाचा वरखर्चही निघत नाही. हिंदी मजुरास वरखर्चच नसतो असें म्हणतां येईल. अशा परस्परस्पर्धेमुळे एकत्र राहणाऱ्या समाजांत वैमनस्य कां व कितपत माजतें, हें सहज कळण्यासारखें आहे. रंगूनमधील रिक्षावाल्यांची मजुरी ही त्या विधानास पुष्टि देणारी एक गोष्ट आहे. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे चपराशाचें काम करणारे ' दर्वान ' त्याच कचेरींतील ब्रह्मी कारकुनास व्याजाने कर्ज देतात ही होय. दर्वानांचा पगार १५–२०–२५ असाच कांही तरी असावयाचा. तो पन्नास असें धरून चाललें, तरी ७५–८० रुपये मिळविणारास कर्जाऊ रकमा देण्याइतकी शिल्लक दर्वानाजवळ राहते. याचा अर्थ असा होतो की, त्यांच्या गरजा अगदीच थोड्या आहेत. अशा प्रकारे स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन किंवा खाण्याचें प्रमाण हलकें व थोडें ठेवून हिंदी कामगारांनी ब्रह्मी मजुरांच्या पोटावर पाय आणिला अशी कोणाची समजूत झाली तर ती चुकीची म्हणतां येईल काय? असो.

ब्रह्मी समाजांत फुंजींचें वजन किती असतें याचा उल्लेख मागील लेखांत केलाच आहे. धर्मगुरूंना देवभोळ्या समाजांत मान मिळतो, यांत आश्चर्य नाही. पण स्वर्गपाताळांच्या किंवा निर्वाणाच्या गोष्टी बोलण्याऐवजी धर्मोपदेशक प्रापंचिक व्यवहाराविषयी उपदेश करतात, तेव्हा जनतेचें नेतृत्व त्यांचेकडे हक्काने येते. राजकीय चळवळींत पडणारे हे बुद्धभिक्षु पाहिले म्हणजे बदलत्या कालौघाप्रमाणे आपलें कर्तव्य ओळखून समाजांतील उणीव भरून काढल्याबद्दल त्यांचें कौतुक करावेंसें वांटतें. ह्याच वेळी आपणांकडील हल्ली स्वकर्तव्यपराङ्मुखतेमुळे स्थानभ्रष्ट झालेल्या ' सर्वश्रेष्ठ ' अशा एका वर्गाचें स्मरण होतें. बुद्धभिक्षु अगदी नवमताचे पुरस्कर्ते असणें शक्य नाही. त्यांच्यांत पुराणमताचा अभिमान असणारच. पण त्यांनी थोडीशी तरी सुधारणा एकंदर सामाजिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीशीं जुळतें घेण्यासाठी केली ही कमी महत्त्वाची बाब नव्हे.

बुद्धभिक्षूंचा व त्यांच्या गुरुप्रसादाचा पगडा ब्रह्मी जनतेवर विशेष असल्याने, मंत्रतंत्रादि सिद्धीवरही त्यांचा विश्वास–दृढ विश्वास–आहे. मंतरलेला ताईत दिला तर त्याला पिस्तुलाचीही गोळी लागणार नाही, असा स्वानुभवी सिद्धांत ते मानतात. असला ताईत वापरणारास बंदुकीपासून मरण येऊं शकत नाही किंवा अमुक एक विशिष्ट आकृति अगर मंत्र शरीराच्या ठराविक भागावर गोंदून घेतल्यासहि ‘ मृत्युंजय ’ होतां येतें, अशी ब्रह्मी जनतेची पक्की खात्री आहे. ताइताचें व गोंदण्याचें हें वेड इतकें कमालीचें पसरलेलें दिसतें की, त्याला धार्मिक (वेडगळ) समजुती ह्यापेक्षा दुसरें नांवच देतां येत नाही. पंतोजींनी मारलेली छडी लागू नये, किंवा ‘ छम् छम् ’ चा उपयोग करण्याचा प्रसंगच येऊं नये, म्हणून गावठी शाळांतील विद्यार्थी देखील विवक्षित प्रकारें गोंदून घेतात. रंगूनमध्ये राहणाऱ्या एका सुशिक्षिताने मला आपल्या ‘ मृत्युंजय ’ ताइताचा प्रभाव पुढे लिहिल्याप्रमाणे सांगितला, तेव्हा तर खरोखर आश्चर्यच वाटलें.

कांही नास्तिकांना एका साधूने ताईत दिला; आणि तो वापरला असतां कोठेही गेल्यास बंदुकीची गोळी लागणार नाही, अशी त्याची ख्याति सांगितली. पण त्यांतील सर्वजण पडले पक्के नास्तिक! मंत्रदात्या बुवाची फजिती करण्यासाठी त्यांनी त्या ताइतावर गोळी चालवून पाहिली. त्यांचेजवळ पिस्तुल असे. प्रत्येकाने पांच पांच गोळ्या झाडल्या तरी एकही त्या ताइताला लागली नाही व हा चमत्कार पाहून सर्वच नास्तिक गंडे, ताईत, दोरे, नवस इत्यादिकांवर विश्वास ठेवूं लागले म्हणे!

शहरगावच्या शिक्षितांची ही अवस्था, मग खेडवळांची गोष्ट विचारताच कशाला? इंग्रजांसारख्या बलिष्ठ शत्रूशीं लढाई द्यावयाची, तेव्हा तयारीही जय्यतच पाहिजे. म्हणून बंडखोरांनी खरोखरच गमतीचा उपाय काढला. विशिष्ट प्रकारें गोंदून घेतलेला इसम सहा महिने तरी बंदुकीच्या गोळीने मरणार नाही, अशी त्यांची समजूत आहे. म्हणून सरकारविरुद्ध लढण्यासाठी जो जो जवान तयार होतो, त्याला तशा प्रकारें गोंदून घ्यावें लागतें. एक प्रकारचें तें संरक्षक कवचच म्हणतां येईल; आणि म्हणून गोंदून घेत असतांनाच किती तरी लोकांना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी पकडून ‘ बंडखोर ’ म्हणून डांबून ठेविलें आहे. ज्याला आपण गुन्हे म्हणतों, ते

करण्याची प्रवृत्ति ब्रह्मी जनतेंत विशेष दिसते, असें मागे आंकड्यांनी सिद्ध केलेंच आहे. त्याला देखील ब्रह्मी समाजरचना कांही अंशांनी कारणीभूत असावी. आर्थिक अडचणीमुळे मनुष्याला गुन्हा करण्याची अनावर इच्छा होते, नाही असें नाही. पण गुन्हेगाराच्या धाडसाचीच तारीफ करणारे पुष्कळ लोक सांपडतात. त्याच्या दुष्कृत्याकडे कोणी फारसें लक्ष देत नाही. शिवाय जवानींत असलेल्या मर्दांना कसला तरी पराक्रम गाजवावा असें वाटतेंच. ब्रह्मी खेडेगावांतील प्रमुख पुंड एकत्र जमतात व दरोडे घालून आपल्या यौवनी धाडसाचें प्रदर्शन करण्यासाठी जवळपासच्या खेड्यांतून आपणांस कोणी सहकारी मिळतात की काय याची चौकशी करतात. तेव्हा सहजच शूर व साहसी युवक त्या टोळीला मिळतात व दंग्याधोप्यास सुरवात होते. 'शांतिः शांतिः' म्हणून कितीही जप केला तरी मनुष्यमात्राला हाणामारी, ठोकाठोकी किंवा तसल्याच गोष्टी मधून मधून पाहिजे अशा वाटतातच. ब्रह्मी प्रजेची ही उसळी, जीवितांतील कंटाळा घालविण्याचाच एक प्रकार असावा.

ब्रह्मदेशांत राहणारांचा असा अनुभव आहे की, कोणत्याही ठिकाणापासून एका दिवसाच्या वाटेवर 'चेट्टी' असतो. चेट्टी हे पेढीवाले म्हणजे डब्रोलें बाळगून असावयाचे. ब्रह्मी लोक हे चेट्टीच्या मानाने उधळ्या वृत्तीचे असणार. तेव्हा सर्वच गावकऱ्यांचा डोळा चेट्टीने साठविलेल्या धनसंचयावर असला तर नवल नाही. सर्वत्र ब्रह्मदेशांत लाकडी घरें असतात; तर चेट्टी कधीही तसल्या खोपटांत राहणार नाहीत. त्यांना चांगलें मजबूत, पुंजी सुरक्षित राखणारें विटांचें तरी घर हवें. या सर्व कारणांमुळे द्रव्य लुबाडण्याचा मोह ब्रह्मी जवानांना होतो. आणि त्याचा प्रयोग चेट्टी किंवा तसल्याच लोकांवर व्हावयाचा.

एवंच, बंडाळींत चालू आहे अशा प्रकारची मारामारी किंवा पराक्रमाची पराकाष्ठा ब्रह्मदेशीयांना मौजेचीच वाटते. तींत घाबरून जाण्यासारखें कांही नसून, मर्दांनी बाण्याचें तें एक कृत्य आहे, अशी त्यांची समजूत असते. मात्र ज्यांना अशा पराक्रमापासून ताप पोहोचतो किंवा ज्यांना त्याची झळ लागते, तेवढेच लोक, क्रौर्य, अमानुषता, रक्तपात, चोरटा हल्ला अशा शब्दांनी आपला तिरस्कार व्यक्त करितात, हेंही स्वाभाविकच आहे. पण हें सर्व असंतोषाचें फल होय, यांत तिलप्राय संदेह नाही.

आतापर्यंत बंडाळीची कारणमीमांसा आर्थिक, राजकीय व सामाजिक दृष्टया कशी लावतां येते तें पाहिलें. यापुढे ब्रह्मदेशविभागणीच्या प्रश्नाचा ऊहापोह करावयाचा आहे. कारण हे दोन्ही विषय एकमेकांत गुरफटलेलेच आहेत. यांत पुष्कळच बाबींचा उल्लेख करावयाचा राहिला आहे. पण विभागणीची चर्चा होईल, तेव्हाच त्यांचा निर्देश करतां येईल. इकडे बंडाळीस तर दिवसेदिवस रंग चढत आहे, रोज बंडखोरांची सरशी झालेली ऐकूं येते. त्या बातम्यांतील मर्म कळण्यास ही चर्चा उपयोगी पडेल.

अध्याय पांचवा

युरोपियनांचें मत

ब्रह्मी बंडाळीची कारणमीमांसा राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टींनी थोडक्यांत केल्यानंतर, आता ब्रह्मदेशविभागणीस एकदम हात घालण्याचें प्रयोजन असें की, हे दोन्ही प्रश्न एकमेकांशीं संबद्ध आहेत. विशेषतः बंडाळी माजवून ब्रह्मदेश वेगळा करून घेण्याचा घाट घालणारे धूर्त बगळे टपून बसलेले असल्यामुळे या प्रश्नाकडे अधिक बारकाईने पाहिलें पाहिजे. म्हणून बंडाळीच्या कारणमीमांसेची फलश्रुति सांगण्यापूर्वीच विभागणीचें हें आख्यान सुरू केलें आहे. हें संपलें म्हणजे मग 'संकीर्ण समालोचन' करूं.

स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व एकदा मान्य केलें म्हणजे मग ब्रह्मदेशच काय, पण इतर कोणत्याही देशाने स्वातंत्र्य मागण्यांत गैर असें कांहीच नाही. पण नुसत्या एवढ्या एकाच दृष्टीने ह्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा नाही. ब्रह्मदेश स्वतंत्र झाला किंवा इंग्रजांचे ताब्यांत राहिला, तर त्यामुळे इतर कोणत्याही राष्ट्रावर कसले परिणाम होणार, हें पाहून त्याचें महत्त्व ठरविलें पाहिजे.

ब्रह्मदेशांतआज तीन पक्षांचे हितसंबंध गुंतले आहेत. एक स्वतः ब्रह्मदेशाचा. दुसरा आपल्या हिंदुस्थानचा. कारण, हिंदुस्थानापासून विलग होण्याची

ब्रह्मदेशाची खटपट चालू आहे–किंवा ब्रह्मदेशाच्या नांवाखाली 'शिकविता धनी' तसली खटपट चालवीत असेल!–तिसरा पक्ष म्हणजे आमचें साम्राज्य-सरकार–ब्रिटिश सरकार. हिंदुस्थानचा व ब्रह्मदेशाचा संबंध हा कसा आला, हें बहुतेकांस ठाऊक आहेच. माणसाळलेल्या हत्तीने रानटी हत्तींना फुसलावून आणून 'पिहितमुख' खळग्यांत पाडावें, तशापैकीच प्रकार ब्रह्मदेश 'काबीज' करण्यांत झाला आहे. हिंदी तिजोरींतील द्रव्य खर्च झालें किंवा हिंदी शिपायांचें रक्त सांडलें म्हणूनच ब्रह्मदेश हिंदुस्थानास जोडला गेला, असें मात्र मानण्याचें कारण नाही. राज्यकर्त्यांची त्यांत सोय होती. ब्रह्मदेशासारख्या समृद्ध शेजाऱ्यावर परक्याची सत्ता असणें म्हणजे संपन्न जामदारखान्यावर चोराला नजर ठेवण्यास सवड देण्याप्रमाणेच होणार. म्हणून अज्ञान हिंदुस्थानच्या कृपाळू पालनकर्त्यांनी खबरदारी घेतली व ब्रह्मदेश परक्यांच्या हातीं लागूं दिला नाही. याखेरीज खनिज तेल, चांदी, कथील, जस्त, वुल्फ्रॅम (टंग्स्टन*), वैडूर्यमाणिकादि रत्नें, सागवानी उत्तम प्रकारचें लाकूड, रबर आणि 'रंगून' तांदूळ इतका कच्चा माल वैपुल्याने मिळण्याचें ठिकाण, बनिये इंग्रज आपल्या हातांतून जाऊं देणार नाहीत. आपल्या राज्य-शकटास रुळलेले लोक मिळावे म्हणून हिंदुस्थानांतील बाबूंची भरती तिकडे झाली. आणि 'बाबू पिछे कूली' देखील गेले.

ब्रह्मदेशविभागणी म्हणजे ब्रह्मी, हिंदी व ब्रिटिश प्रजाजनांतील तिरंगी लढा होय, हें आतां स्पष्ट कळलें आहे. प्रत्येकाचें म्हणणें काय व तें समर्थनीय कसें, हें बारकाईने पाहिलें म्हणजे ही चर्चा पुरी होईल. म्हणून प्रथमतः मायबाप सरकारचें म्हणणें काय हें ऐकून घेतलें पाहिजे. कारण अग्रपूजेचा मान त्यांचाच आहे. शिवाय त्यांचें धोरण फार दूरवरचें असणार व त्यांत बऱ्याच लहानमोठ्या राष्ट्रांचे हितसंबंध गुंतलेले असावयाचे. म्हणून प्रथमतः ब्रिटिशांचें म्हणणें ऐकून घेऊं.

खनिज तेल, चांदी, कथील, शिसें, जस्त, लोखंड, वुल्फ्रॅम, लाल (रत्न), पाचू इतकी भूगर्भांतील संपत्ति ब्रह्मदेशांत आहे.

हीं खनिज द्रव्यें खणून परदेशीं नेणाऱ्या कंपन्या सर्व इंग्लंडमध्ये स्थापन झालेल्या असावयाच्या; किंवा कांही स्कॉटलंडमध्ये असल्या म्हणून काय

---

* टंग्स्टनचा उपयोग विद्युद्दीपांत होतो.

फरक होणार? ही लूट करण्यास खाणीचे एकंदर ३८० परवाने १९२८ सालीं सरकारने दिले होते. खाणींतील मजुरांना नऊ नऊ, दहा दहा तास काम देतात (आणि मजुरीचा मक्ता बहुतेक हिंदी जनतेला दिलेलाच आहे), किंवा त्यांना पोटभर मजुरीही मिळणें कठीण होतें, बायकांना खाणींत कमी मजुरीवर कामाला लावतात, इत्यादि माणुसकीच्या तक्रारी करण्याचें हें स्थळ नसून, एकंदर लूट किती झाली आहे, इतकेंच पहावयाचें आहे.

घासलेट, पेट्रोल व त्याचे इतर भाऊबंद मिळून ब्रह्मदेशांतील खाणींतून दरसाल सुमारे पंचवीस कोट गॅलन तेल तयार होतें. त्यांची किंमत सव्वा पांच कोटि रुपयांपर्यंत जाते! चांदीची पैदाससुद्धा फार नाही! फक्त सुमारे ५७५० मण (बंगाली) इतकी म्हणजे ७५ लक्ष रुपयांची अंदाजे झाली. शिवाय एका वर्षांत (१९२९–३०)

शिसें (प्रत १ ली)	७७,१४३ टन
,, (,, २ री)	६४,१२२ ,,
जस्त	६४,१२२ टन
तांबें	१०,९७८ ,,
लोखंड	७४,८१३ ,,
लाल (माणिक)–	३२,००० कॅरट
पाचूचे दगड	–४,५०० ,,

अशी एकंदर खनिज संपत्ति निघाली. तिची किंमत एकत्र करतां येत नसली, तरी अंदाज बांधतां येतो. जंगलांतून लाकूडफाटा (इमारती व जळाऊ) असा दरसाल पुष्कळच निघतो. त्याचें दरसाल वार्षिक उत्पन्न कांही कमी नाही. १९२३-२७ सालची सरासरी पाहिली तर प्रत्येक वर्षी १ कोटि ९६ लक्ष रुपये, लाकडाचे नुसते परवाने देऊन सरकारने मिळविले असें दिसतें.

ब्रह्मदेशचा भाताचा व्यापार दांडगा असल्याचें सर्वांस ठाऊक आहेच. येथून परदेशांत (हिंदुस्थान वगळून) एकंदर सुमारे एकवीस कोटि रुपयांचा तांदूळ एका वर्षांत जातो! हा प्रत्यक्ष दिसणारा निर्गत व्यापार झाला. याखेरीज आयात व्यापार आहे तो वेगळाच. स्वदेशी व बहिष्कार असल्या शस्त्रांचा आपणांकडे जितका उपयोग करतात, तितका ब्रह्मदेशांत करीत

नाहीत. म्हणून परकी माल तिकडे फारच बोकाळलेला दिसतो. हा सर्व व्यापार चालविणाऱ्या मोठमोठ्या पांचसहाच पण सर्व विलायती कंपन्या असून विलायती पेढ्या (बँका) व इतर मंडळ्या आहेतच. त्यांच्या मार्फत चाललेल्या लुटीचा अंदाज एका तज्ज्ञाने असा केला आहे की, दरसाल सुमारे पंधरा ते वीस कोटि रुपये वाहतुकीच्या व इतर विलायती कंपन्या निव्वळ नफा म्हणून मिळवितात!

ब्रह्मी सरकारी नोकरींत युरोपियनांचीच अधिक पगारावर वर्णी लावण्याच्या नाना युक्त्या चालू आहेत. युरोपियन वसाहतींसाठी सर्व दृष्टींनी सोईस्कर असा दुसरा कोठलाच प्रदेश हिंदी साम्राज्यांत नाही, म्हणून अँग्लो-इंडियन बगलबच्चे सारखी ओरड करीत आहेत. त्यांचा हेतु काय असावा, हें न सांगतांच समजण्यासारखें आहे. त्यांच्या व्यापाराचा व प्रपंचाचा ब्रह्मदेशांतील हा पसारा लक्षांत घेतला, म्हणजे 'ब्रह्मदेश विभक्त करा' ह्या ओरडीच्या सुरांत गोऱ्यांचा गळाही का ऐकू येतो, याचें रहस्य थोडेंसें ध्यानांत येईल. सर्व खाणी व जंगल यांचा फायदा गोऱ्या व्यापाऱ्यांनीच लुटावा, अशी इच्छा राज्यकर्त्यांची. हिंदुस्थानांतले शहाणे झालेले प्रजाजन आणि तेथील लोकसभांना मिळणारे सवलतीचे हक्क, आपणांस ही लुटालुट मुळीच पचूं देणार नाहीत, ही भीति या भांडवलवाल्यांना साहजिकच वाटते. आणि म्हणून 'ब्रह्मदेश वेगळा करा,' अशा ओरडींत गोऱ्या कंपन्यांनी व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीही आपला सूर मिळविला. अशा कंपन्या ब्रह्मदेशांतील खनिज तेल व इतर धातु वगैरे बाहेर काढीत आहेत. तेव्हा ब्रिटिश व्यापारोंच संरक्षण करण्याच्या निमित्ताने ब्रिटिश सरकारला 'आपला हात जगन्नाथ' वृत्ति अनुसरण्यास पाहिजे असाच अर्थ यांतून निघत नाही काय?

परंतु याहीपेक्षा दूरदृष्टीचें कारण वेगळेंच आहे. सिंगापूर येथें नाविक केंद्र केलें असून, जागतिक आरमारी वर्चस्वाची चढाओढ आता हिंदी महासागरांतच चालणार आहे. म्हणून सिंगापूरला आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत विशेष वर्चस्व मिळत आहे. याचा दुसऱ्या शब्दांत अर्थ असा की, भावी युद्धांत सिंगापूरहूनच बहुतेक आरमारी हालचाली होतील. मग आरमारासाठी नाविक ज्वलन (अॅडमिरल्टी फ्युएल) ब्रह्मदेशांतून आयतेंच हक्काने

व सवलतीने मिळेल. लढवय्यांचा पुरवठा तेथूनच करावा लागेल. रसद तुटण्याची भीति उद्भवूं देतां कामा नये. खुद्द ब्रह्मदेशांत नेहमीच पुष्कळ सेना जय्यत ठेवावी लागेल आणि हें सर्व साधण्यास सर्व दृष्टींनी ब्रह्मदेश कसा सोईचा आहे हें आता बेगळें सांगण्यास नकोच. हिंदुस्थानच्या देवडीचें रक्षण करण्याच्या मिषाने मागून गडबड करण्याऱ्या चीनला लाथेखाली तुडवितां येईल; सयाममध्ये कांही हालचाल दिसली किंवा फ्रेंच इंडो-चायनांत फ्रेंचांनी कारस्थान रचलें, जपानने उचल खाल्ली, डच लोकांनी डोळे मोठे करून हिंदुस्थानकडे पाहिलें, अशा कोणत्याही शक्य वा अशक्य गोष्टींचा बंदोबस्त करण्यासाठी ब्रह्मदेशावर अनियंत्रित सत्ता असावयास पाहिजे, अशा प्रकारचीच विचारसरणी साम्राज्यवाद्यांनी लढविली आहे.

शिवाय रशियांतील समाजसत्तावाद सर्वत्र जोराने फैलावत असतां चीनमधून तो ब्रह्मदेशांत व ब्रह्मदेशांतून पुढे हिंदुस्थानांत आल्याविना कसा राहील? ही एक दहशत राज्यकर्त्यांच्या पोटांत वागतच आहे. त्यामुळे ही लाट वाटेंतच थोपवून धरण्याचा प्रयत्न करण्याकरिता, वायव्य सरहद्दीवर हिंदी सरकारचा कडक बंदोबस्त आहे, तसा ब्रह्मदेशांतही ठेवतां यावा, असें साम्राज्य-सरकारास वाटतें. सयामच्या सरहद्दीवर सयामी सरकारने पुष्कळच विमानें जमविलीं, म्हणून नेहमी सरकारी रिपोर्टीत लिहिलेलें असतें, त्याचा बंदोबस्त करतां यावा म्हणून साम्राज्य-सरकारचे जे जे 'आकाशाधिपति' हिंदुस्थानांत येतात, ते ते सर्व ब्रह्मदेशांत जाऊन सयामकडील सरहद्दीची 'पाहणी' करून येतातच. तीं कारणें कोणतींही असोत. ब्रह्मदेश राजकीय प्रगतीच्या आकांक्षी 'चांदोबा'च्या नादाला न लागतां 'वेडगळ अज्ञाना'-प्रमाणे सदैव आपल्याच पालकत्वाखाली रहावा अशी इच्छा इंग्रजांची आहे हें खरें.

ब्रह्मी सरकारचें या बाबतींतलें मत पाहिलें, म्हणजे इंग्रजांचे किती हितसंबंध ब्रह्मदेशांत गुंतले आहेत, हें सहजच कळून येईल. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानापासून वेगळा करावा, असें विधान करून त्यांनी म्हटलें आहे कीः—"किनाऱ्यालगतच्या वाहतुकीचें बिल तर चर्चेसाठी लोकांपुढे आहेच. कल्पनाशक्तीला कितीही ताण दिला तरी त्यायोगे ब्रह्मदेशचा काडीइतकाही फायदा होईल असें वाटत नाही. उलट अशाने वाहतुकीचे दर चढतील

आणि त्यामुळे ब्रह्मी व्यापाराची कुंचबणा होणार." कुचंबणा कोणाची होणार आणि इतका प्रेमाचा उमाळा सरकारला का आला, हें स्पष्टच आहे. ह्या बिलाचा निर्देश सरकारने वारंवार केलेला पाहून मात्र असें वाटतें की, दर्यावर्दी वाहतुकीपासूनच गोऱ्या व्यापाऱ्यांना ब्रह्मदेशांत बरीच किफायत असली पाहिजे. आणि ती गोष्ट खरीच आहे. इरावती फ्लोटिला कंपनी इरावती नदींत एकसारख्या बोटी फिरवीत असते, व खनिज तेलाची ने-आण करण्याचा मक्ता तिलाच आहे. तेल काढणारी एक व नेणारी दुसरी, अशा दोन्ही कंपन्या संगनमत करून भयंकर नफा लुटीत आहेत. तो इतिहास प्रस्तुत नाही. ब्रह्मी सरकारने आणखीही असें गृहीत धरलें आहे की, "ब्रह्मदेश विभक्त झाल्यास ब्रह्मदेश जिंकण्यासाठी हिंदी तिजोरींतून जो खर्च झाला आहे, तो वसूल केला जाणार नाही." हिंदुस्थानने इंग्लंडपासून वेगळें होण्याची भाषा तोंडांतून काढली की, ब्रिटिशांचे या बाबतींत काय उद्गार असतात, आणि त्या दृष्टीने ब्रह्मदेशच्या विभागणीविषयी त्यांचें काय मत आहे, हें सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास विभागणीचें खरें मर्म उघड होईल.

आणखीही एका कोपऱ्यांतून मतलबी कावा सहजासहजी बाहेर पडतो. ब्रह्मदेशाला सोईस्कर अशी राज्यव्यवस्था कशी असावी, हें स्वानुभवाने मिळालेल्या ज्ञानावरून सर चार्लस इन्नेस व त्यांचे हस्तक यांनी सुचविलें आहे. त्यांत मुख्य चार गोष्टींवर सरकारचें लक्ष अधिक असलें पाहिजे, असें त्यांनी बजाविलें आहे:--

(१) ब्रह्मदेशांत सर्वत्र शांतता, सुरक्षितता व स्वस्थता नांदण्याची व्यवस्था करणें.

(२) ब्रह्मदेशाचें ' आर्थिक स्थैर्य ' राखणें.

(३) कार्यक्षम अशा नोकरशाहीची नेमणूक करणें.

(४) औद्योगिक किंवा व्यापारी क्षेत्रांत धर्म, जात, कुळी यांचा भेदभाव मानला जाणार नाही अशी तरतूद करणें व तशा प्रकारचे निर्बंध घालण्यास सरकारने सवड न ठेवणें.

सरकारच्या या चार कलमी बखरींत सर्व ' ब्रह्मांड ' सांठविलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ब्रह्मदेश वेगळा झाल्यावर हिंदी चेट्टी तेथे फार वेळ राहणार नाहीत; आणि मग त्यांचें काम ' डॉसन ' बँकेला आयतेंच पहावयास मिळेल.

दरसाल भातशेतीसाठी सुमारे २५ लक्ष रुपये एकटी डॉसन बँक कर्जाऊ देते. आर्थिक स्थैर्य व देशांतील शांतता ही परकी व्यापाऱ्यांच्या लुटीस सवलत मिळावी म्हणूनच आहे, हें उघड आहे. कार्यक्षम नोकरशाही म्हणजे महागऱ्या पगारावर गोऱ्या लोकांची वर्णी; आणि शेवटचें कलम कशासाठी आहे हें स्पष्टच दिसतें. श्री. हाजी यांच्या बिलाला इतका विरोध झाला, यांतच त्याचें महत्त्व आहे. याच चार मुद्यांवर सरकारी खलित्यांत वारंवार जोर पुनः पुनः दिलेला आढळतो. त्यावरून ब्रिटिशांचे हितसंबंध त्यांत किती गुंतले आहेत हें कळून येईल. आणि मग ब्रिटिश अधिकारी, गोरे व्यापारी व अँग्लो-इंडियन पत्रकार यांना ब्रह्मदेश वेगळा कां पाहिजे तें समजेल.

अध्याय सहावा

हिंदी लोकांचीं गाऱ्हाणीं

ब्रह्मदेशविभागणीस हिंदी जनतेचा विरोध आहे. हिंदुस्थानापासून ब्रह्मदेश विलग होऊं नये, असें हिंदी लोकांना वाटतें. पण हे हिंदी लोक म्हणजे कोणाचे प्रतिनिधी किंवा अखिल राष्ट्राचें मत तेंच त्यांचें मत कशावरून? हे प्रश्न उपस्थित केल्यावर हिंदी ‘ लोकमत ’ काय किंमतीचें आहे तें कळतें. वास्तविक ब्रह्मदेशांत जाऊन व्यापारधंदा करणारांसच हिंदुस्थानाशीं ब्रह्मदेश सदैव जोडलेला असावा, असें वाटतें. ब्रह्मदेशांत ज्यांचें भांडवल गुंतलें आहे किंवा तेथील उदीम व्यवहारावरच ज्यांचें पोट अवलंबून आहे अशांची इच्छा ब्रह्मदेश हिंदुस्थानापासून वेगळा फुटून निघूं नये अशीच असणार. कारण एकदा तो देश ‘ स्वतंत्र ’ झाला म्हणजे तेथील हिंदी व्यापाऱ्यांस काय काय हालअपेष्टा सोसाव्या लागतात याची कल्पना प्रत्यक्ष अनुभवाने बऱ्याच जणांना लगेच येते. आफ्रिका, कानडा व अगदी जवळचा व ताजा मेसापोटेमिया येथील अनुभव कटु असल्याने ब्रह्मदेशाने हिंदुस्थानशींच

निगडित रहावें असा त्यांचा आग्रह आहे. अर्थात् जोपर्यंत विचारास पटणारें एखादें कारण हिंदी जनता पुढे करीत नाही, तोपर्यंत अशा विरोधास साम्राज्यवादाचाच वास मारीत राहील. इंग्लंडला हिंदुस्थान हातचें जावें असें वाटत नाही याचें जें कारण तेंच ब्रह्मदेशविभागणीच्या बाबतींत हिंदी व्यापारी पुढे करूं लागले तर त्यांना ' साम्राज्य नसलेले साम्राज्यवादी ' म्हणावें लागेल. पण ह्या प्रश्नाकडे पाहण्याची एवढी एकच दृष्टि नाही. ज्या कारणांनी ब्रह्मदेशविभागणीस विरोध करतां येतो तीं वेगळीं आहेत व त्याचा अगदी शेवटी विचार करूं. प्रथमतः हिंदी व्यापाऱ्यांचें म्हणणें काय तें पाहूं.

' आम्ही आलों नसतों तर ब्रह्मदेश अरण्यमयच राहिला असता. भाताची लागवड इतकी मुळीच झाली नसती. व्यापाराला व शेतीला भांडवल देखील मिळालें नसतें. इतकी मजुरी किंवा मेहनत करणारीं माणसें ब्रह्मदेशांत नाहीतच मुळी. ' अशा प्रकारची प्रौढीची भाषा हिंदी व्यापारी नेहमी बोलतात. त्यांत तथ्यही आहे आणि सत्यापलापही पण आहे. ' हिंदी भांडवालवाले चेट्टी व राबणारे तैलंगणी मजूर ब्रह्मदेशांत आले नसते तर ब्रह्मदेशाचा व्यापार आजमितीस इतका वाढला नसता,' असें सर्टिफिकेट वेगवेगळाल्या गव्हर्नरांकडून त्यांना मिळालेलें असलें तरी एकमेकांना दिवे ओवाळण्यापेक्षा त्याला अधिक महत्त्व नाही. ' कारण हिंदी व्यापारी ब्रह्मदेशांत (किंवा इंग्रज व्यापारी हिंदुस्थानांत) गेले ते केवळ परोपकारार्थच, ' असें म्हणण्याइतका निलाजरेपणा कोणी करणार नाही. उलट ते केवळ स्वार्थासाठीच गेले ही गोष्ट खरी असली तरी शिष्टाचारानुरूप तिला गोंडस स्वरूप देण्यांत येतें. आधुनिक पिढींत विचारौघ इतका स्पष्ट व ' नग्न ' होत चालला आहे की, ' जन्मदात्यांनीही आपणांवर कसलाच उपकार केला नाही, ' असें म्हणण्यापर्यंत त्यांची मजल जाते! तेव्हा असल्या काळांत उपकार, निःस्वार्थबुद्धि, ब्रह्मी लोकांचें हित, वगैरे गोड शब्दांवर विश्वास ठेवणार कोण? इंग्रजांच्या बाबतींत आपण जे दोष काढीत आहोंत, तेच ब्रह्मदेशाच्या बाबतींत आपले व्यापारी व चेट्टी करीत आहेत. क्रिया एकच असतां ती करणारे लोक वेगळे असले म्हणून तिचा दोष कमी कसा होईल? ब्रह्मदेशांत आपणांस पुष्कळ मजुरी मिळेल म्हणून मजूर तिकडे धावले आणि आपल्या जवळच्या खेळत्या भांडवलास

तिकडे व्याज बरें येईल म्हणून चेट्टी पळत सुटले, ही गोष्ट कांही खोटी नाही. मग आज आम्हीं इतकें भांडवल–सुमारे ७५ कोटि रुपये–तुमचेकडे गुंतविलें आहे तें परत द्या, असें म्हणणें वेडेपणाचें आहे. अगोदर त्याच्या दसपट नव्हे, शतपट रक्कम व्याजाचे रूपाने ब्रह्मी प्रजेला पिळून नेत आहां ती परत द्या, असें उलट ब्रह्मी प्रजेने म्हटलें तर कसें होईल? आजपर्यंत गुंतविलेल्या रकमेची किती पट मद्रास इलाख्यांत परत नेली आहे? तें द्रव्य कोठून आलें? इत्यादि प्रश्न या ठिकाणीं उपस्थित करण्याचें कारण असें की, त्याच मुद्द्यांवर पुढेमागे आपणांस ब्रिटिश राज्यकर्त्यांशीं भांडावयाचें आहे. शिवाय हें भांडवल जें ब्रह्मदेशांत 'पेरलें' तें ब्रह्मी लोकांच्या संमतीने की काय, हा तर मुख्यच प्रश्न निघेल! अस्तु.

हिंदी प्रजेचें दुसरें म्हणणें असें की 'आम्हीं ब्रह्मदेश जिंकला.' ह्यांत तर मुळीच तथ्य नाही. ब्रह्मी युद्धांसाठी पैसा व मनुष्यबळ हिंदुस्थानने पुरविलें असलें तरी तें वेगळ्या परिस्थितींत व वेगळ्या कारणामुळे. हिंदुस्थानला त्या वेळी सरकारच्या विरुद्ध जातां येणें शक्य नव्हतें, आताही शक्य नाहीं. पण अशा जबरदस्तीच्या वागणुकींत सद्गुण आढळल्याबद्दल शाबासकी कसली द्यावयाची? आणि खरें बोलावयाचें तर विनाकारण एका स्वतंत्र राष्ट्राचें सौभाग्य हिरावून घेण्यांत सहकार्य केल्याबद्दल हिंदुस्थान आंतरराष्ट्रीय स्वातंत्र्य-न्याय-मंदिरांत दोषीच ठरेल. चोरीचा गुन्हा प्रत्यक्ष न करतां त्यास मदत केली, एवढ्याचसाठी जर चोराच्या साथीदारास शिक्षा मिळते, तर राष्ट्राच्या बाबतींतही तोच न्याय कां लागू नसावा? आम्हा हिंदी जनतेच्या हातून अज्ञानामुळे व अविचारीपणामुळे काय काय घोर अपराध घडले आहेत ते, व आपणांकडे परकी कोणत्या दृष्टीने पहातात तेंही, आमच्या ध्यानांत यावें म्हणून थोडी अंतर्मुख दृष्टि करून पाहिलें पाहिजे. हिंदी आपले बांधव म्हणून त्यांनी केलेलें सर्वच समर्थनीय ठरविलें पाहिजे, अशी 'सिव्हिल-सर्व्हंटी' वृत्ति सध्या नको आहे. म्हणून अत्यंत स्पष्टपणे व निर्भीडपणे आपल्या हिंदी बांधवांच्या हातून घडलेल्या कृत्यांची छाननी केली आहे. ती किंचित् कटु वाटल्यास त्याबद्दल दोष कृष्णकृत्यांचा आहे. तीं उघडीं करणाराचा किंवा त्यांचा अर्थ स्पष्टपणे मांडणाराचा नाही. हिंदी बांधवांविषयी सहानुभूति नाहीं असा त्याचा अर्थ करू नये.

' ब्रह्मदेश वेगळा झाल्यावर तुमचा व्यापार बुडेल ' ही भीति अनाठायीच आहे. ब्रह्मदेशांत पैदा होणारी सर्व चांदी आणि सगळें खनिज तेल एकटा हिंदुस्थान घेत आहे. लाकूड, तांदूळ ह्या मालाविषयी तर बोलावयासच नको. साधारणपणे दर वर्षी ५० कोटि रुपयांचा माल ब्रह्मदेशांतून हिंदुस्थानांत येतो. ' ब्रह्मदेशच्या वीसपट लोकवस्तीचें हें बडें गिऱ्हाईक ब्रह्मी मालाला आयतें मिळत असतां, ब्रह्मदेश वेगळा करून तें घालविण्याचा मूर्खपणा करूं नका, ' असा उपदेश कांही हिंदी व्यापारी करतात. पण त्यांतही पुनः त्यांच्या ' स्व 'ला धक्का लागतो, ह्या भीतीचीच छटा प्रामुख्याने दिसते. कारण असें की, हिंदुस्थानांत जो ब्रह्मी माल खपतो, तो केवळ ' आपल्याच राज्यांतल्या ' ब्रह्मी लोकांनी केला, म्हणून नव्हे. तर हिंदी प्रजेला त्याची गरज आहे, अन्यत्र तो स्वस्त मिळत नाही म्हणूनच हिंदुस्थानी प्रजा ब्रह्मदेशांतील माल खरेदी करते. ब्रह्मदेशाचे बाबतींतही असेंच आहे. ह्या मालास असलेलें दुसरें गिऱ्हाईक सोडून देशप्रेमाखातरच हिंदुस्थानला ब्रह्मी व्यापारी माल विकीत आहेत असें मुळीच नव्हे. हा व्यापारी सौदा आहे. तो दोघांनाही पटल्यावर मालाची खरेदीविक्री होतेच. व्यापारांत तरी कोणी कोणावर उपकार करीत नाही. तेव्हा ' ब्रह्मदेशाचा व्यापार बुडेल ' किंवा ' हिंदुस्थानांतील माल ब्रह्मदेशास यापुढे मिळणार नाही ' अशा समजुती शुद्ध वेडगळ होत. सूर्यावर रुसण्यापैकीच तो एक प्रकार मानला जाईल. एक मात्र शक्यता संभवते खरी. ब्रह्मदेशांतून येणाऱ्या मालावर, हिंदी सरकार, ब्रह्मदेश वेगळा झाल्यावर, जकात बसवूं शकेल किंवा निर्यातीवरही निर्बंध लादले जातील. परंतु हाही प्रश्न परस्परांच्या सोईचा आहे. कारण दरसाल सुमारें १५।१६ कोटींचा माल हिंदुस्थानांतून ब्रह्मदेशीं जातोच. तेव्हां एकमेकाला जसें सोईचें दिसेल तशा आयातनिर्यातींवर जकाती बसविल्या जातील. त्याची मोठीशी अडचण नाही. तीच बाब मजुरांची, शिकलेल्या बाबूंची किंवा चेट्टींची आहे. त्यांना पाहिजे असल्यास हिंदुस्थानापासून वेगळा झालेल्या ब्रह्मदेशांत रहावें. वेगळे हक्क, महागडा पगार किंवा इतर सवलती किंवा भांडवल सुरक्षित ठेवण्याचें आश्वासन स्वतंत्र हिंदुस्थानचे बाबतींत गोरे व्यापारी व सोकावलेले सिव्हिल सर्व्हंट्स् मागतात तसें त्यांनी मागण्याचें कारणच उरत नाहीं.

हिंदी जनतेची ही विचारसरणी सर्वस्वी चुकीची अशी आहे. कारण इंग्रज हिंदुस्थानविषयी ज्या आकांक्षा बाळगून आहेत, त्याच आमचे व्यापारी व इतर ब्रह्मदेशस्थ लोक ब्रह्मदेशाविषयी बाळगतात. दोघांचीही एकच चूक आणि ती म्हणजे 'आम्ही ब्रह्मदेशच्या (हिंदुस्थानच्या) हितार्थ पुष्कळ राबलों' या शब्दांचा प्रयोग होय. अगदी स्वतःच्या फायद्यासाठी देशत्याग करून हे दोन्ही समाज त्या त्या देशांत आले असतां ' केवळ जगाच्या कल्याणा ' आपण देह कष्टवीत आहोंत ही त्यांची समजूत झालेली दिसते. कदाचित् हें जाणूनबुजून पांघरलेलें वेडही असावें. पण ह्या बाबतींत हिंदी राष्ट्रीय सभेने दर्शविलेली अनास्था अगदी अक्षम्य आहे. राष्ट्रीय सभा म्हणजे राष्ट्रांतील सर्व महत्त्वाच्या बाबतींत लक्ष घालणारी एकच एक अशी राजकीय संस्था असतां, आजपर्यंत तिने ब्रह्मदेशाकडे ढुंकूनही पाहिलें नाही! महात्मा गांधी एकदा तिकडे गेले होते. पण थैल्या गोळा करणें किंवा अनत्याचारी अहिंसेचा व चरख्याचा उपदेश करणें यांपलीकडे त्यांचें राजकारण जाऊंच शकलें नाही. हिंदी लोकांनी तिकडे काय केलें किंवा त्यांचे ब्रह्मी जनतेशीं संबंध समाधानकारक आहेत किंवा नाहीत इत्यादि आवश्यक गोष्टींकडे लक्ष देण्यास काँग्रेसला फुरसत नव्हती. परंतु याच्यापेक्षा अधिक खेदाची गोष्ट म्हणजे हिंदी राष्ट्रीय सभेंत ब्रह्मदेशाचे प्रतिनिधी भरपूर आहेत अशी प्रतारणा आजपर्यंत चालूं दिली, ही होय! कराचीचीच गोष्ट पहा. तेथे ब्रह्मदेशचे म्हणून सुमारे ११७ प्रतिनिधी आले होते, असें अधिकृत पत्रकांत नमूद आहे. पैकी फार फार तर वरचे फक्त १७ इसम—किंबहुना शेवटचे सातच—ब्रह्मदेशांतील असतील. बाकीचे शंभरांहून अधिक प्रतिनिधी इतर प्रांतांतलेच होते. ज्यांना इतर कोणत्याही प्रांतांतून निवडून जातां आलें नाही त्यांनी ब्रह्मदेशाला 'दत्तक देश' मानून त्याचे प्रतिनिधी म्हणून उघड्या बैठकींत किंवा विषयनियामक मंडळींत खुशाल उजळ माथ्याने फिरावें ही लबाडी सत्याचे प्रयोग करीत असणारांचे पुढे चालत आली! ब्रह्मदेशचे खरे प्रतिनिधी तेथे न आल्याने त्या प्रांताच्या हिताहिताची चर्चाच होऊं शकली नाही. आणि म्हणून आज एकदम अशा थराला गोष्टी आल्या असतांही काँग्रेस त्या बाबतींत कांही धोरण ठरवीत नाही; किंवा काँग्रेसला ठरवितां येत नाही. काँग्रेसची चूक केवढीही असो,

ती घडली खरी व तिचे घोर परिणाम आज सर्वांस भोगावे लागत आहेत. हिंदी लोकांनी ब्रह्मदेशांत बेसुमार गर्दी केली व तत्रस्थांच्या तोंडचा घास काढून घेण्याचा प्रयत्न कळत न कळत त्यांचे हातून झाला, या अश्लाघ्य वर्तनाचें प्रायश्चित्त भोगलेंच पाहिजे. ब्रह्मी लोकांत प्रसृत असलेल्या बुद्ध-धर्मांची शिकवण 'अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्' अशी असली तरी पोटाची आग इतकी तीव्र आहे की, सर्व धर्म बाजूला राहून त्यांना वाटेंत येणारांवर हल्ला करावासा वाटतो आणि असा हल्ला झाला म्हणजे हिंदी जनतेला वैषम्य वाटतें. 'ब्रह्मदेशांत परकी प्रजा म्हणजे हिंदी, चिनी व युरोपियन अशी असतां फक्त हिंदी लोकांबद्दलचाच विद्वेष इतक्या तीव्रतेने का करतां?' असा प्रश्न कांही हिंदी पुढारी ब्रह्मी प्रजाजनांना टाकतात. परंतु चिनी प्रजाजनांची संख्या थोडी आहे आणि त्यांच्या चालीरीति, रीतीरिवाज व धार्मिक समजुतींत ब्रह्मी जनांशीं बरेंच साम्य आहे. म्हणून चिनी लोकांचा इतका द्वेष झालेला दिसत नाही. युरोपियन हे बोलूनचालून सत्ताधारी. त्यांचा कितीही तिरस्कार वाटला तरी केवळ दंडधारी म्हणून गरजवंताप्रमाणे त्यांच्या पुढे डोकें हें लवविलेंच पाहिजे. हिंदी मात्र गचाळ खरे. त्यांना त्यांच्या घरीं देखील मान नाही. जेथे तेथे साहेबांच्या मागे जाऊन यांनी स्वतंत्र राष्ट्राचें सौभाग्य हिरावून घेण्यास मदत तेवढी केली आहे! अशामुळे हिंदी द्वेष वाढतो आणि ब्रह्मी लोकांबद्दल गैरसमज पसरतो. पण ब्रह्मी जनांचा यांत काय दोष?

हिंदी प्रजाजनांना ब्रह्मदेशाने वेगळें होऊं नये असें वाटतें तें केवळ स्वार्थामुळेच. ब्रह्मदेशाशीं व्यापारसंबंध असलेल्यांचेंच मत या बाबतींत ग्राह्य ठरणार हें उघड आहे. पण केवळ स्वतःच्या हितासाठी दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्राच्या स्वयंनिर्णयावर गदा आणण्याचें काम हिंदुस्थाना-सारख्या परतंत्र देशाला तर मुळीच करतां यावयाचें नाही. कारण त्यायोगे खुद्द हिंदुस्थानच आपला स्वयंनिर्णयावरील हक्क सोडून देण्यास तयार आहे, असा तर्क निघेल. तेव्हा हिंदी जनांच्या स्वार्थी विचारसरणींत पुष्कळ महत्त्वाचे दोष असल्यामुळे ती त्याज्य ठरते. आता पुढें स्वतः ब्रह्मदेशस्थांचे या बाबतींतले विचार पाहूं.

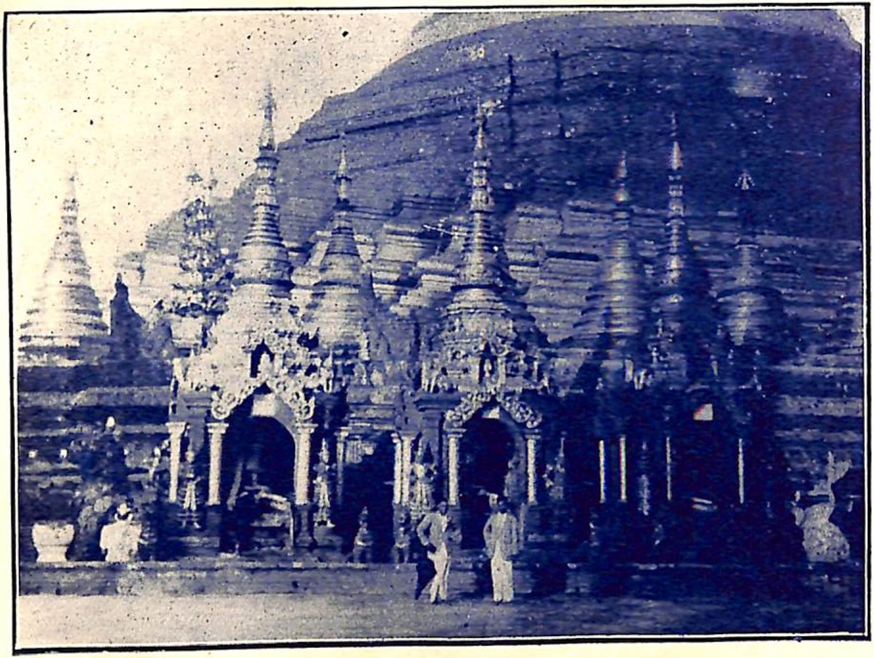
अध्याय सातवा

ब्रह्मी जनतेचें म्हणणें

इंग्रजी व्यापाऱ्यांना ब्रह्मदेश स्वतंत्र करण्याचा कळवळा कां आहे, हें आता वाचकांस समजलेंच असेल. हिंदी लोकांचा हितसंबंध ब्रह्मदेशविभागणींत कितपत आहे आणि त्यांतही आंखूड दृष्टीचीच विचारसरणी कशी आहे, हें आपण पाहिलें. आता खुद्द ब्रह्मी प्रजाजनांचेंच या बाबतींत काय म्हणणें आहे तें विचारांत घेणें जरूर आहे. कारण आजकालचे दिवस स्वयंनिर्णयाचे असून त्याच तत्त्वावर आपण स्वातंत्र्यासाठी लढत आहोंत. तेव्हा तो हक्क ब्रह्मी प्रजेस दिलाच पाहिजे.

ब्रह्मदेशांतील बहुतेक पुढारी विभागणीस अनुकूल आहेत असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. त्यांतील कांही लोक विभागणीस प्रतिकूल आहेत, असें आपण ऐकतों खरें; पण ते सुद्धा, 'सध्या ब्रह्मदेश हिंदुस्थानाशीं फटकून राहिला तर त्याची राजकीय प्रगति होणार नाही, म्हणूनच तूर्त विभागणी नको' असें म्हणतात. दोन्हीही पक्ष विभागणीवादीच आहेत. एकाला ब्रह्मदेश ताबडतोब अलग व्हावयास हवा; तर दुसऱ्याची धूर्त दृष्टि 'विभागणी आजच नको' असें म्हणत आहे. त्याचीं कारणें अनेक आहेत. विभागणीवादी उघड उघड सवाल असा टाकतात की, 'हिंदुस्थानच्या हाताला हात लावून काळ कंठण्यांत ब्रह्मदेशाचा काय फायदा आहे?' या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर देतां येत नाही. पण कांही तरी जबाब देण्याचा प्रयत्न केल्यास हिंदी व्यापाऱ्यांच्या तोंडून खालीलप्रमाणें ठराविक साच्याचीं उत्तरें ऐकूं येतील.

'ब्रह्मदेशाचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी ब्रह्मी लोकांना अद्याप घेतां येत नाही. हिंदी सैन्याची त्यांना नेहमीच जरूरी असणार. ते वेगळे झाल्यावर त्यांचा व्यापार अगदीच बुडेल. त्यांचा तांदूळ आम्ही मुळीच घेणार नाही. किंवा त्यांना लागणाऱ्या वस्तु देखील देणार नाही.' वगैरे वगैरे.

श्वे डेगॉन पॅगोडा–सुवर्णमय कळस.

ह्या घमेंडीचा पोकळपणा स्पष्ट करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. इंग्रजांना 'हिंदुस्थान सोडून जा' म्हणून म्हटलें किंवा 'हिंदुस्थानला स्वतंत्र करा' म्हणून म्हटलें म्हणजे त्यांचेही अशाच प्रकारचे उद्गार असतात ना? त्यांना आपण जी किंमत देऊं तीच ब्रह्मदेशांतील हिंदी जनांच्या वरील आशयाच्या तक्रारीस दिली पाहिजे, हें उघड आहे.

परंतु ब्रह्मी पुढारी कांही कांही मुद्दे मांडतात ते महत्त्वाचे असून ते खोडून काढणें सोपें नाही. उदाहरणार्थ, आपण एक गोष्ट घेऊं. आज ब्रह्मदेशांतून दरसाल अंदाजे साडेआठ कोटि रुपये मध्यवर्ति सरकारला कर म्हणून दिले जातात. इन्कमटॅक्स (उत्पन्नावरील कर), आयात जकात, मिठावरील कर वगैरे मध्यवर्ती सरकारच्याच मालकीचे असून प्रांतिक सरकार फक्त हे कर गोळा करण्याचें काम करतें. तरी असे मिळविलेले हे आठ साडेआठ कोटि रुपये पर्यायाने प्रजेच्याच खिशांतून गेले आहेत आणि हिंदुस्थानच्या मानाने ब्रह्मदेशाची प्रजा पुष्कळच कमी आहे. आकड्यांचें प्रमाण घेऊन ही विषमता अधिक स्पष्टपणे मांडतां येते. हिंदुस्थानची लोकसंख्या ब्रह्मदेशाच्या एकोणीस पट असून मध्यवर्ती सरकारला मिळणाऱ्या एकंदर करांपैकी सुमारे २१ पै (पावणेदोन आणे) ब्रह्मदेशांतील लोक देतात. लोकसंख्येच्या मानाने ब्रह्मदेशाचा हिस्सा फार फार तर १०$\frac{१}{४}$ (दहा पूर्णांक एक चतुर्थांश) पै असावयास पाहिजे होता. तेव्हा हे साडेआठ कोटि रुपये ब्रह्मी प्रजा हिंदी सरकारला देते, त्यापैकी सुमारे निम्मे म्हणजे सव्वाचार कोटि रुपये विनाकारण दिल्यासारखे होत नाहीत काय? कारण ब्रह्मदेशने करांचा बोजा इतर हिंदुस्थानचे मानाने अधिक कां सोसावा? आणि हे सर्व रुपये ब्रह्मदेशाच्या हिताखातर खर्च होत नसून हिंदी सरकारचा महागडा दिवाळखोरी खर्च भरून काढण्याकडेच त्याचा विनियोग होतो. करांचा बोजा अधिक सोसूनही विशेष फायदा होत नसेल तर मग ब्रह्मदेश वेगळा करून करांचें ओझें कमी कां करूं नये? असा प्रश्न ब्रह्मी पुढारी—विभागणीपक्षाचे—टाकतात.

ह्या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर नाही खरें. कारण अधिक कर दिल्याबद्दल योग्य मोबदला मिळत नाही, याबद्दल वाद असणेंच शक्य नाही. आणखीही दुसरा एक प्रश्न विभागणीवाले उपस्थित करतात तो असा—हिंदी लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींत ब्रह्मदेशचे फक्त पांचच सभासद असतात. एकंदर १४३

सभासदांमध्ये पांच हें प्रमाण, ब्रह्मदेशच्या उत्पन्नाचे मानाने अगदीच थोडें आहे. पांचांपैकी एक सरकारने नेमलेला, एक गोऱ्या व्यापाऱ्यांचा प्रतिनिधि, असे दोन वजा करतां 'खरेखुरे निवडलेले' असे तीनच प्रतिनिधी ब्रह्मदेशच्या वाटणीस येतात. त्यांना दर वर्षी रंगून ते दिल्ली-सिमला येथील यात्रा करण्याचा त्रास किती होत असेल हा प्रश्न बाजूला ठेवला तरी लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींतील बहुतेक (ब्रह्मी दृष्टीने) निरर्थक अशा विषयांवर चालणाऱ्या चर्चेस हजर राहून मत द्यावें लागतें. कित्येक कायदे तर ब्रह्मी जनतेस लागू करण्याचा प्रसंग येण्याचा संभव नसतांही केवळ हिंदुस्थानबरोबर गाठ पडली म्हणूनच तसले 'अजागळ' कायदे ब्रह्मी सरकारच्या कायद्यांच्या ढिगांत पडतात. शारदा कायदाच पहा ना? तो ब्रह्मदेशांत उपयोगांत आणण्याचा प्रसंग कधी यावयाचा नाही, अशी समाजस्थिति तेथें आहे. परंतु हिंदुस्थानशीं 'लग्न' लावल्यामुळे ब्रह्मी सरकारासही तो मान्य म्हणून दप्तरीं दाखल करणें भाग पडलें. तसेंच वायव्य सरहद्दीवर एवढा मोठा खर्च दरसाल होतो आणि असेंब्लींत त्याविषयी कडाक्याचा वादही माजतो. पण ब्रह्मदेशाचा व त्या सरहद्दीचा संबंध येतो तरी कसा? म्हणून हिंदुस्थानशीं निगाडित राहून मिळणार काय? असा सवाल विभागणीवाले टाकतात.

राष्ट्रीय सभेंत ब्रह्मदेशाचा समावेश असला तरी तेथे कसा गोंधळ चालत असतो हें मागे एकदा दर्शविलेंच आहे. राष्ट्रीय सभेंतच जर ब्रह्मी हिताहिताची चर्चा नीटपणे होत नाही, तर सरकारच्या लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींत तरी ती कशी व्हावी? असेंब्लीच्या दिवाणखान्यांत साधारणपणे जितके ब्रह्मी सभासद उपस्थित असतात, त्याच प्रमाणांत जर कॉंग्रेसच्या मंडपांत ब्रह्मी प्रतिनिधींची गर्दी झाली असती तर कदाचित् ब्रह्मी प्रश्नांस पुष्कळच चालना मिळाली असती. पण तें तसें होत नाही म्हणून तर ही ओरड!

ह्या दोन मुख्य प्रश्नांखेरीज इतरही पुष्कळ अशा बाबी आहेतच. त्यांचीं उत्तरें नीट देतां येत नसलीं तरी विभागणीचें भूत वेगळ्याच पण अत्यंत महत्त्वाच्या कारणासाठी परतविलें पाहिजे. तीं कारणें सांगण्यापूर्वी ब्रह्मदेशांतील विभागणीवाल्या पक्षांतील वेगवेगळ्या पुढाऱ्यांचें म्हणणें ऐकून घेतलें पाहिजे. तूर्त विभागणी नको म्हणणारा जो पक्ष आहे

त्यांत यू मॉंग मॉंग जी, थारावाडी यू पे, यू सित् ल्हॅंग, व यू क्वॉ म्यिन्, बॅरिस्टर, एम. एल. ए., हे चार प्रमुख नागरिक आणि पुष्कळसे ' फुंजी ' सामील आहेत. यू मॉंग मॉंग जी म्हणजे कराचीस गेलेल्या ब्रह्मी मंडळाचे पुढारी. त्यांनी तर हिंदी फेडरेशनमध्ये ब्रह्मदेशाचा समावेश का व्हावयास पाहिजे आणि ब्रह्मदेश वेगळा केल्याने तोटे काय होतील, हें जाहीर करण्यासाठी एक खास पत्रकच तयार केलें आहे. फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीवर ब्रह्मी पुढारी कोणी ना कोणी तरी असावे, अशी त्यांची आग्रहाची मागणी आहे. बाकीच्यांनी विभागणीस विरोध केला तो अशासाठी की, आज विभागणीनंतर ब्रह्मदेशाला कोणती राजपद्धति मिळणार, याचा निश्चित निर्णय विलायतकर ' फिरंगी ' अजून कांही देत नाही. दोनचार तारा करून विचारलें, तरी मॅक्डोनल्डकडून जबाब येत नाही. तेव्हा हिंदुस्थानची ' गट्टी ' फू केली म्हणजे हिंदुस्थानला मिळणारें स्वराज्यही ब्रह्मदेशास मिळावयाचें नाही. हिंदुस्थानच्या हातास हात लावल्याने जर राजकीय हक्क आपणांस मिळतात तर विनाकारण विलग होण्याची भाषा आताच बोला कशाला? असा त्यांचा धूर्त विचार आहे. मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचे वेळीं ब्रह्मदेश वगळला होता, तशी अवस्था पुनः भोगण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून हिंदुस्थानच्या मागणीच्या सुरांतच आपला सूर मिळविणें ब्रह्मी प्रजेच्या हिताचें आहे, असें या विभागणी-विरोधकांना वाटतें व त्यांत बरेंच तथ्यही आहे. म्हणूनच ते विभागणीपक्षाला नांवें ठेवतात. ब्रह्मदेशाला राज्यपद्धति कोणत्या पद्धतीची मिळणार हें समाधानकारक रीत्या अधिकारी वाणीने आश्वासन मिळालें व त्याप्रमाणे आचरण घडलें म्हणजे ह्या पक्षाची विभागणीस हरकत नाही.

आता विभागणीवाला पक्ष घेऊं. त्यांत यू बा पे, यू मॉंग जी, एम. ए., बॅरिस्टर, मॉंग द्वे ही मंडळी प्रमुख आहेत. यू बा पे हे ब्रह्मी प्रतिनिधि म्हणून मंडलाकार मेजाभोवती बसण्यास लंडनला गेले होते, हें सर्वांस ठाऊक आहेच. त्यांचें व त्यांच्या अनुयायांचें म्हणणें असें की, ब्रह्मदेश हिंदुस्थानपासून फुटून निघाल्याने त्याचें कोणतेंही नुकसान होणार नाही, तर उलट फायदाच होईल. म्हणून कसलाही वाद न करतां तत्काळ हिंदुस्थानचा संबंध तोडून टाकावा.

हिंदी जनतेच्या आक्रमणशील वृत्तीने ते घाबरले असावेत किंवा ब्रह्मी स्वातंत्र्यपिपासेने ते तृषाक्रांत झालेले असतील; इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा विभक्तीकरणांतला कावा न समजल्यामुळेही विभागणी लवकर करा असा त्यांचा आग्रह असेल; कोणतेंही कारण असो, आज ते अत्यंत उतावळे झाले आहेत, हें मात्र खरें. हिंदुस्थानच्या मागे लागल्याने आपणांस अधिक हक्क मिळतील किंवा आपण वेगळे झाल्याबरोबर आपला व्यापार बसेल, यावर त्यांचा मुळीच विश्वास नाही. इंग्रजी अधिकाऱ्यांना ब्रह्मी प्रजाजनांचें म्हणणें मान्य करावयास लावण्याची ताकद आपल्या अंगीं आहे आणि तशी चळवळ आपणांस चालवितां येईल, इतका दृढ आत्मविश्वास त्यांना वाटतोच वाटतो. हिंदुस्थानापासून ब्रह्मदेशाला कांहीच मिळवावयाचें नाही ही त्यांची पक्की खात्री आहे. म्हणून ते ' विभागणी लवकर करा ' असा मंत्र जपत बसले आहेत. त्यांचीं पत्रें ह्याच मुद्यावर एकसारखा भर देत असतात.

फेडरेशनबद्दल त्यांना विशेष आदर वाटत नाही, इतकेंच काय पण माँग माँग जी किंवा थारावडी यू पे अशासारख्यांना फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीवर जावयास मिळावें म्हणूनच हिंदी फेडरेशनमध्ये ब्रह्मदेशाचा समावेश व्हावा असें त्यांचें मत आहे, असा आरोप ब्रह्मदेश तूर्त हिंदुस्थानपासून अलग करूं नये असें म्हणणारांवर करण्यासही विभागणीवाले कमी करीत नाहीत. ' विभागणीस आमचा विरोध आहे. ' असें एकमुखानें सरकारास कळविण्यासाठी जी एक प्रचंड सभा रंगून येथे भरली होती तींत हजर असलेले ब्रह्मी नागरिक व फुंजी पाहून मात्र हा आरोप पक्षभेदाच्या व पैशाच्या दूषित दृष्टीने पाहिल्यामुळे केला आहे असें वाटतें. दोन अडीच हजारांवर प्रजाजन त्या सभेस हजर राहिले व ठिकठिकाणच्या नागरिकांनी एकत्रित जमून ऐकमत्याने ठराव पास केले. त्यांतील मुख्य असा होताः—

" ब्रह्मदेशाला संपूर्ण स्वायत्तता मिळाल्याविना हिंदुस्थानापासून तो वेगळा करूं नये. "

हा ठराव मंजूर करण्यांत ब्रह्मी जनतेने—अर्थातच विभागणीविरुद्ध पक्षाने—ब्रिटिशांचे कारस्थानी डावपेच ओळखले, हें तर सिद्ध होतेंच, पण शिवाय आपलें सत्त्व कायम राखण्यासाठी घेतलेली खबरदारीही दृष्टोत्पत्तीस पडते. ब्रह्मदेशाला स्वायत्तता पाहिजे ही बाब विभागणीवाले व विरोधी अशा दोन्ही

पक्षांसही मान्य आहे यांत शंकाच नाही. परंतु एकाला वाटतें की, आपण नुसती मागणी करण्याची खोटी की, स्वराज्य आपल्या हातांत येऊन पडलेंच असें समजा. इंग्रज अधिकारी स्वराज्याचें दान देण्यासाठी आतूर होऊन बसले आहेत. परंतु विभागणीविरुद्ध जो पक्ष आहे तो मात्र पक्का व्यवहारी दिसतो. ब्रिटिशांचे हातून स्वराज्य कधी सुटावयाचें नाही; एवढेंच नव्हे, पण एकट्या ब्रह्मदेशाच्या ओरडीस इंग्लंड केव्हाच भीक घालणार नाही, हें त्यांना कळून चुकलें आहे. तेव्हा हिंदुस्थानच्या स्वराज्य-मागणीच्या सुरांत आपला सूर मिसळला तर बरेंच काम होईल. हिंदुस्थानच्या विस्ताराचा व स्वराज्याच्या लायकीचा फायदा ब्रह्मदेशाला मिळण्यासारखा आहे, तर तो कां सोडावा? असा सरळ पण शहाणपणाचा मार्ग त्यांचा आहे. त्यांपैकी एकमेकांनी परस्परांना दोष ठेवावे यांत नवल नाही; परंतु दोन्हींपैकी अधिक व्यवहार्य कोण आहे हें वाचकांनीच ठरवावें.

विभागणीविरोधियांची सभा रंगूनमध्ये भरली म्हणून वर म्हटलेंच. तींत दुसराही एक महत्त्वाचा ठराव मंजूर झाला. त्यामुळें मंडलाकार परिषदेस गेलेल्या ब्रह्मी प्रातिनिधींचें खरें स्वरूप प्रकट झालें. ठरावांत म्हटलें आहे की—

" गेल्या मंडलाकार परिषदेस गेलेले ब्रह्मी प्रतिनिधी हे खरे लोकनियुक्त नव्हत; ते लोकपक्षीयांच्या इच्छेविरुद्ध मतप्रदर्शन करीत असल्याने परिषदेच्या पुढील अधिवेशनप्रसंगीं खऱ्या लोकपक्षीय प्रतिनिधींची निवडणूक व्हावी, असें या सभेचें मत आहे. "

मंडलाकार परिषदेस यू बा पे हे गृहस्थ गेले होते व त्यांचेबरोबरच ब्रह्मदेशाचे गव्हर्नर सर चार्लस इन्नेस हेही होते, हें लक्षांत घेतलें म्हणजे ' जी हुजूर ' करणारेच तेथे ब्रह्मदेशाचे प्रतिनिधी निवडले असले पाहिजेत, हें उघड होतें. यू बा पे हे ब्रह्मदेशाचे एक प्रतिष्ठित ब्रह्मी प्रातिनिधि म्हणून गेले होते आणि 'त्यांचें मत तेंच सर्व ब्रह्मदेशाचें' असें सांगण्यांत आलें. हें सर्व ब्रह्मदेशांतील बहुजन समाजाच्या मताविरुद्ध असल्यानें आता त्यांनी त्यास विरोध केला आहे.

ब्रह्मदेशियांत अशीं हीं मुख्य दोन प्रकारचीं मतें आहेत. त्यांचें या महत्त्वाच्या बाबीवर एकमत झालें असतें तर असा गोंधळ उडाला नसता.

परंतु एक सरकार पक्ष व दुसरा लोकपक्ष अशा दोन विरोधी पक्षीयांच्या भिन्न मतांत बहुजनसमाजाचें म्हणणें सरकार ऐकतें की नाही हें पहावयाचें आहे. कारण सरकारच्या हातांत वर्तमानपत्रें व बातम्या पाठविणाऱ्या संस्था असल्याने विनाकारण सत्यापलाप करून आपली बाजू कमताकत असली तरी जंगी गाजावाजा करून तीच मोठी, असें भासविण्याचा प्रयत्न सरकारचा चालू आहे. लोकपक्षीयांनी संघटित होऊन सरकारी प्रयत्नास प्रत्युत्तर देण्याची खटपट आरंभिली आहे, पण तिला यश येण्यास अवधि लागेल.

हीं प्रमुख कारणें झालीं. पण आणखीही कांही कारणांसाठी ब्रह्मदेश वेगळा व्हावा अशी ब्रह्मी प्रजेची इच्छा आहे. 'ब्रह्मदेशांत खरें ब्रह्मी रक्त असें फारच क्वचित् आढळतें,' ही तक्रार कित्येक परंपराभिमानी करतात. तींत भावनेचाच अंश अधिक असला तरी त्यांच्या म्हणण्यांत तथ्य बरेंच आहे. शुद्ध ब्रह्मी रक्ताचा प्रजानन सांपडणें मुष्कील का झालें असावें, हें सामाजिक चर्चेंत दर्शविलें आहेच; आणि बहुजनसमाज अशिक्षित असल्याने त्यास हें कारण लवकर पटतें. ब्रह्मी प्रजेच्या रक्तांत भेसळ करणारांवर द्वेषाची नजर पडते ती अशा विचारांनीच! आधुनिक विचारसरणीच्या मंडळीस 'शुद्ध' रक्ताचें महत्त्व मुळींच वाटत नसलें तरी अद्यापिही इंग्लंड-अमेरिकेंतही 'शुद्ध' रक्ताचा जाज्वल्य अभिमान बाळगणारे घरंदाज असतात, ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे ब्रह्मी अशिक्षित समाजांत शुद्ध रक्ताची वाण तत्काळ का पटली असावी, हें समजेल. प्रजेवरील आर्थिक बंधनें ढिलीं करण्याची आशा हिंदुस्थानपासून ब्रह्मदेश वेगळा झाल्याने वाढणार हें तर उघडच आहे. तातमेडा किंवा डोईपट्टी यांसारखे अन्याय्य कर तर कमी करूंच, परंतु हिंदी मध्यवर्ति सरकारला मेस्टन करारान्वये द्यावी लागणारी रकम व त्यांचे बसूल करावे लागणारे कर आपणांस वांचवितां येतील आणि ते वांचले नाहीत तरी त्यांचा विनियोग ब्रह्मी प्रजेच्याच प्रत्यक्ष फायद्यासाठी करतां येईल, ही त्यांची अपेक्षा आहे. सर्वांत महत्त्वाचें मनोराज्य म्हणजे हेंच की, स्वतंत्र ब्रह्मदेशांत हिंदी माणसाचें प्राबल्य हल्ली आहे तितकें रहाणार नाही व म्हणून ब्रह्मी प्रजेस गांजणारे पुष्कळ लोक निघून जातील. अर्थात् यांत तथ्य कितपत आहे, हा प्रश्न अगदीच निराळा. पण अशा भावी सुखांच्या कल्पनाचित्रांनी प्रत्येक पक्षाचा आपापल्या बाजूस तेथील लोकमत बळविण्याचा

प्रयत्न चाललेला असतो. त्यांत खरें म्हणणें कोणाचें व तें तसें का हें पाहण्या-पूर्वी विभागणीवाल्यांचें खरेंखुरें अंत:करण जाणण्यासाठी कांही महत्त्वाच्या मुलाखतींचा सारांश अभ्यासिला पाहिजे.

अ ध्या य आ ठ वा

मु ला ख ती

'ब्रह्मदेश तत्काळ स्वतंत्र झाला पाहिजे, असें माझें ठाम मत आहे. त्यापासून ब्रह्मदेशचा काडीइतकाही तोटा होणार नाही.' असें रंगून-मधील 'ट्रुथ' (सत्य) नामक दैनिकाचे संपादक ठासून म्हणाले.

पहिल्या प्रथम अभिवादन होतांच मी रंगूनमध्ये कशासाठी आलों, हें त्यांनी ताडलें व लगेच आपलें उपरिनिर्दिष्ट ठाम मत ठोकून दिलें. त्यांचें वजन दांडगें आहे. नुसतें दैनिक चालवून ते स्वस्थ नाहीत, तर साप्ताहिकही त्यांचे हातीं आहे. गेल्या वेळीं लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सभासदही ते होते. त्यांचें नांव मॉंग द्वे असें असून विभागणीपक्षांतील एक पुढारी म्हणून मी त्यांस भेटावयास गेलों. त्यांनी आपलें स्पष्ट मत प्रकट करतांच 'कशाकरिता' हा सीधा प्रश्न मीं त्यांना केला. 'आम्हांला स्वातंत्र्य हवें.' 'स्वयंनिर्णय नको का?' 'विनाकारण हिंदुस्थानांत समाविष्ट होऊन काय फायदा?' वगैरे ठराविक सांच्यांतील प्रश्नच त्यांनी माझ्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून उलट विचारले. तेव्हा थोडेंसें वेड घेऊन पेडगांवला जाणें भागच पडलें. 'ब्रह्म-देशचा व्यापार बुडेल.' असें मी म्हणतांच संपादक महोदय म्हणाले, 'मला नाही तसें वाटत. का म्हणून आमचा व्यापार बुडावा? आम्ही वेगळे झालों, म्हणजे आमचा माल हिंदुस्थान घेणार नाही, असें कसें होईल?'

संपादकांना मध्येच संपादकीय काम पहावें लागे. तारा येत तिकडे लक्ष तर दिलें पाहिजेच; तेव्हा विनाकारण साधे प्रश्न विचारून त्यांचा अमोलिक

वेळ घेणें इष्ट नाही हें लक्षांत घेऊन त्यांना एवढेंच विचारलें की, 'पुढे स्वतंत्र झाल्यावर ब्रह्मदेशाची राज्यपद्धति कसल्या प्रकारची राहील तें आपण मला कृपा करून सांगाल काय?' –' तें अद्याप ठरलें नाही. बहुजनसमाज ठरवील त्याप्रमाणेच आम्ही वागूं!'

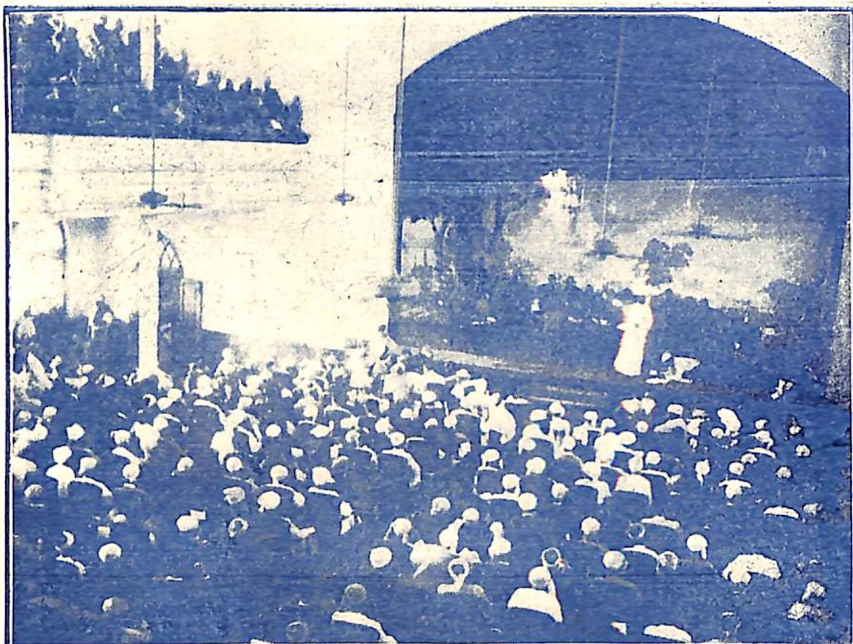
प्र.–पण असें कसें म्हणतां? ब्रह्मदेश स्वतंत्र व्हावा असें ठरविणारांनी स्वतंत्रतेची रूपरेषा तर ठरविलेली असेल ना? –' नाही. तें अद्याप कांहीच ठरलें नाही. आयत्या वेळीं बहुमताने मान्य होईल तीच राज्यव्यवस्था आम्ही स्वीकारू.'

प्र.–मला आपलें बोलणें मुळीच पटत नाही. स्पष्ट बोलतों याबद्दल क्षमा करा. आपण पाहिजे तर असें म्हणा की, ठरलेल्या राज्यघटनेची परिस्फुटता आता करतां येत नाही. परंतु तिचा विचार केला नाही हें मला खरेंच वाटत नाही. एक तर आपण मला चकवूं पहात आहां किंवा आत्मवंचना करून घेत आहां. खरें काय आहे तें तर सांगाल? आपल्या गौप्याचा स्फोट होईल, अशी का आपणांस भीति वाटते? –' छे, तसें कांही नाही. खरोखरच बहुजनसमाजाने मान्य केलेली व्यवस्थाच आम्ही स्वीकारू. तिजबद्दल आज विचार करण्याचें कारणच नाहीं.'

प्र.–हें पहा, आपण हिंदुस्थानापासून वेगळे होणार म्हणतां आणि कोणती राज्यपद्धति आपणांस पाहिजे याचा विचार अजिबातच केला नाही असें सांगतां, हें खरें वाटेल कसें? ज्याला वेगळें व्हावेंसें वाटतें तो वेगळें होण्याची इच्छा प्रकट करण्यापूर्वी, नंतर कसें रहावयाचें याचा विचारच करीत नाही, असा आपल्या म्हणण्याचा आशय दिसतो. आपणांस वसाहतीचें स्वराज्य हवें, निर्भेळ स्वातंत्र्य पाहिजे, का आणखी कसलें राज्य पाहिजे आहे, स्पष्ट तर करा! –' कानडाप्रमाणे वसाहतीचें स्वराज्य आम्हांला पाहिजे.'

प्र.–म्हणजे हिंदी व्यापाऱ्यांना आपण ताबडतोब हाकून देणार म्हणावयाचे? –' तें कसें? हिंदी व्यापारी ब्रह्मदेशांत राहिले म्हणून काय बिघडलें?'

प्र.–कानडांत हिंदी लोकांविरुद्ध तर केवढी मोहिम चालू आहे. त्यांना तेथे स्थाईक होण्यास किती अडचण पडते; त्यांच्यावर विचित्र निर्बंध कसे आहेत, इत्यादि प्रकार आपण जाणतच आहां. तसेच आपण ब्रह्मदेश स्वतंत्र झाल्यावर करणार ना?–' नाही, नाही, पण तुम्ही हिंदी लोकांची

"ब्रह्मदेश विलग करूं नका" म्हणणारांची सभा

तरफदारी करण्यासाठीच मुद्दाम आलेले दिसतां. आमच्या मनांत हिंदी व्यापाऱ्यांचा द्वेष मुळीच नाही. आमच्यावर हा वृथारोप का करतां ? '

प्र.—हें पहा, उगाच गैरसमज करून घेऊं नका. माझी येथील कोणत्याही हिंदी व्यापाऱ्याची ओळख नाही किंवा मला कोणी वकीलपत्रही दिलेलें नाही. मी हे प्रश्न शुद्ध अभ्यासू दृष्टीनेच विचारीत आहें. हिंदी व्यापाऱ्यांविरुद्ध ब्रह्मी प्रजा चिडलेली आहे, असें वर्तमानपत्रांतून दिसतें, म्हणून मीं हे प्रश्न विचारले. आता सांगा पाहूं, आपल्या स्वतंत्र ब्रह्मदेशांत हिंदी नागरिकांचा दर्जा कसा राहील ? —' का बरें, सध्या आहे तसाच तो कायम राहील. त्यांत फरक करण्याचें कारणच नाही. '

प्र.—असें काय बोलतां ? ब्रह्मदेश वेगळा झाल्यानंतर ब्रह्मी प्रजाजनांचीच नेमणूक सर्वत्र होईल ना ? ' ब्रह्मी लोकांसाठी ब्रह्मदेश ' हें तत्त्व तुम्ही पाळाल ना ? मग आज येथे असलेल्या हिंदी जनतेचा दर्जा कायम कसा राहील ? ' यावर पुन्हा मूळपदावर येऊन संपादक महाशय म्हणाले, ' मीं सांगितलें ना की सर्व ' मेजॉरिटी ' ठरवील त्याप्रमाणेच होईल म्हणून ! '

प्र.—बरें तर, विभागणीला बहुजनसमाज अनुकूल आहे का ? —' हो नसायला काय झालें ? शेकडा ९०-९५ जणांना ब्रह्मदेश स्वतंत्र पाहिजे आहे.'

प्र.—होय ना ? मग गावठी खेडवळांना ब्रह्मदेश स्वतंत्र झाल्यावर काय काय मिळेल हें आपण समजावून सांगितलें असेलच. आपल्या पक्षाचा एखादा तरी जाहीरनामा निघाला असावा. त्यांत आपण जनतेला कसलीं कसलीं अभिवचनें दिलीं आहेत ? —' अभिवचनें दिलीं नाहीत. पण त्यांना ब्रह्मदेश वेगळा व्हावा, असें वाटतें खरें. आपणांला काय काय मिळावयास पाहिजे हें मग ' मेजॉरिटी ' (बहुमत) ठरवील. '

संपादकांच्या ' बहुमताचा ' हा अतिरेक पाहून खरोखरच संताप आला. तेव्हा थोडेंसें डिवचण्याकरितां मीं पुनः त्यांना जरा वेगळ्या आवाजांत म्हटलें, ' आपण तर एका मोठ्या दैनिकाचे संपादक म्हणवितां; लोकमत तयार करण्याची जबाबदारी आपणांवर संपादकीय खुर्चीबरोबरच चालत आलेली आणि आपण तर पुन: पुनः ' मेजॉरिटी ' ' मेजॉरिटी 'चा जप करतां; हें कोडें मला तर उलगडतच नाही ! वास्तविक लोक हे आपले अनुयायी; कोणत्या मार्गाने त्यांनी जावें हें आपणच त्यांना दाखवावयाचें,

तें सोडून उलट अनुयायांच्या मागे मागे जाणारे हे पुढारी मात्र मी आजच प्रथम पाहत आहें. कदाचित् आपलें वर्तमानपत्र फार विख्यात नसेल. पण जेवढें आपलें क्षेत्र असेल तेवढ्यांत तरी आपलें एक निश्चित मत ठरलें असलेंच पाहिजे. आपण तें लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न का करीत आहां, हें मात्र मला समजत नाही.'

हें बोलणें संपादकांना तिखट लागलेलें दिसलें. त्यांनी कामाची सबब काढली आणि 'आमच्या पक्षाचे अध्वर्यु' म्हणून एका ब्रह्मी बॅरिस्टरांचें नांव त्यांनी सुचविलें. त्यांना भेटल्यास 'आमच्या भावी अपेक्षा काय आहेत त्या कळतील,' असेंही ते म्हणाले. औपचारिक रीत्या नमस्कार झाले, अमूल्य वेळ घेतल्याबद्दल क्षमा करा म्हटलें, आणि हंसत हंसतच आम्ही 'विभक्त' झालों.

दुसरी मुलाखत यू बा पे यांची घेतली. ब्रह्मदेशचे प्रतिनिधि म्हणून हे गोलमेज परिषदेस लंडनला गेलेले. त्यांच्या हातांत रंगूनमधील चारपांच प्रमुख दैनिकें व साप्ताहिकें आहेत. कौतुकाने त्यांना 'ब्रह्मी लॉर्ड नॉर्थक्लिफ' असेंही म्हणतात. त्यांनीही 'कानडाचें वसाहती स्वराज्य' आम्हांला पाहिजे, असें सांगितलें. त्यांनी हिंदी लोकांशीं आमचा वैरभाव नाही, हेंही कबूल केलें. त्यांना आम्ही ब्रह्मदेशांतून हाकून देणार नाही म्हणून म्हटलें. पण ह्या सर्वांचा मेळ मात्र कसा बसणार हें त्यांनी सांगितलें नाही. म्हणून त्यांना वेगळाच प्रश्न मीं विचारिलाः—'ब्रिटिश सरकारकडून तुम्हांला पाहिजे तेंच स्वराज्य मिळेल अशी खात्री आहे काय? आणि मिळालें नाही तर काय कराल?' असा दुहेरी प्रश्न टाकतांच यू बा पे म्हणाले, 'हें पहा, आमचेकडे गांधींचा चरखा नाही आणि अहिंसा नाही. ब्रह्मी लोक कसे आहेत, हें प्रस्तुतच्या बंडावरून कळलें असेलच. ब्रह्मी प्रजेच्या मागण्या जोपर्यंत स्वीकारल्या जात नाहीत, तोपर्यंत हें असेंच चालू राहील.'

प्र.—या बंडाच्या बुडाशीं राजकीय आकांक्षा आहेत असें म्हणतां तर! बरें मग, परवा जी 'ब्रह्मदेश वेगळा करूं नका' असें म्हणणाऱ्यांची सभा झाली तिचें कसें काय? त्यांना बहुजनसमाजाचा पाठिंबा नाही की काय?

—'अलबत्! शेकडा ९९ लोक आमच्या पक्षाचे असून फक्त शेकडा एक त्यांच्या बाजूस आहेत. त्या सभेला फार फार तर ५०० लोक जमले

असतील!' [मी प्रत्यक्ष त्या सभेस हजर होतों आणि लोकसमुदाय अडीच हजारांवर खात्रीने होता हें मीं मोजलें होतें—पण!]

प्र.—असें काय! त्यांच्या मताचा गाजावाजाच फार होतो म्हणावयाचा. फुंजी त्यांत सामील का होतात किंवा थारावडी यू पू किंवा मॉंग मॉंग जी-सारखे पुढारी त्या पक्षास का मिळाले तें सांगाल काय? —'हो हो, अहो त्यांना विलायतेला जावयास मिळालें नाही, म्हणून त्यांची ही खटपट आहे! राज्यघटना-कमिटींत आपलें नांव असावें असें त्यांना वाटतें. ते तरी विभा-गणीस अनुकूल नाहीत असें नाही. त्यांचा व आमचा मतभेद फक्त अवधि किती लागावा यांत आहे. त्यांच्या बोलण्याकडे विशेष लक्ष देण्याचें कारण नाही. फुंजी यांच्या मागे लागतात याचें कारण ते अडाणी आहेत व श्री. उत्तम कॉंग्रेसला (कराचीस) गेले होते, म्हणून उत्तमांचेंच म्हणणें ऐकावें असें त्यांना वाटतें. बाकी त्यांना विशेष असा मान कोठेच नाही.'

यू बा पेंचा आशय कळला. त्यांचा सर्व रोखही लक्षांत आला. आपल्या उच्चासनाची त्यांना वरचेवर जाणीव झालेली दिसे आणि मधून मधून सर चार्लस इन्नेस यांच्या मर्जीतले आपण आहोंत, म्हणून त्यांना अभिमानाचें वारेंही लागल्यासारखें दिसे. पण खऱ्या परीक्षकाला त्यांतील मर्म कळण्यासारखें होतें.

विभागणीला विरोध करणाऱ्यांपैकी मॉंग मॉंग जीच प्रमुख. त्यांना भेटल्या-वर 'माझें म्हणणें मीं एका पत्रकांत स्पष्ट करून सांगितलें आहे,' असाच त्यांनी हवाला दिला! पत्रकांत मात्र फेडरेशनचा अर्थ काय, तें तत्त्व किती चांगलें आहे, त्यामुळे फायदे किती होतील वगैरे साधार दर्शविलें आहे. परंतु त्यांचा मुख्य मुद्दा असा की, ब्रह्मदेशाला स्वायत्तता अल्पायासे मिळावी म्हणून सध्या हिंदुस्थानपासून विभक्त होण्याची गडबड करण्यांत अर्थ नाही. हिंदु-स्थानच्या सुरांतच आपला सूर आपण मिळवावा.

श्री. उत्तम हे तर सध्या ब्रह्मदेशांतून हद्दपार झाल्यासारखेच आहेत. त्यांना मधुमेहाचा तीव्र विकार असून तूर्त ते कलकत्त्यास औषधोपचारासाठी इस्पि-तळांत आहेत. तरीही त्यांनी माझ्याशीं सुमारें अर्धा तास चर्चा केली; व ब्रह्मी प्रजेचें गाऱ्हाणें थोडक्यांत पण मुद्देसूद रीत्या मांडलें. 'डोईपट्टी उठविल्याविना ब्रह्मी प्रजा संतुष्ट होणार नाहीं. हा अमानुष कर इंग्रज लोक

वसूल करीत आहेत; म्हणून नेहमी नेहमी ब्रह्मदेशांत बंडें होतात. त्याचीं खरीं कारणें लक्षांत न घेतां सरकार आपली दडपशाही चालू करतें. आज ब्रह्मदेश वेगळा झाला तर साम्राज्यशाहीचा धिंगाणा अधिक बेतालपणे चालेल. ब्रह्मदेशाचें त्यांत नुकसान आहे, पण इतर राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्यालाही धोका पोहोचेल. तेव्हा सर्व हिंदी राष्ट्राने मिळून या विभागणीस विरोध करून डोईपट्टी प्रथम उठविली पाहिजे ' इतकें त्यांनी सांगितलें.

सरकारच्या तालावर नाचणारांचें वर्णन देखील उत्तमांनी केलें. सर चार्लस इन्नेस यांनी लंडनला आपणांस पचतील तेच प्रतिनिधी कसे नेले आणि तेथे इतर सभासदांस कांही माहिती न देतां, ब्रह्मदेशविभागणीचा प्रश्न तडकाफडकी कसा निकालांत काढला, हेंही त्यांनी सांगितलें. ' आर्थिक बंड असतां त्याला राजकीय स्वरूप देऊन हिंदी प्रजेविरुद्धच तें आहे, असें भासविण्याचा सरकारी प्रयत्न चालला आहे, ' इतकें सांगून त्यांनी पुष्कळ उपयुक्त सूचना केल्या व कोणाकोणांस भेटावयाचें त्यांचीं नांवें दिलीं.

हिंदी व्यापारी वर्गातील प्रमुखांचीही गांठ घेतली. त्यांनी हिंदी भांडवल ब्रह्मदेशांत किती गुंतलें आहे; ब्रह्मी प्रजा राज्यव्यवस्था पाहण्यास लायक का नाही वगैरे ठराविक कारणें सांगून हिंदी व्यापारी व नोकर यांच्याशिवाय ब्रह्मी कारभार चालणारच नाही, असें आपलें मत दिलें. त्या सर्वांचें म्हणणें नुसतें ऐकून घेणेंच शहाणपणाचें होतें.

अशा एकंदर मुलाखती झाल्या. त्यांवरून निरनिराळ्या पक्षोपपक्षांच्या आकांक्षा काय आहेत आणि त्यांची विचारसरणी कशी धावते, हें कळून येईल. आता ब्रह्मदेशच्या बंडाळीचा आणि विभागणीचा विचार साकल्याने करावयाचा आहे.

अध्याय नववा

समालोचन

ब्रह्मदेशचें बंड अद्यापि आवाक्यांत येत नाही असें सरकारने कबूल केलें नसलें, तरी ती गोष्ट सत्य आहे. सर्व राजबंदींना प्रथम माफी जाहीर केली, तिचें क्षेत्र वाढविलें आणि दोन वेळां ब्रह्मी पुढाऱ्यांशीं गव्हर्नरांनी विचार-विनिमय केला. पण ह्या सर्वांचा परिणाम बंडाळीवर मुळीच झालेला दिसत नाही. खून, लूट, दरवडे आणि सरकारी दप्तरें जाळण्याचे प्रकार अजून थांबले नसून, उलट वाढत्या प्रमाणावरच आहेत असें म्हणतां येतें. तेव्हा यावरून काय अनुमान काढावयाचें? ब्रह्मी प्रजेच्या मनांत–विशेषतः बंड-खोरांच्या मनांत–हिंदी जनांचा द्वेष भरला आहे, असें सरकारतर्फे दर्शविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न झाला; आणि त्याचें प्रत्यंतर तिकडून हिंदुस्थानांत परतणाऱ्या हिंदी रहिवाशांच्या गर्दींतही सांपडतें. पण, हिंदी लोक हजारांनी परतले, तरी त्यावरून त्यांची भीति वास्तविक होती, असें मात्र मुळीच ठरत नाही. विनाकारण माजविलेलें हें हिंदद्वेषाचें भूत बऱ्याच जणांना भेडसावूं शकलें, ही गोष्ट मात्र खरी. हा खटाटोप कसा सुव्यवस्थित होता व त्यांत हेतु काय असावा, हें प्रथम पाहणें आवश्यक आहे.

हिंदी लोकांची धोंड आपल्या मार्गांत येणार, हें ब्रह्मदेशांतील गोऱ्या व्यापाऱ्यांना फारच लवकर कळलें. धान्य, लाकूड किंवा खनिज संपत्ति हीं लुटण्याचा मक्ता आपण बळकावून बसल्यानेच त्यांची भूक भागणारी नव्हती. सरकारी नोकरी व शहरपेठेंतील व्यापार यांतही आपलीच वर्णी कायमची लागावी, आपणांस कोणी प्रतिस्पर्धी नसावा, एकतंत्री राज्य उपभोगण्यास सांपडावें, अशी अपेक्षा गोऱ्यांची होती व अजूनही आहे. परंतु हिंदी नोकर कमी पगारांत मिळतात आणि हिंदी व्यापारी सर्व व्यापार आपल्या हातीं ठेवतात; तेव्हा त्यांचें उच्चाटण कसें करावें याविषयी दीर्घ विचार होऊन सुपीक मेंदूंतील युक्ति बाहेर पडली. ब्रह्मी बंडखोरांत ‘ हिंदी लोकांचा द्वेष फारच माजला आहे ’ असें दर्शविण्याचा जारीने प्रयत्न होऊं लागला.

बंडखोरी म्हटली म्हणजे तींत हल्ले प्रतिहल्ले व्हावयाचेच; आणि मारहाण देखील टळत नाही. बरें, बंडखोर हिंदी लोकच वेगळे निवडून काढून त्यांना ठोकतात असें म्हणावें, तर एकंदर ज्या १०७४ इसमांना त्यांनी यमसदनास पाठविलें, त्यांपैकी **फक्त ७४ च हिंदी** आहेत, असें सरकारचेंच पत्रक आहे.

नोकरशाहीची युक्ति अशी होती की, मारहाणींत कोणी हिंदी सांपडला की, तेवढाच मुद्दाम निर्दिष्ट करावयाचा व ब्रह्मी अथवा इतर प्रजाजनांवर झालेल्या हल्लयाचा निर्देश टाळावयाचा. ' एका हिंदी शेतकऱ्याची गंज जाळली '–' खेड्यावर हल्ला झाला, एक हिंदी मेला ' अशा प्रकारच्या विकृत बातम्या मुद्दाम पसरविण्यांत आल्या. यांत दुहेरी हेतु होते. भेदनीतीचा हा अगदी नवा डाव आहे. ब्रह्मी प्रजेच्या मनांत हिंदी जनतेविषयी वैमनस्य आहे, असें प्रथम हिंदी लोकांच्या मनांत भरवून द्यावयाचें; आणि नंतर स्वसंरक्षणार्थ हिंदी लोकांनी कडक उपाय योजण्याची विनंति सरकारला केली की, हिंदी प्रजा तुमचा द्वेष करते म्हणून ब्रह्मी प्रजेची समजूत घालावयाची! असा दुटप्पी व दुहेरी डाव नोकरशाहीचा आहे, असें का म्हणूं नये? पुनः गंमत अशी की, बंड मोडण्यास आघाडीवर हिंदी सैन्य गेलें म्हणजे त्याचेंही वेगळें पण विकृत स्वरूपांत प्रतिपादन करतां येतें. ' हिंदी शिपायांना तुमचेवर शस्त्र चालविण्यास कांहीच वाटत नाही. ' ही शिकवण प्रत्यक्ष दिली नाही, तरी अप्रत्यक्ष रीत्या ब्रह्मी प्रजेच्या मनावर ठसली जाणार, यांत शंका कसली? असें बीं पेरल्यावर मग ' तुम्ही हिंदुस्थानपासून वेगळे व्हा कसे? ' म्हणून ब्रह्मी प्रजेला फूस दिली की, हें सर्व आपल्या कल्याणासाठीच आहे असें ब्रह्मदेशियांना वाटतें.

अशीं कारस्थानें रचण्यांत ब्रिटिश मुत्सद्दी चतुर आहेत. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानपासून वेगळा असावा; शहाणे व शिकलेले हिंदी व्यापारी आणि अधिकारी आपल्या राज्यांत नकोत; फक्त गोऱ्या बाळांनाच तो प्रदेश आंदण मिळावा, अशा प्रकारचीं मनोराज्यें ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचीं आहेत. पण साम्राज्यवादी राजकार्यधुरंधरांचा हेतु यापेक्षा वेगळा आहे. त्यांना ब्रह्मदेश विलग व्हावा असें वाटतें, तें निराळ्याच कारणासाठी. जागतिक राजकारणाचें केंद्र युरोपमधून निघून आशियांत आल्यास बरींच वर्षे झालीं. त्याचे धागेदोरे

पाहिले म्हणजे सिंगापूर एकदम स्पष्ट दिसेल. सिंगापूरचें नाविक केंद्र, बगदादचें वैमानिक केंद्र आणि कोठलीं तरी आणखी केंद्रें हीं कशाची पूर्वतयारी दर्शवितात? शिवाय झोपेंतून जागा होणाऱ्या चीनवर पाहिजे तेव्हा पाय टाकून त्याला दाबतां यावें, अमेरिका, फ्रान्स, हॉलंड व जपान यांच्या मेतकुटांत जमल्यास माती कालवितां यावी आणि उदयोन्मुख राष्ट्राची मान मुरगाळण्यास सवड व सत्ता मिळावी म्हणून साम्राज्यवाद्यांची धडपड चालू असावयाचीच.

कारण साम्राज्यवादाची आधुनिक कल्पना अगदी वेगळी आहे. स्वतःची विडी पेटविण्यासाठी, दुसऱ्याच्या घरादारांचीच काय, पण व्यक्तींची देखील राखरांगोळी करण्यासाठी खटपट करणें हें प्रचलित कालीं साम्राज्यवादाचें स्वरूप होऊन बसलें आहे. म्हणून ब्रह्मदेश वेगळा करणें म्हणजे अशा सर्वग्रासी व सर्वभक्षक साम्राज्यवादाचें बूड स्थिर करण्यास मदत करण्यासारखें आहे, असें म्हणतां येतें. कारण असलें वाढतें साम्राज्य म्हणजे जगांतील शांततेस जबरदस्त धोकाच होय.

ब्रह्मदेश वेगळा होऊन खराखुरा स्वतंत्र होत असेल तर त्याबद्दल सर्वांनाच आनंद होईल. 'पिछेसे आये और आगे बढगये' म्हणून हिंदी जनतेला तें एक अनुकरणीय उदाहरण होईल. परंतु इजिप्त व इराक यांचीं उदाहरणें ताजीं आहेत. त्यांना स्वातंत्र्य असल्याचें कागदोपत्रीं नमूद आहे. पण तें स्वातंत्र्य कसलें आहे, याची चौकशी मात्र कोणीं करूं नये. एवढें कशाला? खुद्द ब्रिटिशांच्या जातभाईचीच गोष्ट पहा ना? आयर्लंड स्वतंत्र आहे, असें म्हणणारास स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ तरी कळला नाही किंवा त्याला वस्तुस्थितीचें ज्ञान तरी नाही असेंच म्हटलें पाहिजे. शेजारच्या, स्वधर्मी भाऊबंदांना 'स्वराज्य' देण्यांत जर इतके आढेवेढे तर ब्रह्मदेशाचे बाबतींत ते किती होतील बरें? म्हणून ब्रह्मदेशच्या विभागणीस विचारवंतांचा विरोध आहे तो अशासाठीच की, विभागणीमुळे साम्राज्यशाहीच्या वाढीस आळा न बसतां, उलट जोम येईल. ब्रह्मदेशांत गोरें सैन्य आणून ठेवलें किंवा तेथे साम्राज्यवाद्यांचें 'स्वराज्य' बोकाळलें म्हणजे आसपासच्या देशांवर अनर्थ कोसळण्यास अवधि कसचा? एडन, सुएझ, माल्टा किंवा जिब्रॉल्टर या ठिकाणांना फक्त नाक्याची जागा म्हणूनच लष्करी महत्त्व आहे. पण ब्रह्मदेश म्हणजे

आशियांतील नाक्याची जागा होऊनच्या होऊन, खनिज तेल, चांदी, लाकूड रबर, तांदूळ इत्यादि लढाईस आवश्यक अशा साधनसामग्रीचा भरपूर सांठा देखील त्या जागेभोवती अनायासे जगाच्या कल्याणासाठी (?) जगदुद्धारार्थ त्या पुण्यपुरुषांच्या हातीं लागणार आहे. चीनवर नजर ठेवतां येईल, सयाम गडबड करूं लागला तर त्याला लाथेखाली दडपतां येईल, जपानचें आक्रमण वाढूं लागल्यास त्यास पायबंद घालतां येईल, किंवा सर्वत्र आपला वरचष्मा राखतां येऊन 'आशियांतील राष्ट्रें म्हणजे गोऱ्या घोड्यांचीं मनसोक्त चरण्याचीं कुरणें होत!' हें विधान बेधडकपणे घोषित करतां येईल. अशासाठीच ब्रह्मदेशासारखा संपन्न व समृद्ध देश हिंदुस्थानापासून वेगळा असावा असें इंग्रजांना वाटतें. हिंदुस्थानवरील मगरमिठी ढिली होत चालली असें वाटूं लागलें तरी सुद्धा ब्रह्मदेशांतून डोळे वटारून पाहिल्याने काम भागेल.

अशा अनेक दूरवरच्या धोरणासाठी ब्रह्मदेश वेगळा पाहिजे अशी 'ब्रह्मी प्रजाजनांची' (?) मागणी आहे. साम्राज्यशाहीचे बंध घट्ट होणार म्हणजे आणखी कोठल्या तरी राष्ट्रावर या सर्वभक्षकांची वक्रदृष्टि वळणार! म्हणूनच ब्रह्मदेशविभागणीस विरोध करावयाचा आहे. आम्ही पारतंत्र्यांत खिचपत पडलों, म्हणून दुसऱ्या स्वतंत्र राष्ट्रांनीही आमच्याच पंक्तींत येऊन बसावें अशी आमची इच्छा नाही. म्हणून या गुप्त कटास कसून विरोध केला पाहिजे. त्या ठिकाणीं ब्रह्मी बंडखोरांनी आमच्या बांधवांवर हल्ले केले आणि त्यांना देशोधडीस लावलें म्हणून सूड उगविण्यासाठी आम्हीं पुनः ब्रह्मी प्रजेशीं लढलेंच पाहिजे, अशी वृत्ति वेडेपणाची होईल. कारण प्रथमतः केवळ हिंदी लोकांवरच ब्रह्मी बंडखोरांनी हल्ले केले ही गोष्ट चुकीची. दुसरी बाब अशी की, त्यांनी आमचा द्वेष केला तरी जोपर्यंत तिसरा शत्रु आम्हा दोघांवर टपून बसला आहे तोपर्यंत आपसांतील वैरभावाचा विचार करण्यास फुरसत नाही. बंडाळीचें खरें स्वरूप लक्षांत न घेतां सरकारी कलुषित दृष्टीनेच आम्ही तिकडे पाहत आहोंत, हें आश्चर्य होय.

वास्तविक ब्रह्मी बंडाळीचा व विभागणीचा तसा कांहीच संबंध नाही. बंडाळी ही निवळ प्रजेच्या गाऱ्हाण्याचें प्रगट स्वरूप होय. डोईपट्टी किंवा तातमेडा (घरपट्टी) वसूल करणारे शंभरांहून अधिकारी बंडखोरांच्या शौर्यास बळी पडले यावरून काय दिसतें? खेड्यांवर हल्ला होतांच ते प्रथम

सुधारलेलीं पण लांकडी घरें.

गावकामगाराला का पकडतात आणि सारावसुलीचे किंवा इतर सरकारी कागदपत्र का जाळून टाकतात, याचें उत्तर सरकारी अधिकारी कसें देणार? सरकारी कर, तो वसूल करण्याची जुलमी पद्धत व ते अधिकारी, यांच्या विरुद्धच बंडवाले मुख्यतः उठले आहेत, हें सिद्ध करण्यास दुसरा पुरावाच मुळी नको आहे. परंतु बंडाचें खरें स्वरूप उघडकीस आलें, तर सर्वत्र सुधारलेल्या म्हणून नावाजलेल्या ब्रिटिश राष्ट्राची जगाच्या चावडींत नाचक्की होईल. कारण कायद्याने ५०–७५ वर्षें निःशस्त्र केलेली प्रजा – आणि तीहि लढवय्यी जात नाही अशी – सशस्त्र, संघटित, सुधारलेल्या व सुव्यवस्थित सरकारशीं सात आठ महिने झुंजत राहून सरकारी अधिकारी ठार करते व सरकारी दप्तरें जाळून टाकते, याचा अर्थ काय होतो? 'देशबांधवांशीं बेइमानीने वागा, त्यांचे सर्व बेत आम्हांला कळवा म्हणजे तुम्हांस दहा गुन्हे (खून नव्हे!) माफ' असें जाहीर आश्वासन दिलें, तरी बंडखोर हातीं लागत नाहीत, ही गोष्ट काय दर्शविते? बंडाळीचा उपशम करण्यासाठी ब्रह्मदेशांत आठ दहा हजार सैन्य नेलें, मशिनगन्स उभारल्या किंवा जागोजाग तोफा डागल्या, म्हणून अत्यंत निर्वाणीने उठलेले ब्रह्मी शेतकरी भिणार थोडेच? त्यांचे आंगीं समोरासमोर लढाई देण्यास सामर्थ्यही नाही. कारण मुख्यतः त्यांचेजवळ साधनें नाहोत. पण 'येनकेन प्रकारेण' ते प्रबल सम्राट् सरकारला जेरीस आणीत आहेत, ही गोष्ट कोणालाच नाकबूल करतां यावयाची नाही. इन्सेनकडे पोलिसांचा बंदोबस्त सरकारने केला तर हेंझादाचे बाजूस बंडखोर वळावतात. म्हणून इन्सेनकडील पोलिस हेंझादाकडे गेलें की, थारावडीचे आसपास हल्ले वाढतात. अशी ही चुकवाचुकवीची आणि गनिमी काव्याची लढाई मोठ्या चिकाटीने लढण्यांत ब्रह्मी शेतकऱ्यांच्या मनांतील तीव्र असंतोष प्रकट होत आहे. हिंदी प्रजाजनांनी आपल्या तोंडांतील घास काढून घेतला असल्याने हिंदी लोकांवर ते तुटून पडले तर त्यांत नवल नाही. परंतु अशा बंडाचे वेळीं हे सर्व पक्षोपपक्ष लयास जाऊन मोठा एकच प्रतिस्पर्धी दिसतो, त्याविरुद्ध सर्व मोहीम चालते.

शेतकऱ्यांची ही मनोभूमिका कांहो सुशिक्षित व सरकारकच्छपीं लागलेल्या ब्रह्मी पुढाऱ्यांना समजत नाही. आपण मागूं तसलें राज्ययंत्र इंग्लंड आपल्या झोळींत टाकणार ही त्यांची भावना झाली आहे. स्वराज्यदानाचे

बाबतींत इंग्लंड किती चिक्कू व आखडत्या हाताचें आहे, याचा त्यांना स्वतःला अनुभव नसला तरी इतर राष्ट्रांच्या अनुभवावरून ब्रह्मी प्रजेस हें ज्ञान व्हावयास पाहिजे. परंतु इतिहासापासून कांहीच शिकावयाचें नाही असाच जर त्या इंग्रजांच्या कच्छपीं लागलेल्या ब्रह्मी पुढाऱ्यांचा निश्चय असेल तर त्याला कोण काय करणार आहे? अस्तु.

हिंदी सावकार म्हणजे मद्रासकडील चेट्टी व हिंदी मजूर अशा बंडखोरीचे वेळी घाबरून हिंदुस्थानांत पळून येतात, याचाही उलगडा केला पाहिजे. खुद्द बंडाळीच्या टप्प्यांत हिंदी, ब्रह्मी, युरोपियन असा भेद मुळींच पाळला जात नाही, हें उघडच आहे. आडवा आला की तो कापून काढण्याकडे प्रवृत्ति बंडखोरांची व्हावयाचीच, आणि अशी अस्वस्थता माजली म्हणजे मारवाडी, सावकार, दुकानदार अशांना अर्थातच भयंकर भीति वाटते. ती भीति म्हणजे ‘ भांडवल ’ सुरक्षित कसें राहील याची. आपण जबरें व्याज घेतों, कुळाच्या कौटुंबिक हालअपेष्टांची किंवा सुखदुःखाची पर्वा करीत नाही, ते आपणांविषयी अत्यंत असंतुष्ट असतात, अशी जाणीव सावकारांना असते आणि म्हणून बंडाळी माजली म्हणजे प्रथम हल्ला आपणांवर होईल हें त्यांना आपसूकच कळतें; कोणीं तिसऱ्याने सांगावें लागत नाही. ‘ व्यापारी बनियाची ’ अशी जात कोठल्याही धर्मांची अथवा कोणत्याही देशांतली असो सशाप्रमाणे भित्री असते. हा अनुभव आपणांकडे सोलापूर मार्शल लॉचे वेळीं आला. सरकारास ‘ घालीन लोटांगण ’ करीत जाण्यास अशा भांडवलवाल्यांना मुळींच शरम वाटत नाही. त्यांचा हेतु एकच— ‘ आम्हांला सुरक्षित ठेवा म्हणजे आमचीं कुळें व आम्ही पाहून घेऊं. ’ अगदी हाच प्रकार ब्रह्मदेशांत घडला तर आश्चर्य नव्हे.

बंडाळीच्या जिल्ह्यांतील सावकारवर्ग जीव बचावण्यासाठी पळूं लागला, तेव्हा इतर ठिकाणच्या ब्रह्मी प्रजाजनांनी सावकारांचें खरें धारिष्ट ओळखून हिंदी दुकानदारांना निनावी धमकीचीं पत्रें पाठविण्यास आरंभ केला. शूर वीरांच्या पराक्रमावर पोकळ धमक्या देणारे घमेंडीनंदन चोहोंकडेच उद्भवतात. बंडखोरी माजली थारावडी जिल्ह्यांत आणि अशीं धमकी देणारीं पत्रें प्रमुख हिंदी व्यापाऱ्यांस आलीं रंगूनमध्ये. यावरूनच त्यांत खऱ्या बंडखोरांचें आंग नसून उपटसुंभ पुंडांची ती कारवाई असावी असें स्पष्ट दिसतें.

'तुम्ही लवकर पळ काढा, नाहीतर कठिण प्रसंग ओढवेल' अशा आशयाचीं तीं पत्रें असत. एका भित्र्याने दुसऱ्या 'भ्याडास भेडसावें' तशापैकीच हा प्रकार झाला. कारण बंडखोर अशा सनदशीर मार्गाने पूर्वसूचना देऊन हल्ला करीत नाहीत. पण बंडखोरीचा फायदा घेणारे मात्र असा चोरटा हल्ला करण्याचा आविर्भाव आणतात. हिंदी व्यापारीही पडले भित्रे. त्यांचें मन देखील त्यांना खात असतें की, आपण जी चैन चालविली आहे ती ब्रह्मी लोकांच्या मूर्खपणामुळेच. म्हणून कोठे खुट् झालें की, सशाप्रमाणे ते घाबरतात व आपल्य प्राणावर बेतलें असेंच त्यांना वाटून ते पळत सुटतात!

ही कारणपरंपरा कदाचित् खोटी वाटेल, पण तिला पुष्टिदायक असा एकच प्रसंग व एका खऱ्या समाजोपयोगी संस्थेचें उदाहरण देतों. रंगूनमधील 'आर्यसमाज' हा ब्रह्मी प्रजेच्या डोळ्यांवर येण्याचें मुळीच कारण नाही. तेथे आर्यसमाजाचें कार्य फार व्यापक, तसेंच प्रशंसनीयही आहे. पण त्या 'आर्यांना' ब्रह्मी बंडाळीची भीति वाटत नाही. किंवा ते तेथून पळही काढूं इच्छीत नाहीत. उलट रंगूनमध्ये ब्रह्मी व हिंदी मजुरांची जेव्हा जंगी मारामारी दीड वर्षापूर्वी झाली, तेव्हा हिंदी मजुरांचें संरक्षण करण्यास आर्यसमाज अस्तनी वर सारून पुढे सरसावला आणि त्याने शक्य तितक्या हिंदी मजुरांस आर्यसमाजाचे आवारांत घेतलें, व बाहेर स्वतःचे लाठीचे पहारे बसविले. तेव्हा ब्रह्मी हल्ले लगेच थांबले. 'भित्यापाठी ब्रह्मराक्षस' ही म्हण कदाचित् ब्रह्मी प्रजेच्या वागणीवरूनच आपल्याकडे प्रचारांत आली असावी. कारण जरा धैर्य धरलें किंवा नुसती का होईना पण ऐट आणली, की भेडसावणारे 'ब्रह्मराक्षस' पळून जातात असा अनुभव अनेक वेळा ब्रह्मदेशांत आलेला आहे. खरे बंडखोर अर्थातच भिवविण्याच्या भानगडींत पडत नाहीत.

बंडखोरांना कोणा परकीयांचें साहाय्य आहे की काय किंवा पीत लोकांच्या मदतीस 'रक्त' हस्तक धावून आले आहेत कां कसें? ह्या संभवनीय शंकेचेंही निरसन केलें पाहिजे. ब्रह्मदेश बंगालला अगदी लागूनच आहे. तेव्हा तरुण क्रांतिकारक अराजकांनी ब्रह्मी बंडखोरांशीं संगनमत केलें असावें, असें देखील कित्येकांना वाटतें. याचें मुख्य कारण असें की, हें क्षुल्लक बंड साम्राज्य-सरकारला थांबवितां आलें नाही किंवा एकदा पेटल्यानंतर मग तें लवकर आवाक्यांतही राहिलें नाही. बंडखोरीचा उपद्रव थारा-

वडी जिल्ह्यांत बहुधा नेहमीचाच असतो. तशापैकीच हाही असेल या समजुतीने सरकारने तिकडे प्रथम दुर्लक्ष केलें, ही गोष्ट खरी. परंतु दुसऱ्याही कारणासाठी सर चार्लस इन्नेस यांनी बंडाळीकडे कानाडोळा केला असावा. ब्रह्मदेशविभागणीसाठीच हें बंड आहे असें दाखविण्याचा हेतु सर चार्लस यांचा असावा, अशी शंका मुत्सद्द्यांचे मनांत येणें शक्य आहे. ब्रह्मी लोकांचा असंतोष हा केवळ हिंदुस्थानशीं जखडल्यानेंच झाला आहे, विभक्त राहण्याची त्यांची उत्कट इच्छा आहे, असें विलायतेंतील लोकांना भासविण्याचा हेतु सर चार्लस इन्नेस यांचा नाही असें म्हणवत नाही.

लोकांत तर खरोखरच असा भ्रम निर्माण झाला होता की, बंड हें कांही खरें नाही. सरकारची ही नवी क्लृप्ति आहे. पण शेवटी बंड लुटुपुटीचें नसून खरोखरच तें सरकारच्या आवाक्याबाहेर गेलें हें स्पष्ट झालें, तरीही हिंदी प्रजाजनांचा त्याजवर विश्वासच बसेना. कारण 'बंड बंड' म्हणून कितीही मोठें झालें तरी सशस्त्र ब्रिटिश फौजेपुढे बंडखोरांचा टिकाव लागेल कसा? अशी शंका प्रत्येकासच सुचे. बंडखोरांचा पाडाव इतके दिवस होत नाही याचा अर्थ सरकारचे मनांत बंड मोडावयाचें नाही असाच ते करीत. पण रेंगाळत पडलेलें हें बंड आणखी कांही काळ चाललें तर 'लाल बावटा' आंत शिरण्याचा संभव आहे. ब्रह्मी प्रजाजनांची वृत्ति समाजसत्तावादी स्वरूपाचीच असून त्यांचेकडे व्यक्तिग्रत द्रव्यसंचय करण्याचा प्रघात प्रथमपासूनच नाही, हें आपण पाहिलें आहेच. प्रचलित कालीं कोणाही त्रयस्थांची मदत नसतां किंवा त्यांच्यामध्ये कोणी सुशिक्षित पुढारी नसतां इतके दिवस बंडखोर बलशाली ब्रह्मी सरकारशीं तोंड देतात, याचा अर्थ गनिमी काव्याची लढाई ते पूर्णपणे खेळूं शकतात हाच होय. ब्रह्मी शेतकरी एकाकीच लढत आहेत. बंगाल्यांचें किंवा लाल बावट्याचें साहाय्य त्यास सध्या तरी नाही. तसें साहाय्य देण्यासाठी दोघेही दोन्ही दिशांस टपून बसले असल्यास मात्र माहीत नाही. कारण अडचणींत सांपडलेल्या साम्राज्यवाद्यांस अधिक तंगाई करणें हें तर त्यांचें ब्रीद आहे. अस्तु.

अध्याय दहावा

समाजस्थिति

'कोणत्याही राष्ट्राच्या संस्कृतीचें मोजमाप तेथील समाजांत स्त्रियांना मिळणाऱ्या स्थानावरून करतां येतें,' असा एका अमेरिकन तत्त्ववेत्याचा सिद्धांत आहे, व तो बव्हंशी खरा दिसतो. ही कसोटी ब्रह्मी संस्कृतीस लावून पाहिली तर जगांतील सर्व राष्ट्रांत ब्रह्मदेशाला वरचें स्थान मिळेल. कारण ब्रह्मी महिलांना मिळतें तितकें स्वातंत्र्य किंवा तितकें महत्त्व अन्यत्र कोणत्याच समाजांत नाही, असें म्हणतात. खाजगी मालमत्तेचा किंवा स्त्रीधनाचाच हक्क घेतला तर त्यासाठी सुधारलेले देश कायदे करूं लागले आहेत व कांहींनी नुकतेच केलेले आहेत. परंतु ब्रह्मी स्त्रीच्या जन्मसिद्ध हक्कांपैकीच विवाहोत्तर खाजगी मालकीचा हक्क असल्याने वेगळा कायदा करण्याची आवश्यकता भासली नाही. तीच गोष्ट मतदानाची. इंग्लंड आपणांस सुधारलेल्या राष्ट्रांपैकी अग्रेसर मानतें. पण तेथे मतदानाच्या हक्कासाठी स्त्रियांना किती झगडावें लागलें व त्यामुळे 'मताभिलाषी बायांचा धिंगाणा' किती माजला, हें ठाऊक असणारांना ब्रह्मदेशांत प्रथमपासूनच स्त्रियांना ते हक्क आहेत हें ऐकून आश्चर्य वाटेल. पण त्याहीपेक्षा आश्चर्य हें की, 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' म्हणून दंडक घालणारा आपलेकडे 'मनू' च होता आणि ब्रह्मदेशांत स्त्रियांना इतकें स्वातंत्र्य देणारा 'मनू' च आहे! ह्या मनूंचें कोडें कांही का असेना, जेथे स्त्रियांना कल्पनातीत स्वातंत्र्य आहे तेथील समाजस्थिति मनोरंजक, उद्बोधक आणि कांहीशी आकर्षक अशी वाटणारच.

स्त्रियांच्या समाजांतील दर्जापासूनच लिहावयाचें तर असें म्हणतां येईल की, बहुतेक सर्व स्त्रियांना 'आपण ब्रह्मदेशांतच जन्मलों असतों तर फार बरें झालें असतें,' असें वाटेल. एक तर कांही बाबतींत पुरुषांपेक्षा अधिक सवलती त्यांना आहेत आणि दुसरें असें की, समाजांत वावरण्याची पूर्ण मुभा ब्रह्मी स्त्रियांना असते. पडदा किंवा बुरखा नसलेल्या स्त्रिया तरी आपलेकडे समाजांत सर्रास कोठे मिसळतात? पण ब्रह्मी स्त्रियांचें तसें नाही. पडदा

कसा तो त्यांना ठाऊक नाही. पण उलट रोजच्या व्यवहारांत त्यांना महत्त्वाचें अधिष्ठान आहे. म्हणजे मध्यम वर्गांत आपणांकडे घरांत अधिकार गृहिणीचा असला तरी बाजारहाट पुरुषांच्याच हातीं असतो. तसेंही ब्रह्मदेशांत नाही. सर्वच कामें गृहिणींनी आपल्या ताब्यांत घेतलीं असल्याने त्यांना गृहिणी का म्हणावें ही पंचाईतच पडेल. कारण गृहिणीसारखें घर राखण्याचें काम ' घरच्या मंडळीं 'ना करावें लागतें. चूलबाईची आराधना करूनसुद्धा ब्रह्मी गृहिणी बाहेरचीं कामें सांभाळतात. नुसत्या खरेदीसाठी त्यांना बाजारांत रोज जावें लागतें असें नाही. बहुतेक ब्रह्मी बायका कसला ना कसला तरी व्यापार करतातच. म्हणून देवघेवीसाठी त्यांना बाहेर फिरावें लागतें. बाजारांत बायकांचाच भरणा मनस्वी. आपल्या इकडे फक्त भाजी विकणाऱ्या तेवढ्या ' माळणी ' असतात, पण ब्रह्मदेशांत कापडचोपड, धान्य-भुसार, खाद्य पदार्थ इत्यादि सर्व प्रकारच्या दुकानांत ' देवीं'चेंच प्राधान्य दिसतें. खरेदी करण्याचें काम पुरुषवर्गाकडे असतें तर दुकानदार ब्रह्मी बायकांनी त्यांना चांगलीच ' टोपी ' घातली असती. पण गांठ बायकाबायकांचीच पडते आणि एकमेकींचीं वर्में समजतात. तेव्हां ठकवाठकवी सहसा होत नाही.

परंतु विविध व्यवसाय करणारी ब्रह्मी अबला आपलें सौंदर्य वाढविण्याची फारच काळजी घेते. तिची केशभूषा रचण्यास खरोखरच चातुर्य लागतें. ब्रह्मी लोकच मुळी थोडेसे खुजे. त्यांचा केतकी वर्ण, गालांचीं हाडें उंच व पुढे आलेलीं; नाकाच्या बोंडीखालचा ओष्ठप्रांत रुंदट; भुवयांत वक्रता कमी; डोळे बारीक इत्यादिकांमुळे सौंदर्यहानि जरी होत असली तरी ती केशकलाप, वस्त्रें व अंगविक्षेप यांनी भरून काढण्याची कला ब्रह्मी बायकांना ब्रह्मदेवाने प्रथमपासूनच शिकविलेली असावी असें वाटतें. केशभार मोठा व लांब असेल तितकी अधिक शोभा, असें ब्रह्मी स्त्रिया समजतात. मात्र नेहमी वेणी न घालतां ' अंबाडा ' बांधण्याची चाल त्यांच्यांत आहे. परंतु अंबाडा कामचलाऊ होय. काम करते वेळीं केसांची गाठ मागे मारण्यास हरकत नसते. पण सायंकाळीं स्नान झाल्यानंतर (ब्रह्मी लोक नित्याचें स्नान संध्याकाळींच करतात) किंवा देवदर्शनाला जातांना ब्रह्मी महिलांचे केश डोक्यावरच मोठ्या खुबीने गुंडाळलेले असतात. सकृद्दर्शनी डोक्याच्या

मध्यभागीं छोटीशी पण उंच अशी काळी मखमालीची ती टोपी आहे असा भास होईल. परंतु सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास तो केशाचा पुंज असल्याचें दिसेल. व्यवस्थित बंदोबस्ताने सर्व केसांना ताब्यांत ठेवण्याची ती युक्ति आमच्या इकडे कितपत आवडेल तें सांगतां येणें कठिण. पण 'नाविन्य' म्हणूनच तिची नक्कल करणाऱ्या महाराष्ट्र महिला कमी आढळणार नाहीत. अशा केशकलापाचीं शेपटें किंवा त्यांत लांब देठांसह घातलेलीं फुलें कानांपर्यंत खाली सोडणें, ही एका विशिष्ट अवस्थेची खूण आहे. कन्या 'उपवर' झाली—आपण आतां विवाहबद्ध व्हावें असें तिला वाटूं लागलें (हो, तिच्या आईबापांच्या मतापेक्षा तिच्या मतालाच ब्रह्मदेशांत अधिक मान आहे) म्हणजे केस कानांपर्यंत लोंबत सोडून ती फिरावयास जाते. आणि मग तिची मागणी करण्यास कोणी तरी तरुण येतोच. पूर्वी साधारणपणे मुलगी वयांत आल्यानंतरच तिचें लग्न होई. ही पहिली रीत जाऊन अलीकडे मात्र १४-१५ व्या वर्षी तिचें लग्न होतें. तरुणतरुणींचें मन एक झालें तरी दोन्हीकडील वडील मंडळींची अशा विवाहास संमति लागतेच. ती बहुधा मिळते आणि मिळाली नाही तरीही भागतें. त्यांत वावगें असें कांहीच नाही. मुलांमुलींना आपलें लग्न ठरविण्यास ब्रह्मी समाजांत मोकळीक बरीच आहे. संध्याकाळचें भोजन आटोपल्यानंतर म्हणजे रात्रीं ८॥ ते ९॥ च्या दरम्यान प्रियाराधनाची वेळ म्हणून मानली जाते. 'न्याहारीचा वकुत' किंवा 'गोदोहन-काल' हे शब्दप्रयोग आपणांकडे रूढ आहेत. तसाच 'प्रियाराधनकाल' हाही ब्रह्मी प्रजेंत नित्याच्या परिपाठांतला आहे. लग्नाच्या बाबतींत जात, गोत, कुल, शील, गरीबी, श्रीमंती किंवा धर्मदेखील आडवा येऊं शकत नाही. अगोदर ब्रह्मदेशांत जाती, गोत्र, प्रवर असल्या अडचणी नाहीतच. त्यामुळे वैवाहिक निवडणुकीस स्त्रीपुरुषांस क्षेत्र फारच मोठें असतें. बरें, लग्नापूर्वी स्त्रीने मिळविलेली संपत्ति किंवा तदनंतर तिने कमावलेली मिळकत या दोन्हींवरही तिचाच ताबा असल्याने—

'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ'

अशा आपत्तींत अथवा नुसतें पटत नाही एवढ्या सबबीवर देखील तिला वेगळें होतां येतें किंवा द्वितीय संबंध करण्यास मुभा असते. गावांतील पंचांपुढे जाऊन तिने आपलें गाऱ्हाणें सांगावें आणि पंचांची खात्री पटली की,

ती आपली मोकळी! ‘ काडी ’ मोडण्याचा हा इतका ब्रह्मदेशांतला साधा विधि आणि युरोपियन राष्ट्रांतील घटस्फोटाचा कायदा यांवरून स्त्रियांना कोणत्या समाजांत स्वातंत्र्य अधिक आहे तें स्पष्ट होईल. विवाहकालचे समारंभ किंवा नंतरचे थोडेफार सोहाळे, यांवर हिंदु चालीरीतींची छाप पडलेली दिसते. याचें कारण मणिपुराकडील ब्राह्मणांनी आपणांसाठी ब्रह्मी समाजांत स्थान प्राप्त करून घेतलें हें होय. ब्रह्मी राजाने मणिपुराकडून कांही ब्राह्मण ‘ गुलाम ’ म्हणून आणले. पण ते गुलाम म्हणून न राहतां हळूहळू ब्रह्मी प्रजेलाच त्यांनी आपल्या कह्यांत घेतलें. त्यांना ‘ पोन्ना ’ किंवा ‘ बेदिंगसाया ’* असें म्हणतात. नामकरण, ‘ व्रतबंध ’ अथवा विवाह अशा समारंभप्रसंगीं ‘ पोन्ना ’ला बोलावलेंच पाहिजे, अशी भाविक लोकांची समजूत आहे. आणि अजून देखील श्रद्धावान् समाजांत अशा ब्राह्मणांचें प्रस्थ थोडेंफार दिसतें. अस्तु.

विवाहोत्तर दोन तीन वर्षेंपर्यंत जामात श्वशुरगृहींच राहतात. तात्पुरता घरजांवईच असा तो समजावा. नंतर जरूर तर वेगळें बिऱ्हाड करतां येतें. पण हल्ली व्यवसायानिमित्त एका कुटुंबांत एके ठिकाणीं सर्वांना राहतां येणें शक्य नसतें. म्हणून लग्न होतांच स्वतंत्र बिऱ्हाड थाटण्याची चाल परिस्थिती-मुळेच रूढ होत आहे. मात्र एक विचित्र चाल अजून पूर्ववत् तशीच चालू आहे. विवाहासाठी नवरदेव आपल्या भावी पत्नीच्या घरीं जाऊं लागले म्हणजे गावांतील कांही वात्रट मुलें त्याच्या वाटेंत एक सोनेरी दोरी बांधतात; आणि ती तोडून पुढे जाण्यास नवरदेव धजत नाही. कारण कदाचित् लग्न अपेशी ठरेल अशी भीति त्याला वाटते. ‘ आम्हांला पेढ्यांसाठी पैसे द्या म्हणजे वाट मोकळी करतों ’ असा त्या मुलांचा आग्रह असतो. एका दृष्टीने ‘ मिष्टान्नमितरे जनाः ’ पैकीच हा प्रकार! पोटभर खाऊं घातलें किंवा घालण्याचें वचन दिलें की, नवरदेवांचा मार्ग मोकळा होतो.

असाच दुसरा प्रकार ब्रह्मदेशांत इतर ठिकाणीं होतो. विवाहोत्तर वधूवर ज्या घरांत राहतात, त्यावर दगडाचा भडिमार करून त्यांना एकांत लाभूं द्याव-याचा नाही, हा उद्देश उभयपक्षांच्या स्नेह्यासोबत्यांचा असतो. दोघांच्याही

---

* बेदिंग + साया म्हणजे वेदांग + पंडित. साया = पंडित.

सुदैवाने (किंवा दुर्दैवाने) हा त्रास फक्त पहिल्याच रात्रीं देतात. त्यांत दगड कोणाला लागतील, जखम कोणाला होईल इत्यादि दूरवरचे विचार त्यांच्या डोक्यांत येतच नाहीत. ही दगडांची वृष्टि थांबविण्यास उपाय एकच. ' बाबांनो, हे घ्या १०-१२ रुपये, पुरे करा एकदाची कटकट ' असें म्हटलें आणि मित्रांना मनोवांच्छित रक्कम मिळाली तर त्या युगुलाला स्वास्थ्य लाभतें! नाही तर इस्पितळांत जाऊन पडण्यापर्यंतही पाळी येते !

ब्रह्मी स्त्रियांची सौंदर्याची कल्पना जरा वेगळी असावी असें दिसतें. आपला केतकीवर्ण टिकून रहावा किंवा चेहरा तुळतुळीत असावा म्हणून त्या एक प्रकारच्या झाडाच्या सालींची वस्त्रगाळ पूड सकाळीं व संध्याकाळीं तोंडावर फासून घेतात. वसंतपूजेच्या वेळीं ब्राह्मण हातातोंडांवर केशरी गंध चोपडतात किंवा चैत्रांतील हळदीकुंकवाचे समारंभांत आपल्याकडे बायकांच्या हातांना गंध लावून तें खरखरीत शिंपांनी विरल व सारखें करतात, तशासारखाच पण त्याहून अगदी भिन्न असा हा मुद्रासाहित्याचा प्रकार आहे. ' पिवळें भस्म ' तोंडाला लावल्याप्रमाणे ब्रह्मी बायका दिसतात; पण भस्म सुकल्यानंतर आपोआपच कमी कमी होतें—तें उडून जातें—तसें पिवळ्या पुडीचें नाही. ती तासन् तास चेहऱ्यावर तशीच बसते. आणि ती लावून समाजांत वावरणें म्हणजे कांही विचित्र चाल नव्हे, अशाचप्रमाणे ब्रह्मी बायका वागतात. सौंदर्य वाढविण्यासाठी कांही काळ आपण विद्रूप दिसलों म्हणून बिघडत नाही असें त्यांना वाटतें. लहान मुलीपासून आजीबाईपर्यंत सुद्धा या पीतगंधाचा उपयोग सर्वजणी करतात. त्यांचा पोषाख पाहिला तर सुटसुटीत पण मोहक असतो. स्त्रियांना सोईचा असा दुसरा पोषाख, गरिबीच्या अडचणी लक्षांत घेतल्या तर, आढळणार नाही. आपल्या इकडे वस्त्रान्तर करतांना किंवा स्नान करतांना आडोसा नसल्याने स्त्रियांची फार पंचाईत होते. पण ब्रह्मी स्त्रियांच्या पोषाखाने ही अडचण दूर केली आहे. भर रस्त्यावर स्नान किंवा वस्त्रान्तर करण्यास ब्रह्मी स्त्रियांना कसली भीति वाटत नाही. यावरून त्या निर्ढावल्या आहेत असें नव्हे, तर त्यांच्या वस्त्राची योजनाच अशी आहे की, आडोशाची आवश्यकताच त्यांना भासत नाहीं.

स्त्रीपुरुषांच्या वस्त्रास ' लुंगी ' असें म्हणतात. कासोटा घातल्याशिवायच लुंगी परकराप्रमाणे नेसावयाची असते. ती धोतरासारखी गुंडाळतां येत नाही.

तिचीं दोन्ही टोकें एकत्र शिवलेलीं असल्याने डोक्यावरून अथवा पायाकडून तींत आपण शिरावें लागतें. साधारणपणे दोन वार लांबीचें हें वस्त्र असतें. पण तें दुहेरी असल्याने एकूण चार वार कापडांत एक लुंगी होते. पुरुषांच्या व बायकांच्या लुंगींत थोडासा फरक असतो. मात्र नेसण्याच्या पद्धतीवरून स्त्रीपुरुष हा भेद चटकन् कळतो. विशेषतः लहान मुलांमुलींच्या बाबतींत लिंगभेद ओळखण्याची अतिशयच पंचाईत पडते. पण लुंगी नेसण्याच्या पद्धतीने तें कोडें सोडविण्यास अडचण नसते. केस डोक्यावर मध्यभागी बांधतां यावेत म्हणून लहानपणी त्यांची थोडी निगा राखावी लागते. आजूबाजूंच्या केसांना कात्री लावणें तर क्रमप्राप्तच होतें. परंतु केशकर्तनाविषयी त्यांना कांहीच वाईट वाटत नाही; म्हणून बालपणी अनवश्यक केस कापणें आवश्यक होतें आणि म्हणून मस्तकभूषणामुळे हा मुलगा की मुलगी असा संदेह पुष्कळ वेळां पडतो. स्त्रियांच्या बाबतींतही उरोभाग उन्नत असणें कुरूपतेचें लक्षण समजत असल्याने लहानपणापासूनच वक्षःस्थळाभोवती तंग पट्टा बांधलेला असून वर ‘ इंजी ’ घालतात. स्त्रियांची इंजी म्हणजे लांब हातांचें पोलकेंच म्हणतां येईल. ती इंजी बहुधा पांढऱ्या रंगाची असते; आणि इंजीवर दुसरें कसलेंही वस्त्र घेण्याची चाल ब्रह्मदेशीय ललनांत नाही. लुंगी व इंजी या दोनच कपड्यांत त्याचें काम भागतें. लुंगी नेसून चालण्यांत स्त्रियांना बरेंच कौशल्य संपादन करावें लागतें. म्हणून ब्रह्मी महिला चालतांना फारच मोहक दिसतात. पायांवर किंवा इतर कोठल्याही भागावर वस्त्राची सुरकुती येत नाही. लुंगीचीं टोकें दोन्हीकडे खोवलीं म्हणजे झालें, अशी स्त्रियांची रीत आहे. पुरुषांच्या लुंगीची दीड घडी (निरी) मध्यभागी येते. आणि त्यावरूनच स्त्रीपुरुष ओळखतां येतात. पादत्राण वापरण्यांत काटकसर आहे का चिक्कूपणाचें तें लक्षण मानावें, हें समजणें कठीण होईल. लाकडी खडावा तिकडे सर्रास वापरतात. मात्र ‘ आंगठ्या ’ऐवजी पायाचा पुढला भाग अडकविण्यासाठी आडवी पट्टी किंवा जोड्यासारखें आवरण असतें. पण त्यांत फक्त दोनच बोटें घालून ब्रह्मी स्त्रिया इतक्या चपळाईने जातात की, त्यांच्या त्या सर्व हालचालींकडे सारखें पाहत बसावेंसें वाटतें! आणि तिकडे नवीन गेलेल्या मनुष्याचें तर न कळत तसें होतें हें सांगावयास पाहिजेच असें नाही.

सर्वसाधारणपणे ब्रह्मी स्त्रीला ' मा ' म्हणतात. तीच जरा पोक्त झाली की ' मे ' म्हणून तिला संबोधतात. म्हणून नवयुवतींना ' मे ' म्हटल्यास त्यांना राग यावयाचा. कारण त्यांना ' मि ' म्हणतात. पण ' मिमि ' असें दोनदा म्हणण्याचा मान विवक्षित व्यक्तीलाच असतो. प्राणप्रियाने प्रियेला मिमि म्हणावयाचें व ' तिने ' याला ' मॉंग ' म्हणून हाक मारावयाची असा शिरस्ता आहे. कोणी कोणी ' मॉंग ' न म्हणतां ' शीं ' असेंही संबोधतात. ब्रह्मी स्त्री प्रेमळ तर असतेच, पण विशेषतः आपल्या मोकळ्या व उदार मनाच्या वागणुकीने ती आपली छाप बसविते. तिचें मन मोठें असलें तरी ' सवती 'ला त्यांत थारा मुळीच मिळावयाचा नाही. बहुपत्नीकत्व धर्मशास्त्राने मान्य केलें आहे खरें; पण ब्रह्मी गृहिणीचा गृहस्थावर इतका ताबा असतो की, त्याची सहसा द्वितीय संबंध करण्याची छाती होत नाही. घटस्फोट झाल्यानंतर अथवा विधुरावस्थेंत त्याला बंदी कोण करूं शकणार? पण जन्मसिद्ध हक्क न बजावणारीच पुरुष मंडळी ब्रह्मदेशांत अधिक दिसतात. कारण बहुपत्नीक असा इसम क्वचितच आढळतो. घरकामांत आणि व्यापारी देवघेवींत देखील ब्रह्मी स्त्रियाच प्रमुख असल्याने त्यांचें शिक्षण फार झालें असावें असें वाटतें. परंतु ब्रह्मी समाजरचनेमुळे सर्वत्रच साक्षरता असली तरी सुशिक्षित स्त्रिया तितक्याशा नाहीत. पण नुसती अक्षरओळख तरी कमी कशी म्हणावी? हिंदुस्थानांत दर हजारांत फक्त तेवीस स्त्रिया साक्षर सांपडतात. तर ब्रह्मदेशांत त्याच्या **पांचपटींहून अधिक** म्हणजे **सवाशे** स्त्रिया साक्षर आहेत. पुरुषांचीही गोष्ट तशीच. हिंदुस्थानांत दरहजारी १६१ इसम साक्षर आहेत. पण ब्रह्मदेशांत ५७६ निघतात! हा फरक का पडतो व ब्रह्मी शिक्षणपद्धति कसली आहे हें पुढे कळेलच. ब्रह्मी स्त्री साक्षर असली तरी तिची देवावरील भक्ति, भूतसमंधांची भीति, नॅटवरची श्रद्धा किंवा ताईत, तोडगे अथवा गोंदून घेणें यांवरील विश्वास मुळीच ढळला नाही. फुंजी दिसला की ती अगदी भाविकपणे गुडघे टेकून त्याला वंदन करील; दोन्ही अष्टम्या, पौर्णिमा आणि अमावास्या या दिवशीं न चुकतां जवळच्या पॅगोडाला जाईल; मेणबत्त्या जाळणें, छत्र्या दान करणें किंवा फुलें वाहणें हीं पूजाकर्मे अगदी यथासांग करील. गोंदून घेण्याचे बाबतींत स्त्रियांची एक मौजेची समजूत आहे. ब्रह्मी पुरुष नाभी-

पासून खाली गुडघ्यापर्यंतचा सर्व भाग गोंदवून घेत असले तरी स्त्रिया सहसा गोंदून घेत नाहीत. कांही रानटी जातींत मात्र स्त्रियांच्या तोंडांवर गोंदण्याची चाल आज आहे. पण एकमेकांच्या बायका पळविण्यांत कसलाच विधि-निषेध न वाटणाऱ्या काळांत, परीट कपड्यांवर खुणा करतो तशा, बायका हुडकून काढण्यासही कांही तरी खुणा लागत, आणि म्हणून तोंडावर गोंदण्याची चाल पडली असावी. असो. इतर ठिकाणच्या स्त्रिया गोंदण्याचा उपयोग अगदी निर्वाणीचा उपाय म्हणून करतात आणि तो उपाय

'कधिं करिशी लग्न माझें तुज ठावें ईश्वरा'

या अवस्थेंतील मुली योजतात. लग्न लवकर व्हावें असें वाटलें किंवा अमुकच इसम आपणांस हवा अशी इच्छा असली तर गोल ठिपके देऊन एक त्रिकोण काढून घ्यावयाचा, अशी ब्रह्मी युवतींची रीत आहे. होतां होईल तो हें गोंदणें सहसा न दिसेल अशाच भागावर करतात. परंतु अशा सर्व बाबतींत सल्लामसलत देणारा 'साया' (पंडित) असतो. तो कधी ओठावर तर केव्हा जिभेवरसुद्धा गोंदून घेण्यास भाग पाडतो. युवकांना सुद्धा अशा गोंदण्याने इच्छितप्राप्ति होते. वशीकरणाचाच हा एक गावठी प्रकार आहे की काय कोण जाणे.

ब्रह्मी स्त्रीजीवन इतकें विस्ताराने सांगितल्यावर, त्यांना धूम्रपानाची मोकळीक आहे, समाजांत समान दर्जा आहे, इत्यादि पुनः सांगण्याची आवश्यकता नाही. त्यांच्यांत दोष असेल तर तो एकच. त्या स्वदेश सोडून सहसा बाहेर जाण्यास तयार नसतात. प्रेमळपणा, माहेरची ओढ आणि धार्मिक समजुतींचा जबर पगडा इत्यादिकांमुळें अद्यापि पश्चिम दिशेकडे त्यांची दृष्टि गेली नाही असें दिसतें. मात्र सौंदर्य टिकविण्यांत आणि तें वाढविण्यांत त्या निसर्गतःच तरबेज असतात. कपड्यांची स्वच्छता, नीटनेटका पोषाख, व्यवस्थित केशभूषा इत्यादिकांकडे त्या विशेष लक्ष देतात. परकेपणा असा त्यांना कोणाबद्दलच वाटत नाही. बौद्धधर्माच्या शिकवणीने त्यांचें अंतःकरण खरोखरच उदार करून ठेवलें आहे. म्हणून 'ही काळी बाई, हिच्याशीं मी कशी बोलूं?' अशी शंका देखील तिच्या मनांत येत नाही. याच कारणासाठी हिंदी मुसलमानांशीं किंवा ख्रिश्चनांशीं लग्न करण्यास ब्रह्मी स्त्रिया तयार होत असाव्या. असो.

ब्रह्मी समाजांतील दोन मोठे गुण घेण्यासारखे असतील तर त्यांची चौंग-पद्धति आणि फुंर्जीचें अधिष्ठान. बुद्धविहार किंवा ' गाव देऊळ ' म्हणजे चौंग (Kyaung) होय. लहानसें का खेडें असेना तेथे चौंग असावयाचेच. त्या चौंगमध्ये बुद्धाची मूर्ति ठेवून पूजेअर्चेची सोय तर असतेच; पण पांथस्थांची राहण्याची व्यवस्था तेथे होऊं शकते. शिवाय फुंजी–धर्मोपदेशक–तेथे राहतात व विद्यादानाचें महत्त्वाचें कार्य करतात. चौंगमधील शाळा मोफत असतात. आणि लोकांत प्रसृत असलेल्या धार्मिक समजुतीप्रमाणे बहुतेकजण शाळेंत दोन तीन वर्षें तरी मुलामुलींना पाठवितातच. चौंगमध्ये राहणारे फुंजी ' मधुकरी ' मागून निर्वाह करितात. आणि कांही गरीब विद्यार्थीही त्याच मधुकरींत आपलें भोजन उरकतात. मात्र सूर्योदयापूर्वी ठराविक प्रकारच्या भांड्यांत मधुकरी आणावी लागते. नंतर पुनः ' भिक्षां देहि ' करावयास जावयाचें नसतें. शाळेंत मुलें दोन रांगा करूनच असतात, पण त्यांनी नीट बसलेंच पाहिजे असा नियम नाही. उलट, आडवा पोटावर पडूनच प्रत्येकजण अभ्यास करतांना दिसतो. तसेंच शाळेंत गोंगाटाला महत्त्व अधिक. चीनमधील शाळांचा हा संस्कार असावा. छापील मूळाक्षरें अथवा ' लाकडी पाट्या ' विद्यार्थी वापरतात. त्यांचे शिक्षक म्हणजे पीतवस्त्रधारी फुंजी. फुंजी होणें हा प्रत्येक पुरुषाचा धर्म आहे. म्हणजे आयुष्यांत प्रत्येकाने निदान चार महिने तरी पीतवस्त्र धारण करून शास्त्रांतील कडक नियमानुसार आचरण केलें पाहिजे. पूर्वी अर्थातच ही मुदत अधिक होती. पण हल्ली ती चार महिन्यांवर येऊन ठेपली आहे. साधारणपणे मुलगा जाणतानेणता झाला म्हणजे तो फुंजीची दीक्षा घेतो. आपल्याकडे मुंजीला जितकें महत्त्व तितकेंच ब्रह्मी फुंजी बनण्याच्या समारंभाला देतात. हा समारंभ थोडासा वेगळा आहे. आधी शक्य तितका डामडौल करून त्या मुलाची मिरवणूक काढली, आप्तेष्टांना मिष्टान्न चारलें, म्हणजे मग मुंज्या मुलाला नवे कपडे देऊन त्याची ' शेंडी ' काढतात आणि संन्याशाच्या डोक्याप्रमाणे सर्व शीर्षभाग तुळतुळीत करतात. फुंजी बनल्यानंतर विलासांना आणि भोगांना रजा द्यावयाची असते. इतर वेळीं चित्रविचित्र रंगांच्या लुंग्या नेसणारे हे लोक फुंजी झाले की, फक्त पिवळें वस्त्र आंगावर घेतात आणि कमरेभोवती गुंडाळतात. शिरस्त्राण असें ब्रह्मी जनतेंत नसतेंच. एक गुलाबी रेशमी रुमाल–हातरुमालाएवढा–

डोक्याला बांधण्याची चाल ब्रह्मी पुरुषांत आहे. पण अलीकडे शिरस्त्राण-विरहित जाण्याचा पंथ आपणांकडे बोकाळला आहे, तसाच तिकडेही थोडा फार वाढलेला दिसतो. फुंजींना मात्र मस्तक उघडें ठेवूनच जावें लागतें. आधीच ब्रह्मी पुरुषांचें व ' कचा 'चें वाकडें. म्हणजे त्यांच्या डोक्यावर फार केस उगवतच नाहीत. कदाचित् ते बायकांना नेहमी डोक्यावर बसवून घेतात म्हणून ही प्रतिक्रिया झालेली असेल. पण ब्रह्मी पुरुषांना मिशा जवळजवळ नसतातच, असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. त्यामुळे सर्वांनी आधुनिक पद्धतीचें प्रतिदिनक्षौर अवलंबिलें असावें अशीच कल्पना होते. म्हणून फुंजी झाल्यावर संन्यासी डोकें करवावयाचें म्हणजे त्यांना विशेष हाल वाटत नसावेत. फुंजींनी पाळावयाचे नियम इतके कडक आहेत की, त्यांची चेष्टा करावी असाही मोह एखादे वेळी व्हावयाचा. विशेषत: स्त्रियांचे बाबतींत फुंजींची अनुदार दृष्टि, ब्रह्मी उदार समाजव्यवस्थेंत, विरोधानेच अधिक टीकास्पद होते. फुंजीजवळ वस्त्रें, ' कमंडलु ', भिक्षापात्र हीं जशीं ठराविक आयुधें असावयाचीं, तसाच एक ताडपत्राचा पंखाही असतो. त्याचा उपयोग वारा घेण्यासाठी नसून कोठल्याही समुदायांत स्त्रिया आलेल्या असल्या तर त्यांचेकडे दृष्टि जाऊं नये म्हणून स्वतःचे तोंडापुढे धरण्यासाठी करतात ! पुष्पबाणांचा हल्ला परतविण्यासाठी ' ढाल ' म्हणून हें ' मोलें उणें व्यजन पुढारीं ' धरतात. पण हे ' पंचशर ' कसल्याच ढालीला दाद देत नाहींत व ' अनंग ' राहून देखील तो मदन त्रिभुवनविजयी होतो, हें बिचाऱ्या फुंजींना कळत नाही ! सकाळीं मधुकरीला जावयाचें तेव्हा भिक्षा स्त्रीने घातलेली चालावयाची नाही. इतकेंच काय, पण एका होडींत कोणी स्त्री इतर मुशाफरांसमवेत असेल तर फुंजीला त्याच वेळीं त्या होडींतून प्रवास करतां यावयाचा नाही. हल्ली आगगाडीचा प्रसार तिकडे झालेला आहे आणि बायकांसाठी एक डबा खास राखलेलाही असतो. तेव्हा फुंजी त्या गाडींतून प्रवास करतात की नाही हें समजणें कठीण आहे. कदाचित् त्यांनी कांही तोड काढली असावी. कुटुंबीयांत राहणें हें तर फुंजीला वर्ज्यच असतें !

दुसरी अशी एक गंमत ' दक्षिणे 'संबंधाने होते. पीतवस्त्रधाऱ्याने सुवर्ण किंवा रौप्य यांना स्पर्शही करूं नये, अशी पूर्वापार चालत आलेली आज्ञा. तिचा मूळ हेतु असा की, द्रव्याचा अभिलाष त्यांनी धरूं नये किंवा धन-

संचयही त्यांनी करूं नये. पण अलीकडे कांही कांही फुंजी पहावे तो नोटांचीं पुडकीं बेदिक्कतपणे जवळ बाळगतात किंवा कोणा भाविकांकडून सुवर्ण वा रौप्यदान स्वीकारावयाचें झाल्यास त्या मौल्यवान् धातूचा ' स्पर्श ' आपणांस होऊं नये म्हणून ते हातावर एकादें फडकें पसरतात. त्यावर कोणतेंही नाणें टाकलें म्हणजे फुंजीला विटाळ होत नाही !* तशीच गोष्ट भोजनाविषयी आहे. फुंजींनी मध्यान्हानंतर अन्नग्रहण करावयाचें नाही अशी शास्त्राज्ञा असतां भुकेने व्याकुळ झालेले हे बुद्धानुयायी घड्याळाकडे किंवा सूर्याकडे न पाहतां आपल्या शेजारच्या भिक्षूस विचारतात, ' काय रे, अद्यापि बारा वाजले नाहीत ना ? ' यावर तो उत्तरतो, ' छे, अजून अर्धा पाऊण तास सहज अवकाश आहे. ' ' तेवढ्यांत दोन घास खाऊं या चल बघूं ! '

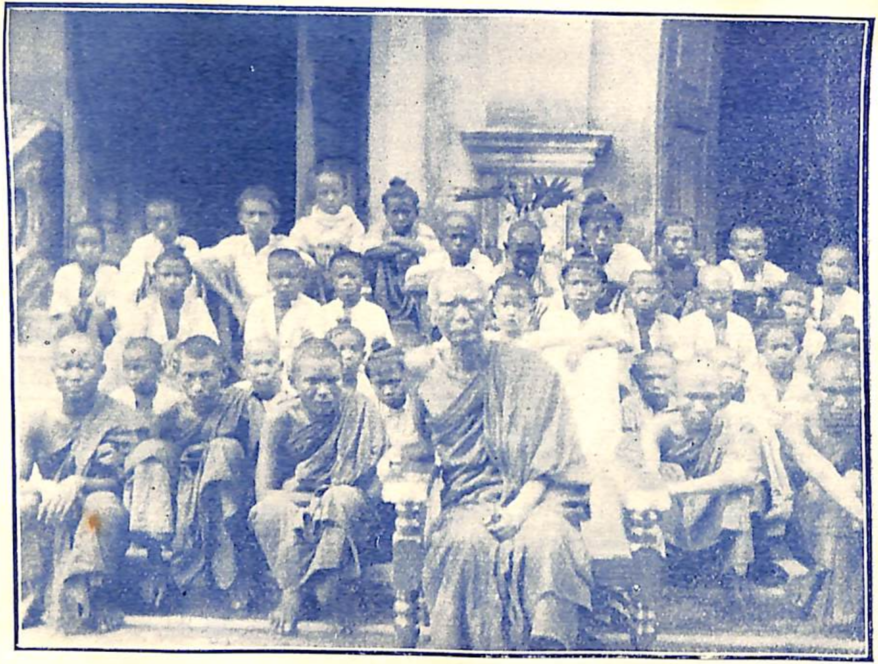
फुंजीच्या जेवणांतही धर्मशास्त्राच्या आज्ञा आडव्या येतातच. जेणेकरून केवळ शरीरपोषण होईल इतकेंच साधें अन्न (स्निग्ध पदार्थ वर्ज्य करून) त्यांनी खावयाचें असतें. इतर ब्रह्मी बौद्धधर्मी असले तरी मांसाहारी आहेत. त्यांना कसलाच विधिनिषेध नसतो. परंतु भात किंवा शेवया यांच्या जोडीला कांदे व वाळलेली लसूण त्यांच्या स्वयंपाकांत मनस्वी असते. तसेंच कोवळ्या बांबूचे ताजे कोंब, आंब्याचा, चिंचेचा किंवा तसलाच कोवळा पालाही पुष्कळच खातात. ह्या कोवळ्या पाल्याची त्यांची हौस इतकी दांडगी आहे की, चहा सुद्धा ते हिरवाच खातात! गुडाखूची किंवा चिंचेची ओली रास दुकानांत इकडे आपण पाहतों तशीच मोठी रास ब्रह्मी दुकानांत ओल्या चहाची दिसते. आणि तो चहा चघळत राहण्याचीही सवय फैलावली आहे. आपण कांही चांगले जिन्नस (लाडू, करंज्या, पुरणपोळ्या) इष्टमित्रांकडे पाठवितों, तसाच समारंभानिमित्त हिरवा चहा पाठविण्याची ब्रह्मी लोकांची चाल आहे. चहा पिण्याचे निरनिराळे प्रकार आपण ऐकले होते व कांही तर प्रत्यक्ष पाहून किळस येण्यापर्यंत पाळी आली होती. पण त्या सर्वांवर ताण करणारी रीत म्हणजे हिरवा चहा चघळत राहण्याची होय! म्हणजे कपबशींतून चहा पीत नाहीत असें नाही. ती फॅशन ब्रह्मदेशांत रूढ झालीच

---

* विठाईच्या घराची ' पायरी चढणार नाही ' अशी शपथ घेतलेल्या बगंभटासारखीच ही अवस्था म्हणावी.

आहे. एका कपाने त्यांचें भागत नाही. त्यांना सबंध किटलीच लागते. आणि दुधाशिवाय बहुधा सामान्य लोक चहा पितात. अस्तु.

भोजनसमयीं सर्व मंडळी एकदम बसतात. मात्र एका पात्रांत त्यांचें भोजन होत नाही. मध्यभागी सर्व अन्न ठेवलेलें असून त्यांतून प्रत्येकाने पाहिजे तसें आपल्या ' ताटलीं'त काढून घ्यावें अशी साधारण रीत असते. जेवतांना पाणी प्यावयाचें नाही असा जसा कांही त्यांचा पणच दिसतो. भोजनोत्तर मात्र पाणी पितात. तेथे भांडें एकच असतें आणि त्यावर सर्वांचें काम भागतें. या बाबतींत ब्रह्मी जनतेने इस्लामानुयायांचें अनुकरण केलें असें म्हणावें तर ब्रह्मी लोकांचा बुद्धधर्म पैगंबरापेक्षाही जुना. ठिकठिकाणी पाणी पिण्यासाठी कोणी धर्मात्मा दोनचार मडकीं ठेवण्याची व्यवस्था करतो. त्यालाच सांखळीने एक भांडें बांधलेलें असतें आणि त्याने येणाराजाणारांनी खुशाल पाणी प्यावें व पाणी ठेवणाराला दुवा द्यावा. आमच्या कडील धर्ममार्तंड कोणी तिकडे गेले तर मात्र भ्रष्टाकार करणाऱ्या ह्या लोकोपयोगी जलस्थानाचा त्यांना संताप येईल आणि ज्यांनी तें ठेवलें असेल त्याचा ते उद्धार केल्याविना राहणार नाहीत. असो. भोजनोत्तर मुख्य कार्यक्रम चिरूट फुंकण्याचा. त्यांतही जेवणाप्रमाणे सर्व मंडळी मोकळेपणाने भाग घेतात. मूल स्वतःच्या पायावर उभें राहूं लागलें (अर्थ शब्दशः घ्यावयाचा) म्हणजे त्याला चिरूट ओढण्यास मुभा मिळते. मग समोर बाप असो किंवा बापाचा बाप असो. स्त्रीपुरुष हा भेदाभेद न बाळगतां चिरूट ओढावयाचा हीच तेथली चाल! हे चिरूट लांब म्हणजे निदान वीतभर असतात. गोल असा हा चिरूट ओठांत धरला म्हणजे आधीच विचित्र दिसणारे ब्रह्मी लोक अधिक विचित्र दिसूं लागतात आणि धूर सोडीत बोलण्याने त्यांची आधीचीच बोबडी भाषा अधिकच बोबडी होते. हे चिरूट घरोघर करतात. किंबहुना चिरूट वळतां येत नाहीत अशा मुलीचें लग्न होतच नाही असें समजावें! इतकी धूम्रसमिधा तयार करण्याची चाल घरगुती झालेली आहे. मात्र समाधानाची बाब इतकीच की ह्या चिरूटांत तंबाखूच भरलेली नसते. तंबाखूच्या जोडीस एक प्रकारच्या लाकडाचे बारीक तुकडे, त्यांवर साखरेचें पाणी दिलेले असे असतात आणि त्यामुळे चिरूट मोठा असतो किंवा मुलें देखील तो ओढतात, एवढ्यानेच घाबरण्याचें कारण नाही. कांही झालें

चोंगमधील फुंर्जी, शिक्षक व विद्यार्थी

तरी चिरूट तो चिरूटच! चिरूट तोंडांत धरून सर्व कौटुंबीय मंडळी गप्पागोष्टी करीत बराच वेळ बसतात आणि मग विडा चघळण्यास घेतात. कारण विडा खाण्याचें व्यसन ब्रह्मदेशांत बरेंच फैलावलें आहे. फुंजी विडा खातांना सहसा दिसत नाहीत, पण चिरूट ओढतांना मात्र ते बरेच वेळा आढळतात.

धर्माध्यक्ष म्हणून हे पीतवस्त्रधारी सर्वत्र मानले जातात. तात्पुरते 'फुंजी' बनणारे नागरिक वेगळे आणि कायमचा संन्यास घेतलेले निराळे असतात. आपल्या आयुष्यांतील कांही काळ धर्मकारणीं लागावा असें वाटणारे अधूनमधून 'फुंजी' बनून चौंगमध्ये जाऊन भिक्षावृत्तीने राहतात. पण अशांना मान कमीच असावयाचा. नित्य फुंजी आणि नैमित्तिक फुंजी असे पाहिजे तर दोन विभाग कल्पावे. समाजांत जाती किंवा दुसरी उच्चनीच वर्ग दर्शविणारी व्यवस्था ब्रह्मदेशांत नसली तरी सर्वांपेक्षा फुंजी श्रेष्ठ हें मात्र सर्वत्र खरें आहे. फुंजींच्या गुणांवरून किंवा अंगच्या करामतीवरून आणि संन्यासकालावरून त्यांच्या पायऱ्या ठरविल्या आहेत. त्या सर्व फुंजींचा मुख्य म्हणजे 'राजगुरु' व तो नेहमीच राजधानींत रहावयाचा. पण हल्ली राजा नसल्याने ही परंपरा तुटली असें झालें नाही. मुख्य फुंजी मंडाले येथे राहून सर्वदेशीय धार्मिक चळवळींवर देखरेख करितो. फुंजीच्या अंगीं नसलेलेही कित्येक गुण ब्रह्मी भक्तांनी त्यांना चिकटविले असल्याने फुंजी हा त्या समाजांत आवश्यक असा घटक होऊन राहिला आहे. एक वेळ आमच्या समाजांतील भटजींचें वर्चस्व कमी होईल किंवा भटजीबुवांशिवाय आमचीं सर्व कार्यें पार पडूं शकतील, पण ब्रह्मी भक्तांचें तसें व्हावयाचें नाही. कित्येक जरूरीच्या तर कांही अनवश्यक अशाही बाबतींत '**फुंजीवचनं प्रमाणम्**' अशी स्थिति तेथे आहे. आमच्याकडे भटजींचा वर्ग म्हणून जो आहे त्याची आवश्यकता केवळ धार्मिक विधीपुरतीच असल्याने त्याची एवढी मातब्बरी नाही. यद्यपि राजकारणांत किंवा सार्वजनिक चळवळींत 'बामणां'चीच भरती दिसते, तत्रापि हे 'चळवळे' ब्राह्मण आणि धार्मिक कार्यांचा मक्ता असलेले भटजी (तेही ब्राह्मणच, हें खरें) एक नव्हत. त्यांचे दोन वेगवेगळे गट आहेत. म्हणूनच पारमार्थिक लाभ साधून देणारे 'दलाल' भटजी व ऐहिक जगाच्या भानगडींत समाजाचें नेतृत्व पत्करणारे पुढारी यांच्यामध्ये ऐहिकांनाच महत्त्व द्यावें लागेल. आणि समाज तें तसें देत

असल्याचें दिसतेंही. परंतु ब्रह्मी धर्मगुरूंनी ऐहिक व पारमार्थिक अशी कार्यांची फारकत होऊंच दिली नाही. पारमार्थिक हिताच्या गोष्टी बोलणारे संन्यासीच आज ब्रह्मदेशांत प्रमुख पुढारी असून राजकारणांत त्यांचें महत्त्व मुळीच कमी नसतें. त्यांना संन्यासी म्हणून म्हणतां येतें. मात्र त्यांचीं वस्त्रें भगवीं नसून पिवळीं असतात. नाही तर असें म्हणतां आलें असतें की, भगवीं वस्त्रें संन्यासनिदर्शक जशीं आहेत, तशींच राजकारणी आखाड्यांतील ‘ लाल ’ मातीचींही तीं सूचक कां मानूं नयेत ? धर्म व राजकारण एक करावीं की नाही–तीं एक होणें कसें शक्य आहे ? इत्यादि वितंडवाद हल्लीच्या परिस्थितींत पुष्कळ निघाले आहेत. आणि ब्रह्मदेशीय समाजस्थितींत त्या प्रश्नांचें व्यावहारिक उत्तर आढळतें, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. मात्र इतकें खरें की, ह्या धर्मगुरूंना थोडें अधिक शिक्षण असतें किंवा त्यांनी बाह्य जगाशीं किंचित् जरी संबंध ठेवला असता तरी आधुनिक जगांतील कितीही पराक्रमी व शस्त्रास्त्रसंपन्न राष्ट्राला पुरून उरण्याची धमक त्यांनी आपल्या राष्ट्रांत उत्पन्न केली असती. खेदाची गोष्ट एवढीच की, आजमितीस तुटपुंज्या ज्ञानाचे धर्मगुरु, राजकारणांत बरेंच उच्च स्थान पटकावून बसले आहेत. नाही तर ब्रह्मदेशविभागणीस खरा विरोध ताबडतोबच करून गोलमेज परिषदेच्या ठरावाचा धुव्वा उडविणें त्यांना कांही कठीण नव्हतें. ब्रह्मी ‘ गोत्रा ’च्या पण ‘ इन्नेस ’शाखीय प्रतिनिधींचीच निवडणूक मंडलाकार परिषदेसाठी झाली तेव्हा, किंवा ती मंडळी विलायतेस गेली तेव्हा, ब्रह्मदेशांतील खरेखुरे पुढारी (म्हणजे विभागणीविरुद्ध पक्ष) अगदी झोपल्यासारखे वागले. आणि आता ब्रह्मदेशाविषयी निर्णय लंडनमध्ये पोट-कमिटीने ठरविला, तेव्हा त्यांनी विरोधाची तार पाठविली. नंतर सभा केल्या. असो. हें सांगण्याचा मथितार्थ इतकाच की, समाजांतील अनुपमेय स्थान फुंजींना लाधलेलें आहे, त्याचा भरपूर फायदा घेण्यास लागणारें ज्ञान त्यांचे अंगीं नाही. परंतु बदलत्या परिस्थितींतसुद्धा आपणांवरील जबाबदारी ओळखून फुंजींनी राजकारणांत भाग घेण्याचें जें व्यवहार्यचातुर्य दाखविलें त्याबद्दल त्यांना खरोखर धन्यवाद दिले पाहिजेत. धर्माज्ञांचा अर्थ नीट लावण्यास देखील नुसत्या भाषाज्ञानापेक्षा अधिक शहाणपणाची जरूरी असते व ती जुन्या कल्पनांनाच कवटाळून बसणारांना बहुधा नसते, असें आपणांस दिसून येतें. तसें ब्रह्म-

देशांत घडलें नाही, ही त्या समाजाची कार्यक्षमताच म्हणावयास काय हरकत आहे?

फुंजींची ही परंपरा आजतागायत चालूं शकली, याबद्दलचें श्रेय एकट्या पीतवस्त्रधारी जनांसच देतां येत नाहीं. ब्रह्मी जनतेकडे त्या श्रेयप्राप्तीचा अर्धा वाटा जातो. कारण जनतेने अशा धार्मिक पुरुषांस पोसण्याचें नाकारलें असतें तर त्यांच्या हातून झाली ती कामगिरी कशी घडली असती? आज देखील ब्रह्मदेशांत लोकांची दानधर्माकडेच्च अधिक प्रवृत्ति आहे. आपण पैशांची पुरचुंडी बाळगून ठेवावी, किंवा 'मरावें परी सुर्तिरूपें उरावें'. अशा प्रकारची विचारसरणी ब्रह्मी समाजांत रुजतच नाही असें दिसतें. आपणांस कांही पैसे मिळाले किंवा लभ्यांश झाला तर लगेच त्यांतील बराचसा भाग एगाद्या चौंगच्या व्यवस्थेसाठी देऊन टाकतात. नाहीतर पॅगोडावर घंटा लावण्यांत, मूर्ति उभारण्यांत अथवा वाटेंत पांथस्थांना पिण्यासाठी पाण्याची व्यवस्था करण्यांत खर्च करण्याची पद्धत आहे. कौटुंबिक सुखापेक्षा सार्वजानिक हिताकडेच त्यांची दृष्टि अधिक दिसते. कदाचित् पूर्ण विचारान्तींच हें वर्तन त्यांचे हातून घडत असावें; अथवा केवळ वाडवडिलांनी केलें तसेंच आपण करावें ह्या अंधश्रद्धेने, इष्टानिष्ट विचार न करतांसुद्धा, त्यांचे हातून असला 'परोपकार' होत असेल. पण त्यांची ही वृत्ति आहे यांत संशय नाही. 'सावकार' अशा अर्थाचा शब्दच ब्रह्मी भाषेंत नाही आणि ब्रह्मी समाजरचनेंतही त्याला स्थान नाही. म्हणून ब्रह्मदेशांत सावकारीचा प्रवेश हिंदुस्थानशीं तो निगडित झाल्यापासूनच झाला आणि मद्रास इलाख्यांतील 'चेट्टी,' 'दक्षिणार्थ भिक्षुकगण पळत सूटला' तसे सावकारी करण्यासाठी तिकडे धावले. ब्रह्मदेशांत चेट्टींचें भांडवल किती आहे याची कल्पना मागे दिलीच आहे; परंतु त्याचा प्रसार कसा सार्वत्रिक झाला आहे याची प्रचीती पटण्यास इतकेंच सांगावयास पाहिजे की, कोठल्याही गावापासून जास्तींत जास्त म्हणजे एका दिवसाच्या मजलींत कोणा ना कोणा तरी चेट्टीचें घर सापडलेंच पाहिजे! आपल्याकडे मारवाड्यांचा जसा प्रसार झाला आहे तशाच प्रकारचा ब्रह्मदेशांत चेट्टींचा. किंबहुना इकडच्यापेक्षा तिकडेच अधिक!

पण अशाही परिस्थितींत ब्रह्मी समाजाने आपली सामाजिक दानधर्माची कल्पना बदलूं दिली नाही. कदाचित् धार्मिक कारणांमुळे असो अथवा

पिढ्यान्‌पिढ्यांच्या संस्कारामुळे असो, दागदागिने, जमीनजुमला किंवा इमारती वगैरेंत पैसे गुंतवावे आणि आपल्या मुलांच्या मागची ददात नाहीशी करावी असल्या विचारसरणीचा ब्रह्मी जनतेवर पगडा बसूंच शकला नाही. फक्त कपडे आणि इतर राहणी सोडली तर त्यांच्या मनावर बौद्धधर्मीय वैराग्याचा परिणाम झालेला स्पष्ट दिसतो. ब्रह्मी घरांत आकर्षक असें कांही वाटावयाचेंच नाही. बांधणूक, सुबक रचना अथवा बाह्यांग अशा कशांतही ब्रह्मी घरें डोळ्यांत भरत नाहीत. घराच्या बांधणींत 'कमान' असणें म्हणजे चैनीचें व वैराग्याभावाचें लक्षण असल्याने ब्रह्मी घरांना कमान अशी नसतेच. मात्र थोडक्यांत सर्व आटोपशीर काम केलेलें म्हणून तीं लाकडी घरें पाहण्यांत कौतुक किंवा कुतूहल असेल तेवढेंच! पण वाडे, बंगले, किंवा चाळी बांधण्यांत सुद्धा जें रचनाचातुर्य आपण अपेक्षितों तें ब्रह्मदेशीय घरांत मुळीच आढळत नाही. बरें, तिकडे कारागिरांचा अभाव म्हणावा तर पॅगोडा, चौंग किंवा बुद्धाच्या प्रचंड मूर्ति असल्या ठिकाणी दिसून येणारें अप्रतिम कौशल्य पाहून आपण आश्चर्यातिशयाने थक्कच होतों! कोरीव नक्षीकाम, मूर्तींची घडण, बांधेसूदपणा, त्यांचा भव्य आकार, कल्पनातीत उंची, प्रत्येकीला उभारलेलें नक्षीदार छत, मूर्तींवर घातलेले रंगीत दागिने व भूषणें वगैरे पाहून असे कारागीर अन्यत्र मिळणार नाहीत हा विचार मनांत येतो आणि तिकडे घरें पहावींत तर अगदी म्हणजे अगदीच साधीं! त्यांत टापटीप असते, आटोपशीरपणाही एकदम दिसतो. थोडक्यांत बिऱ्हाड थाटून सर्व व्यवस्था करून घेण्याचें ब्रह्मी गृहिणीचें कौशल्यही नजरेस पडतें. परंतु याबद्दल ब्रह्मी स्थापत्यविशारदांची किंवा कुशल कारागिरांची आठवण न होतां गृहिणीच्या गृहदक्षतेची होते. यावरून हेंच अनुमान निघतें की, जी काय कला-कुसरता दर्शवावयाची ती देवासाठी देवालयांत किंवा फुंजीच्या चौंगमध्ये. घरगुती राहणींत साधेपणाच ठेवावयाचा. ही विचारसरणी राजपुत्र सिद्धार्थाच्या अनुयायांच्या मनांत मुरून राहणें अशक्य नाही.

त्यांचीं घरें सर्व लाकडाचीं असतात. याचीं कारणें दोन असावींत. एक लाकूड मुबलक व म्हणून स्वस्त मिळतें. आणि दगड, विटा वगैरे बांध-कामास लागणारें सामान सहजासहजी मिळत नाही. दुसरें, वरचेवर होणाऱ्या धरणीकंपांमुळे घरांना धक्का पोहोचूं नये ही तरतूद. कारण ब्रह्मदेशांत

धरणीकंप म्हणजे बेळगाव-धारवाडकडे प्लेग किंवा कॉलरा जितका नित्याचा तसेच होत! कित्येक घरें जमिनीपासून ८–१०–१५ फूट उंचीवर ' बांधलेलीं ' असतात. म्हणजे लाकडी खांबांवर तो घराचा सांचा उभारलेला असतो. घर सर्व लाकडी ही कल्पनाच आपणांकडे यावयाची नाही. तक्तपोशी एक वेळ लाकडी असते किंवा खोल्यांमध्ये ' पडद्या ' लाकडाच्या उभारतात, हें बऱ्याच जणांना ठाऊक आहे. पण सबंध घरच लाकडी, ही कल्पना महाराष्ट्रांत तर मुळी करणेंच कठीण जाईल. ओढूनताणून साम्य दर्शवावयाचेंच तर रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणीं किंवा इतरत्र देवडीवाल्या-(गेट-कीपर)साठी उभारलेल्या लाकडी घरांचें दर्शवितां येईल. तशींच पण पाहिजे तितकीं मोठीं घरें अथवा लांबच्या लांब चाळी येथून तेथून सर्व लाकडाच्या ' बांधलेल्या ' पाहून एकदम आश्चर्यच वाटतें. कारण सुंदर, मजबूत व उठावदार इमारत म्हटली की, चिरेबंदी अथवा निदान पक्क्या विटांनी तरी ती बांधलेली असलीच पाहिजे, असा आपला मनांतच संकेत ठरून गेलेला आहे. घरें बांधण्याची ही निराळी तऱ्हा आपणांस फारच विचित्र वाटते, पण उत्तर हिंदुस्थानांतही अशीच आश्चर्य वाटणारी दुसरी एक पद्धत आहे. तिकडे सर्व बांधकाम दगडाचें करतात. म्हणजे कांही कांही दरवाजे सुद्धा दगडी असतात. त्यामुळे लाकडांचा घरबांधणींत उपयोग होतो हें देखील तेथील रहिवाशांना नवीन शोधाप्रमाणे वाटतें. याचें प्रत्यंतर काशींतील ' काठकी हवेली ' म्हणून जो प्रचंड पेशवाईवाडा आहे त्याच्या नांवांत सांपडतें. काशींत बहुतेक घरें दगडाचींच बांधलेलीं आहेत. खिडक्यांचीं किंवा दुसरीं दारें मिळालीं तर लाकडी घालतात. याचें कारण तिकडे इमारती लाकूड कमी हें तर आहेच; पण दुसरें म्हणजे वाळवीची भयंकर भीति हेंही कारण लाकूड कमी वापरण्यांत आहेच. म्हणून ' लाकूड वापरून बांधलेली हवेली ' असें पेशव्यांच्या वाड्यास म्हणतात. (काठ = काष्ठ; हवेली = इमारत.) इतरत्र सर्व घरें दगडाचीं असतां हें एकच घर लाकूड घालून बांधलें गेल्यानें तत्रस्थांना आश्चर्य वाटून त्यांनी 'लाकडाचें घर' असें त्या इमारतीस म्हटल्यास वावगें कांहीच नाही. अशा काशीवासियांना ब्रह्मदेशांतील लाकडी घरें आणि त्यांत सुखानें संसार करणारे ब्रह्मी लोक पाहून काय वाटेल बरें?

तें असो. तो विचार आपणांस तूर्त करावयाचा नाही. लाकडी घरांचे फायदे किंवा तोटे काय आहेत हें आटोपून आपली लांबलेली ही समाज-पाहणी संपविली पाहिजे. अशा घरांत स्वयंपाक करावयाचा म्हणजे खरोखरच एखादे वेळीं पंचाग्नि नव्हे ' षडाग्नि '—साधन करण्याचा प्रसंग यावयाचा. पण बर्फमय प्रदेशांत राहणारा जसा हिमवृष्टीपासून संरक्षण करण्यांत जन्मतःच तरबेज बनतो तशीच गोष्ट ब्रह्मदेशांतल्या काष्ठगृहांत राहणारांची आहे. स्वयंपाकघरांत जेथें प्रत्यक्ष चूलबाईची बैठक असते तेथे मातीचा ओटा घातलेला असतो आणि आजूबाजूला ठिणगी उडूं न देण्यांत ब्रह्मी गृहिणी दक्षता बाळगतात. शिवाय त्यांच्याकडे स्वयंपाकांतही स्त्रियांना फार वेळ घालावा लागत नाही. आणि तितका वेळ, बाहेरचे सर्व उद्योगधंदे स्त्रियांसच आटोपावयाचे असल्याने, देऊन त्यांचें चालणारही नाही. स्वयंपाकघरांत भांडीं तांब्यापितळेचीं नसून मृत्तिकापात्रांसच प्राधान्य दिलें जातें. ह्या भांड्यांत आणि साध्या गाडग्यामडक्यांत मात्र पुष्कळच फरक असतो. त्यांना एक प्रकारचीं जिल्हई दिलेली असल्याने त्यांतून पाणी झिरपत नाही किंवा तीं लवकर फुटतही पण नाहीत. त्यांत पुन्हा सुबक घाट, मोहक आकार अशा कलाकुसरीची भर पडते. नदीकाठच्या शहरांत कुंभकारांची कला बरीच परिणत झालेली आढळते. हा अनुभव संयुक्त प्रांतांतील शहरांवरून आपणांस येतोच. याचें कारण नदीकिनारीं अनायासे मिळणारी मऊ माती. अस्तु.

ब्रह्मी घरांत आणखीही दोन सोई प्रामुख्याने कराव्या लागतात. गृहदेवतेची म्हणजे गृहाधिष्ठित नॅट्ची राहण्याची जागा राखून ठेवावयाची ही एक आणि दुसरी देखील गृहदेवतेचीच सोय आहे. घरांतली चालतीबोलती जी ' देवता ' असते तिचें किरकोळ सामानविक्रीचें छोटेंसें दुकान असतें. त्याची सोयही घरांतच करावी लागते. नॅट्ला नेहमी दक्षिण दिशा प्रिय असल्याने त्या बाजूच्या खांबावर तो बसलेला असतो, अशी समजूत रूढ आहे. आणि म्हणून घरांत गेल्याबरोबर त्या खांबावर पल्लव-फुलें वगैरे टाकलेलीं दिसतात. गृहिणीची दुसरी सोय घरांत प्रवेश करतांनाच केलेली दिसून येते. इतर घरांपेक्षा किंचित् सखलांत असलेलें हें छोटेखानी दुकान बहुतेक प्रत्येक घरांतच असतें. कारण प्रत्येक गृहिणी दुकानदार—(रीण ?)

बनून कसला ना कसला तरी व्यापार करतेच. तिच्या दुकानांत रोजची उलाढाल फारशी झाली नाही तरी गप्पांचा अड्डा जमण्यास ती जागा सोईची वाटते. आणि ब्रह्मी स्वभावास चकाट्या पिटणें हें फार रुचतें. कांही घरांत दुसरीही एक सोय साधतात. पाण्याची विपुलता असल्याने पाणथळ जागा कांही कमी नसतात. आणि घरें बांधतांना तीं जमिनीला लागून कधीच बांधावयाचीं नाहीत ही त्यांची चाल. तेव्हा अनायासे पाण्यावरील लाकडी हवेल्या ' उठवितां ' येतात. मात्र त्या तरत्या नसतात. ज्या खांबांवर घर उभारलेलें असतें ते खांबच मुळी पाण्यांत रोवतात. त्यामुळे रोज लागणारें अन्न–परसांतून भाजीपाला सहज तोडून आणतात त्याप्रमाणे– घरांत बसून मिळवितां येतें. वर बसून खाली पाण्यांत जाळें टाकलें अथवा हूक सोडला की काम भागतें. ' खाटल्यावर बसून ' खाणें मिळतें! कारण तांदूळ आणि ' पाणशेंगा ' असल्यावर आणखी खाणें तें काय पाहिजे? शेवया शिजवून कांद्यांबरोबर किंवा नुसत्या तशाच खाण्याची ब्रह्मी जनतेची आवड कित्येक युरोपियनांना अत्यंत गलिच्छ व विचित्र वाटते. कारण शेवया म्हणजे हातांनी केलेला पिठाचा पदार्थ आहे अशी कल्पनाच त्यांना करवत नाही!

ब्रह्मी भाषा ही वेगळी आहे. तिची लेखनपद्धतीसुद्धा निराळी आहे. यावनी लिपीप्रमाणे उलट्या बाजूने ती लिहितात, असा याचा अर्थ नव्हे. तर देवनागरीशीं कसलेंही नातें न जुळणारी अशी ती आहे. अक्षरांचें वळण वर्तुळाकार असतें. किंबहुना बहुतेक अक्षरें म्हणजे वर्तुळेंच होत, असें समजण्यास प्रत्यवाय नाही. मात्र भेद दर्शविण्यासाठी वर्तुळाचा भाग वेगवेगळ्या ठिकाणीं काटलेला असतो असें म्हणतां येईल. ब्रह्मी भाषेचा दुसरा विशेष म्हणजे ती एकावयवी आहे हा होय. ' खा, पी, तूं, मी, जू ' असे कांही एकाक्षरी शब्द आपल्या भाषेंत आहेत; परंतु ब्रह्मी भाषेंत बहुतेक भरणा अशांचाच असल्याने ती ऐकणें खरोखरच गमतीचें वाटतें. शिवाय हेल काढून बोलणें शिष्टसंमत समजतात. त्यामुळे तर विशेषच मौज येते. ह्या भाषेचा आणखीही एक महत्त्वाचा विशिष्ट गुण म्हणजे तिचे उच्चार फार अस्पष्ट आहेत. उच्चारानुसारी भाषा लिहून घेऊं म्हटल्याने साधणार नाही म्हणून ' गुरुमुखाविना ' ब्रह्मी भाषा उच्चारतां येणें अशक्यच आहे. श्रवणेंद्रिय

तीक्ष्ण व सूक्ष्म भेदाभेद ओळखण्यांत पटाईत करून ठेवलें आणि वाटेल तसे ओठ हलवितां येत असले तरच ब्रह्मी भाषा नीटपणे बोलण्याचा अभ्यास करतां येईल, एरवी नाही. एकाच तऱ्हेने लिहिलेले पण उच्चार वेगवेगळे होणारे किती तरी शब्द ब्रह्मी भाषेंत आहेत आणि उच्चारांप्रमाणे अर्थही बदलतात. म्हणून ब्रह्मी भाषा शिकणें हें कठीणच काम दिसतें.

आपणांस बोलतां आली नाही किंवा समजली नाही तरी ब्रह्मी भाषा ऐकत बसण्याने पुष्कळच करमणूक होते. ह्या भाषेचा आणि संस्कृताचा कांही संबंध जुळतो का तें पाहणें मनोरंजक आहे. संस्कृत व ब्रह्मी ह्या भाषांचा तुलनात्मक अभ्यास केला तर ब्रह्मी लोक बोबडे आहेत असें दिसतें. म्हणजे '**गाला उलोनि पलला, सल्व खलें नवल कलितसां काय**' ही जशी बालगोपालांची 'अव्यक्तवर्णरमणीय' भाषा तशीच दुसरीही असते. 'र' चा किंवा 'श, ष, स' यांचा उच्चार जेव्हा नीट करतां येत नाही तेव्हा मुलें 'वसंता' म्हणण्याऐवजीं 'वथंता' म्हणून हाक मारतात किंवा 'मुय्ली-धय्' असें 'मुरलीधर 'चें स्वरूप बदलतात. तसाच कांही अंशीं प्रकार ब्रह्मी भाषा-भाषींचा झालेला दिसतो. 'ललतां हलिनेंचि झालिला पाय' अशापैकी 'लडयोरभेदः' ते करीत नाहीत. किंवा उत्तर हिंदुस्थानांत 'पूडी-कचोडी' म्हणतांना 'र' ऐवजीं 'ड' वापरतात तसाही भेद त्यांचे हातून होत नाही. तर विशेषतः र, श, ष, स आणि क्वचित् प्रसंगी 'च' याऐवजी अनुक्रमे, य, स, त, थ व स असा अक्षरभेद केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ, ब्रह्मी महिन्यांचीं नांवें पाहूं—

(१) मेथ, (२) प्येथ, (३) मेदोन्, (४) करकट्, (५) थीन, (६) कन, (७) तु, (८) प्येत्स, (९) नु, (१०) मकय, (११) कौन, (१२) मेन.

हीं बारा नांवें नेहमीच्या प्रचारांतलीं नसून आपणांकडे 'इंदुवासर, भृगु-वासर' हीं जशीं शिष्टजनांच्या मुखांत असतात, तशींच महिन्यांचीं वरील नांवें होत. थोडासा विचार केल्यास तीं बारा राशींचीं नांवें असल्याचें आढळून येईल. प्रत्येक महिन्याला 'याथी 'चें म्हणजे राशीचें नांव दिलेलें दिसतें. तीच गोष्ट 'उतूं 'ची (ऋतूंची) आहे. 'हेमंत' उतु, 'गेमंत' उतु आणि 'वथंत' उतु असे तीनच ऋतु ब्रह्मीजन

चात्रान चौंगमधील वृद्ध फुंजी

ओळखतात. त्यांचीं नांवें कशीं आलीं हें समजण्यासारखेंच आहे. मात्र त्यांच्या वसंतांत आणि आपल्या वसंतांत फार फरक आहे. आपणांसारखे शुक्लकृष्ण पक्षही त्यांचेकडे प्रचलित आहेत. मेन वद्य ते करकट् शुद्ध अखेर 'गेमंत,' करकट् वद्य ते प्येत्स शुद्ध अखेरचा 'वथंत' आणि उरलेल्या चार महिन्यांतील 'हेमंत' अशी वांटणी ब्रह्मी करतात. म्हणजे 'गेमंत' हा उन्हाळा व 'वथंत' हा पावसाळा असा तिकडील शिरस्ता दिसतो. 'हेमंत' मात्र आपल्या हिवाळ्याशीं जमतो. त्यांची वर्षगणना चांद्रमानाने असल्याने महिन्याचे दिवसही नक्की नसावेत असें वाटतें. पण सोईसाठी ब्रह्मी ज्योतिष्यांनी एका महिन्यांत २९ व दुसऱ्यांत ३० दिवस असें प्रमाण ठरवून टाकलें आहे. त्यामुळे क्षयवृद्धींचा फारसा घोटाळा उडत नाही. तसेंच दर तीन वर्षांनी 'धोंडा' यावयाचा, तो महिनाही ठरलेलाच आहे. 'करकट्'च नेहमी (म्हणजे तीन वर्षांनी एकदा) अधिक असावयाचा. त्याला ते 'दुतीय' (द्वितीय) असें म्हणतात.

दिवसांचीं नांवें देखील आकाशस्थ ग्रहांवरून पडलेलीं दिसतात. 'यवि' (रवि), 'संद'(चंद्र), 'इंग'(मंगळ), 'बोद्द'(बुध), 'प्येपति' (बृहस्पति), 'थौक्य' (शुक्र), 'सने' (शनि), अशीं दिवसांचीं नांवें आहेत. दिवसगणनेंत एक महत्त्वाचा भेद आहे तो असा की, बुधवारला दोन नांवें देऊन एका दिवसाचे दोन भाग कल्पिले जातात. सूर्योदयापासून नव्या दिवसास आरंभ न होतां मध्यरात्रीनंतर होतो. म्हणून रात्रीं १ ते दुपारी १२ पर्यंत बुधवार व नंतर मध्यरात्रीपर्यंत 'याहू' (राहू) असें म्हणतात. हीं नांवें संस्कृतचीं विकृत स्वरूपेंच होत. तीं कशीं झालीं किंवा त्यांपासून काय अनुमान काढावयाचें हें अर्थात्‌च तज्ज्ञांचें काम आहे. मला त्यांतील कांहीच कळत नाही.

ब्रह्मदेशाचें कोणतेंही वर्णन तेथील पॅगोडाविषयी लिहिल्यावाचून पुरें होऊं शकत नाही. किंबहुना असेंही म्हणतां येईल की, ब्रह्मदेश म्हणजेच पॅगोडांचा प्रदेश होय. ब्रह्मी लोकांच्या राहणींत त्यांचे कपडेलत्ते वगळल्यास अत्यंत साधेपणा असतो हें मागे सांगितलेंच. त्यांचीं घरें तर अगदी साधीं म्हणजे झोपडीवजाच असतात. कलाकुसरीला त्यांत कोठेही स्थान नसतें. परंतु ह्या साधेपणाचें उट्टें ब्रह्मी पॅगोडांत निघतें असें म्हणतां येईल. पॅगोडा-

साठी खर्चिलेलें द्रव्य अगणित असतें आणि तें सर्वस्वी सार्वजनिक रीत्या गोळा होतें. पॅगोडा बांधण्यासाठी स्थापत्यशास्त्रकोविदांना बरेच परिश्रम घ्यावे लागतात. तेथील कारागिरी, सुवर्णाचा लेप देण्यांत दाखविलेलें कौशल्य, पॅगोडाच्या उंच शिखरांवर रत्नजडित सुवर्णघंटा टांगून ठेवण्याची अजब करामत, प्रचंड बुद्धमूर्ती कोरण्यास व त्या नाना भूषणांनी भूषविण्यांत लागणारी सौंदर्य-समीक्षता इत्यादि गुणांचें एकसमयावच्छेदेकरून भरणारें प्रदर्शन म्हणजे हे पॅगोडाच होत, असें म्हणतां येतें. पॅगोडा म्हणजे आपणांकडे बुद्धाचे स्तूप कार्ली-सांची येथे जसे आहेत तसलेच पण थोड्या फरकाने व श्रीमंतीने सजविलेले, स्तूपच होत. गौतमबुद्धाच्या शारीरिक अवशेषांवर, त्याच्या वापरांतील साहित्यावर, गौतमप्रणीत किंवा अन्यांनी रचिलेल्या धर्मग्रंथांवर अथवा बुद्धमूर्तींवर हे स्तूप रचले जातात. त्यांना बुद्धधर्मांत अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे. कारण या समाधींचा नित्यदर्शनासाठी उपयोग होतो; आणि नवविधा भाक्ति पॅगोडांच्या रोखानेच भक्तांच्या अंतःकरणांतून वाहूं लागते. निरनिराळ्या देवता नसल्याने बुद्धधर्मीयांचें पूजनअर्चन वगैरे अशा पॅगोडांतच होतें. म्हणून मूळ स्तूपाभोवती बुद्धाच्या अनेक आकारांच्या मूर्ती बसविलेल्या असतात; व तेथे नित्यशः भक्तगणांची रहदारी चालू असते. ह्या पॅगोडांसंबंधाने हल्लीच्या चिकित्सकबुद्धीच्या काळांत कांही विचक्षणी लोकांच्या मनांत शंका येतात. याचें कारण असें की, गौतमबुद्धाच्या शारीरिक अवशेषांवर बांधलेले स्तूप ब्रह्मदेशांत व दक्षिणेकडील इतर बेटांतही पुष्कळ आढळतात. उदाहरणार्थ, त्याच्या दांतांवर उभारलेले एकंदर स्तूप घेतले तर गौतमबुद्धास शेकडो दांत होते, असें मानण्याचा प्रसंग येईल. हीच गोष्ट त्याच्या वापरण्यांत आलेल्या कमंडलु, भिक्षापात्र इत्यादि उपकरणांची आहे. परंतु, धर्मसंस्थापकांचे ठायीं त्यांच्या अनुयायांची असलेली उत्कट भाक्ति लक्षांत घेतली तर ह्या गोष्टींत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. येशू ख्रिस्ताचे बाबतींतही युरोपांत अशाच गोष्टी सांगतात. हा आकाशांतील बाप जेव्हां क्रूसावर चढला—नव्हे त्याला खिळ्यांनी तेथे जखडून टाकलें— तेव्हां उपयोगांत आणलेल्यां खिळ्यांचें महत्त्व ख्रिस्तानुयायांत साहजिकच वाढलें. आणि 'त्या वेळचे खिळे आमच्याजवळ आहेत' अशी सात्त्विक बढाई प्रमुख प्रमुख ख्रिस्त मंदिरांतील धर्माध्यक्ष मारूं लागले. ख्रिस्ताला टांगण्यासाठी उपयोजिलेले

म्हणून प्रसिद्ध असलेले, सर्व युरोपांतील देवालयांमधील हे खिळे एकत्र केले तर खंडोगणती भरतील, अशी ख्रिस्तानुयायांचीच कबुली आहे. सारांश काय की, असल्या धार्मिक भावनेच्या बाबतींत शास्त्रीय चिकित्सेची कसोटी लावावयाची नसते.

असो. पॅगोडाभोवती गौतमबुद्धाच्या भिन्न भिन्न आकारांच्या मूर्ती असतात म्हणून म्हटलें त्या अर्थातच स्थानमाहात्म्यावर अवलंबून असतात. कारण देवालय बांधणें ही जशी आपणांकडे पारमार्थिक लाभ साधून देणारी बाब मानतात, तशीच तिकडेही. पण ज्या मानाने पॅगोडाला महत्त्व त्या मानानेच अधिक महत्त्व तेथे उभारलेल्या बुद्धमूर्तींना असणार व त्या प्रमाणांतच बांधणाराला श्रेय किंवा पुण्य अधिक मिळणार अशी कल्पना भाविकांची असते. खुद्द ब्रह्मदेशांतच काय, पण आजूबाजूच्या सयाम, इंडोचायना, मलाया इत्यादि भागांतही श्वे डेगॉन पॅगोडाइतकें महत्त्वाचें आणि धार्मिक श्रेष्ठतेचें दुसरें स्थान नाही. त्यामुळे सर्वांत अधिक मूर्तींची गर्दी तेथेच व्हावी, हें ओघाओघानेच येतें. तेव्हा ह्या स्तूपराजाचें वर्णन थोडें विस्ताराने केल्यास ब्रह्मी जनतेच्या मनांतील महत्त्वाच्या भावनांचीही आपणांस ओळख होईल. श्वे डेगॉनचा पौराणिक इतिहास फार प्राचीन काळापासूनचा असून अनेक दंतकथांचा त्याच्या रचनेशीं संबंध येतो. त्या गलबल्यांत तूर्त न पडणेंच बरें. हा पॅगोडा रंगूनमध्ये एका लहानशा टेकडीवर उभारलेला असून बराच उंच आहे. सुरुवातीला त्याचा परीघ सुमारे पाव मैल (१३५० फूट) असून ३७० फूट उंचीपर्यंत तो चढविला आहे. अर्थातच घेर कमी होत गेलेला असून शिखरावर एक भलें मोठें छत्र बसविलेलें आहे. त्या छत्राभोवती अनेक घंटा आहेत, व इतक्या उंचीवर सहजच येणाऱ्या वाऱ्यामुळे त्या एकसारखा मंजुळ ध्वनि करीत असतात. हा उंच शिखर असलेला जंगी स्तूप खालपासून वरपर्यंत सोनेरी वर्खाने मढविलेला दिसतो. पंचमहाभूतांना दाद न देतां सोनेरी रंग कायम टिकविणें ही कमी खर्चाची बाब नव्हे. तसेंच शिखरावर उभारलेलें छत्र अत्यंत वजनदार हवें म्हणून आंतून लोखंडाचें असलें तरी हिरेमाणकांचें कोंदणें करतां यावें म्हणून जाड सोन्याच्या पत्र्याने मढविलेलें आहे. हें रत्नखचित छत्र अर्थातच सर्व पॅगोडांत मौल्यवान् असतें. श्वे डेगॉन पॅगोडावरील छत्राची किंमत पूर्वीच्या हिशेबाप्रमाणे सातआठ लाख

रुपये तरी व्हावी असा, तें छत्र पाहिलेल्यांनी अंदाज केलेला आहे. कारण इतक्या उंचीवरील शिखराभरणाची खरी किंमत खालून पाहणारास येणें शक्य नाही.

श्वे डेगॉन पॅगोडाचे भोवती आणखीही कांही आवारें बांधलेलीं आहेत. त्यांत भाविक लोक पूजेसाठी जातात. ब्रह्मी पूजेचा प्रकार आपणांकडील पद्धतीहून थोडासा भिन्न आहे. देवळांत जातांना फुलें, मेणबत्त्या आणि उदबत्त्या वगैरे घेऊन जावें लागतें. शिवाय प्रत्येक वाराला एक ठराविक जनावर नेमलेलें आहे आणि त्या जनावराची प्रतिमा असलेल्या मेणबत्त्या देवापुढे (बुद्धापुढे) लावावयाच्या असतात. ब्रह्मी लोक वाढदिवस वार्षिक मानण्याऐवजी साप्ताहिक मानतात व म्हणून प्रत्येक आठवड्याला म्हणजे आपल्या वाढदिवशीं त्या दिवसाच्या जनावराची आकृति असलेली मेणबत्ती बुद्धापुढे लावणें हें आयुरारोग्यप्राप्तीच्या अनेक मार्गांपैकी एक कृत्य आहे. मंगळवारीं जन्मलेल्याने सिंहाकृति मेणबत्त्या घ्यावयाच्या, शुक्रवारीं सूकर छाप मेणबत्त्या जाळावयाच्या, वगैरे ठराविक प्रकार ' धर्माज्ञे 'प्रमाणे निश्चित झालेले आहेत. आपल्या इष्टमित्रांसाठीही आपण त्यांच्या दिवशीं मेणबत्त्या लावल्या तर चालतात. असो. पॅगोडाला जातांना पाणी व फुलें हीं अवश्य लागतात. तीं प्रवेशद्वारापाशी मिळतातही. ब्रह्मी लोक देवदर्शनाला येतात, तेव्हा आधी घंटा वाजवितात. ही घंटा डोक्यावर कधीच टांगलेली नसते. देवालयांत चढण्यापूर्वी बाहेरचे बाजूस एका खांबास ती अडकवून ठेवतात व ती फार उंच नसल्याने वाजविण्यासाठी हात डोक्यावर न्यावा लागत नाही. सांबराचें शिंग किंवा लाकडी ठोकळा घंटानाद करण्यासाठी घंटेजवळच ठेवलेला असतो. त्याने प्रथमतः घंटा बडवून नंतर खाली जमिनीवर एक ठोका द्यावयाचा. हेतु हा की, पृथ्वी आणि आकाश यांना बजावून आपण प्रार्थना करतों, अशी खात्री करून घ्यावयाची. श्वे डेगॉन पॅगोडाजवळ असलेली नारोशंकरी घंटा ही जगांतील तिसऱ्या नंबरची आहे असें म्हणतात. तिचा व्यास सात फूट साडेसात इंच असून ती चवदा फूट उंच आहे. पंधरा इंच जाडीच्या या अजस्त्र घंटेचा आवाज तिला अनुरूप अशा ' ठोकणी 'ने केला तर किती दूरवर ऐकूं जाईल याची कल्पनाच करावी. ह्या घंटेश्वराचें वजन ९४,६८२ पौंड म्हणजे जवळजवळ ५९ खंडी (बंगाली मापाने) भरेल ! असो.

घंटावादन केल्यानंतर आंत जाऊन मूर्तीपुढे किंवा मूर्तीवर पाणी ओतावयाचें, फुलें वहावयाचीं, मेणबत्त्या, दिवे काय असतील ते लावावयाचे आणि नंतर गुडघे टेकून डोळे मिटून प्रार्थना करावयाची अशी रीत आहे. हें झाल्यानंतर इतर बुद्धमूर्तीचें दर्शन घेण्यास जातात; व ऐपतीप्रमाणे तेथे कांही धान्य टाकून पुढे चालूं लागतात. श्वे डेगॉन पॅगोडाच्या सभोवार लहानमोठे असे शेकडो बुद्ध आहेत. त्यांत मानवी आकाराच्या २०–२५ पट असेही कित्येक असून गौतमबुद्धाला वेगवेगळ्या रीतीने बसविण्यांत आलें आहे. एके ठिकाणीं तर त्या परमवैराग्यशाली धर्मसंस्थापकास विलासी परीप्रमाणे आडवेंच निजविलें आहे. शिवाय त्याच्या अंगावर इतकीं आभरणें व भूषणें चढविलीं आहेत की, प्रत्यक्ष बुद्धाला तें सर्व पाहून अत्यंत विषाद प्राप्त होईल. सोनेरी वस्त्रें, कर्णभूषणें, बाहुभूषणें यांचा त्याग केल्यानंतरच ज्ञानी झालेल्या बुद्धास, बादशाही बेस्यांना कधींच लाभत नाही, इतकें वैभवी स्वरूप सध्या द्यावयाचें म्हणजे त्याच्या शिकवणीचा गंधही आपणांस लागला नाही असें दर्शविण्यापैकीच होय. परंतु भक्तिभावाने प्रेरित झालेले हे बौद्धधर्मीय लोक आपल्या धर्मसंस्थापकास शक्य तितक्या वैभवांत बुडवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. स्वतः विरागी राहून द्रव्य साठवावयाचें व त्याचा विनियोग बुद्धमूर्ति उभारण्यांत अथवा उभारलेल्या सुशोभित करण्यांत करावयाचा, ही तर त्यांची धार्मिक परमोच्च कोटीची भावना. कदाचित् असेंही असावें की, बुद्धाने जिवंतपणी अत्यंत हाल सोसले व ऐहिक सुखांचा त्याग केला म्हणून आतां निर्वाणास गेल्यानंतर सर्व विलास त्याचे अंगीं जाऊन बिलगत आहेत! अस्तु.

ह्या श्वे डेगॉन पॅगोडाचा पुष्कळसा भाग गेल्या वर्षी आग लागून जळाला व प्रेक्षणीय असें मंदिर नष्ट झालें. तें बांधण्याचें काम चालू आहे. पॅगोडाचे आसपास अनेक भिक्षूभिक्षुणी उपजीविकेसाठी आणि बुद्धभक्तीसाठी धडपडत असतात. प्रवासी यात्रेकरूंची सोय व्हावी, म्हणून ओऱ्या बांधलेल्या असतात. तेथेच रक्तपितीने पीडलेले अथवा 'आंधळेपांगळे आणि थोटे' राहून भिक्षा मिळवितात. 'संदाल' (चांडाळ) म्हणून जो वर्ग पॅगोडा झाडून स्वच्छ ठेवण्यासाठी ठेवलेला असतो, तो जवळजवळ गुलामच आहे असें समजावें. त्यांना इतर समाजांत मोकळेपणाने हिंडतां येत नाही. ब्रह्मी

जनतेंतील ते अस्पृश्य म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांची स्थिति अत्यंत करुणास्पद असते खरी; आणि सर्व रीतीने उदार असणारा हा समाज संदालांचे बाबतींत इतका क्रूर का झाला हें समजत नाही. हळू हळू त्या अस्पृश्यांचा दर्जा वाढण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत. त्यांच्यांतच कैदेंतून सुटलेले खुनी, दरोडेखोर, चोर किंवा तसलेच गुन्हेगार असतात. पूर्वीची पद्धत अशी की, ज्या गुन्ह्याबद्दल शिक्षा होईल तो व ज्याला शिक्षा होते त्याचें नांव तोंडावर गोंदून टाकावयाचें. म्हणजे लोकांना ह्या मनुष्यापासून चार पावलें दूर रहावें असें प्रथमदर्शनीच कळावें. अशांची प्रजाही देव-दासांत गणली जाते. स्मशानांतील ' डोंबां 'चाही समावेश अशा अस्पृश्यांमध्येच करतात. पण हे सर्व मिळून फार थोडे लोक होतात.

साधारणपणे ब्रह्मी नागरिक कोणत्या मनोवृत्तींचा असतो, ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें फार कठीण आहे. कारण ब्रह्मी जनांच्या मनांत काय चाललें आहे हें चेहऱ्यावरून ताडतां येत नाही. बहुधा मानवी मुखचर्येवर मानसिक व्यापाराचें चित्र उमटलेलें सांपडतें आणि चाणाक्ष इसम तें बरोबर ओळखूं शकतो. परंतु जेथे विचित्र कांहीच नाही तेथे तो कितीही चाणाक्ष असला तरी काय करील? ब्रह्मी लोक आनंदी आहेत, विनाकारण फुकाची काळजी ते कधीही करणार नाहीत, सवड मिळाली की, ' चैन ' करून घेतील हें सर्व खरें. इतर वैराग्यपर राहणींतही त्यांच्या मनांतील सुखलोलुपता आणि काबाडकष्टाचा कंटाळा हीं स्पष्टपणे दृग्गोचर होतात. अर्थात् सुख व कष्ट यांचा सापेक्षत्वानेच आपण विचार करीत असतों आणि म्हणून आपल्या इकडे कष्टांची जी कल्पना आहे, तिला धरूनच मी ब्रह्मी मनुष्याची तुलना करीत आहें. चिरूट फुंकीत तासच्या तास गप्पा छाटीत बसणें अथवा दुसरा कोणी काम करीत असतांना त्याचें कौशल्य वाखाणीत राहणें यांतच त्यांना मजा वाटते. ब्रह्मी लोकांत कारागिरी आहे, ती प्रथमतः पॅगोडा किंवा चौंगमधील मूर्ति व इतर बांधकामास लागणारें सामान तयार करण्यांतच दिसते. नंतर धर्मशास्त्राच्या ' पोथ्या ' तयार करण्यांतही कौशल्य व चिकाटी कमी लागते असें नाही. त्यांच्यावर लाक्षारसाने मढविलेलीं ' मळपृष्ठें ' घालावयाचीं; सचित्र प्रती तयार करावयाच्या किंवा बुद्धचरित्रांतील निरनिराळे प्रसंग चित्रित करावयाचे, हीं कामें करण्यांत बरीच मंडळी तरबेज असते. भिक्षूंचीं भिक्षा-

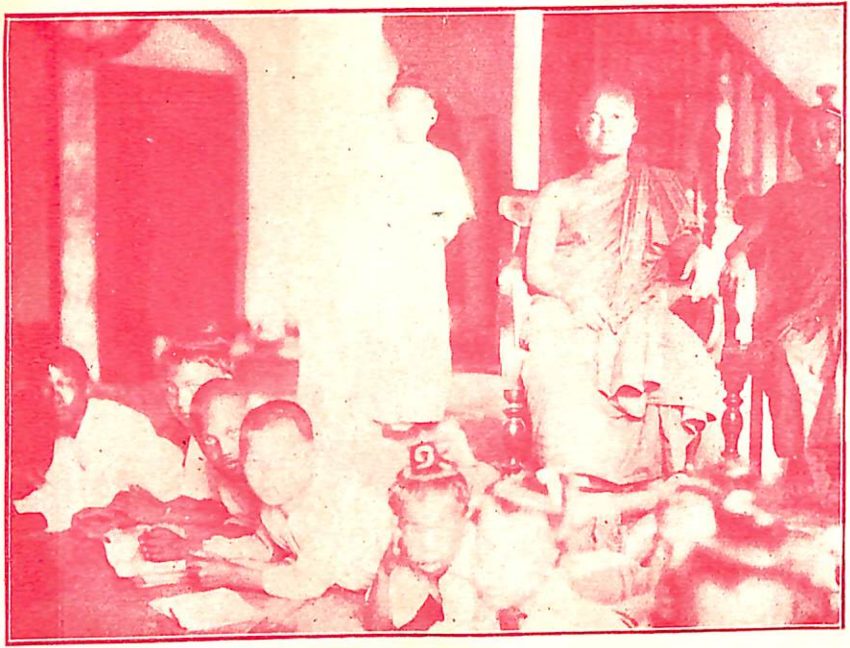
पात्रें किंवा पूजापात्रें, कमंडलु वगैरे लाकडाचीं असलीं तरी त्यांवर लाखेचा थर देऊन तकतकी आणतात; व म्हणून तीं चांगलीं टिकाऊ व दिखाऊही होतात. लाकडी पण लाखेने मढविलेले हे जिन्नस इतके सुबक ब्रह्मदेशाव्यतिरिक्त कोठेच होत नाहीत असें म्हणतां येतें. स्वतःसाठी लागणारें रेशमी वस्त्र पूर्वी ब्रह्मदेशांतच तयार होत असे; पण आतां विलायती माल अधिक मोहक व स्वस्त मिळतो—आणि विशेष असें की, त्यासाठी मेहनत फारशी नसतेच. बाजारांत गेलें की लुंगी मिळते, ही त्यांची समजूत. मात्र तिला निरनिराळे चित्तवेधक रंग देण्यांत ते करामत खर्च करीत असतात. इतर बाबतींत विचार कमी असें दर्शविणारे ब्रह्मी नागरिक सौंदर्याच्या बाबतींत इतके शोकी कसे, ह्याचें आश्चर्य वाटतें. त्यांना असलेली सौंदर्यसमीक्षता हिंदुस्थानांतच काय पण कित्येक सुधारलेल्या युरोपियन राष्ट्रांत तरी असेल की नाही याची शंका वाटते. विलासप्रिय मोंगल बादशहाचें दडपण पडलेल्या प्रांतांतील लोकसुद्धां इतके सौंदर्यदक्ष नाहीत. निसर्गदत्त सवलतींचा फायदा पुरेपूर घेऊन मानवी कारागिरीची थोडीशी जोड देऊन ब्रह्मी लोकांनी—विशेषतः महिलांनी—आपणा स्वतःस सौंदर्याच्या बाबतींत अखिल जगांत बरेंच वरचें स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. आणि त्यांतही आश्चर्य हें की, त्यासाठी जुनें सर्वच सोडून नव्याचेंच त्यांनी अंधानुकरणही केलेलें नाही. किंबहुना नवें असें त्यांनी, अद्याप लुंगी व ती रंगविण्यास लागणारे अनेक रंग यांशिवाय, कांहीच स्वीकारलें नाही. मुद्रारंगसाहित्य किंवा परकी फॅशनचे कपडे स्त्रियांत तिकडे मुळीच प्रसृत नाहीत. असो.

ब्रह्मी मनुष्याचे विकार चेहऱ्यावर मुळीच दिसत नाहीत, यावरून त्याला विकार नसतील असा तर्क करणें चुकीचें होईल. इतर माणसांप्रमाणे तोही विकारवश होतो. पण विकारांची प्रतिक्रिया काय होईल याचा अंदाज तो लागूं देत नाही. एकाद्या ब्रह्मी कारकुनाला किंवा गड्याला वरिष्ठ अधिकारी सडकून रागे भरला, तर त्या वेळीं उत्तरें देण्याच्या किंवा आपला निर्दोषीपणा सिद्ध करण्याच्या भानगडींत तो पडणार नाही. संध्याकाळ झाली म्हणजे मुकाट्याने हातांत डाह* घेऊन तो जाईल आणि आपल्या वरि-

* Dah हें एक हातभर लांबीचें कोयत्यासारखें हत्यार आहे.

ष्ठाचा खून करील! त्याला त्यांत कांहीं वाटणार नाही. परंतु अशा लहानसहान बाबीवरून क्रोधाचा पारा इतक्या थराला क्वचितच जातो. बरेच दिवसांचें साचलेलें वैर असलें म्हणजेच अशा एकाद्या निमित्ताने तें बाहेर पडतें. असलीं माणसें दुसऱ्याच्या विरुद्ध छूः म्हणून सोडण्यास चांगलीं उपयोगी पडतात. आणि इंग्रज प्रभूंनी त्यांचा खरोखरच उपयोग करून घेतला असल्याचें दिसून येतें. हिंदीद्वेष ब्रह्मी प्रजेच्या मनांत भरविल्यानें खुद्द बंडाळीच्या क्षेत्रांत नाही, पण अन्यत्र हा द्वेष माजलेला आहे. ब्रह्मी जनतेने विचार करून हिंदी प्रजेच्या विरुद्ध काहूर स्वबुद्धीने उठविलें असतें तर गोष्ट वेगळी. ब्रिटिशांच्या चिथावणीने त्यांनी एखादें दुष्कृत्य करण्यास उद्युक्त व्हावें यांत त्यांचाच दोष दिसतो. आणि हा दोष राष्ट्रास अत्यंत विघातक आहे, हें कोणीही विचारवंत कबूल करील. विचारशक्तीचा अभाव ब्रह्मी पुढाऱ्यांतही कसा दिसतो, हें मुलाखतींवरून स्पष्ट होईलच. ब्रह्मी जनतेंतील उदार मतांचा (आणि हें विचाराभावाचेंच एक लक्षण मानतां येतें) फायदा हिंदी व्यापारी व नोकरांनी घेतला त्याच्या अनेक पट युरोपियन लाटेगंगाजी व त्यांचे सहकारी ख्रिस्ती मिशनरी यांनी घेतल्याचें रंगूनमध्ये नुसतें हिंडलें तरी कळून येईल.

इतकें असलें तरी ब्रह्मी उत्सवप्रियता कांही कमी नाही. कसलें ना कसलें निमित्त काढून पॅगोडाला वनभोजनास जावयाचें, जत्रा भरवावयाची; घरींही कांही धार्मिक कृत्यांच्या नांवाखाली मेजवान्या झोडावयाच्या; नाच, गाणेंबजावणें करावयाचें, यांत कसलीही आपात्ति आली तरी खंड पडूं शकत नाही. स्वतःचें घर जळालें म्हणून ब्रह्मी मनुष्य कधीं हताश होऊन किंवा पुनः पुनः तीच आठवण काढून रडत बसणार नाही. ही दुःस्थितीशीं बेफिकिरी विचारजन्य असती तर प्रशंसनीय व अनुकरणीयही ठरली असती. ह्या बेफिकिरीबरोबरच त्यांची विनोदी वृत्ति आणि आनंदी स्वभाव हीं दिसून येतात. ब्रह्मी वर्षारंभ ठराविक दिवशीं येत नाही; तसाच तो किती दिवस चालावयाचा हेंही ठरलेलें नसतें. पण तो जेव्हा साजरा करतात तेव्हा एकमेकांवर पाणी ओतावयाचें व सुग्रास भोजनें झोडावयाचीं, हाच त्यांतील मुख्य भाग आहे. मुलें, मुली, पुरुष, बायका हातांत पाणी घेऊन एकमेकांना न कळत परस्परांच्या अंगावर तें ओतण्यासाठी टपून बसतात आणि न कळतां पाणी पडलें म्हणजे जी गंमत उडते तिची विशेष मौज

बुद्धविहार (चौंग) मधील मोफत शाळा

असते. ज्याच्या अंगावर पाणी पडतें तो एखादे वेळीं खरोखरच चिडतो; पण त्या चिडण्यानेच गमतीस रंग चढतो. हा प्रयोग कोणावरही करतात. युरोपियन किंवा परकी लोक त्यांतून सुटत नाहीत. या सणांत ब्रह्मी विनोदी वृत्ति दिसते. साधें बोलणें असलें तरी त्यांतही टोमणे, व्याजस्तुति आणि कोट्या यांचाच भरणा आढळतो. म्हणून कोठेही सभा चालू असली की, त्या ठिकाणी ' खसखस पिकली ' असें वाटतें. ' स्वदेशी 'ची उपयुक्तता त्यांना पटलेली नाही तथापि ती पटविणें मात्र कठीण नाही. फुंजींच्या मार्फत कोणतीही शिकवण ब्रह्मी समाजाच्या अगदी खालच्या भागापर्यंत पोहोचवितां येते. विचारवंत व धोरणी पुढारी अशा अनुकूल परिस्थितीचा पुरेपूर फायदा घेण्यास चुकणार नाही. परंतु साक्षरतेचा प्रसार झाला तसा शिक्षणाचा झाला नसल्याने अव्वल इंग्रजी अमलांत आपणांकडील पुढारी इंग्रजी भपक्याने दिपून गेले, तशीच अवस्था ब्रह्मी जनतेची आजमितीस आहे. कांही काळानंतर त्यांना आपली चूक कळून येईल. परंतु इंग्रजांचें ब्रह्मदेशां-तील वाढतें वर्चस्व म्हणजे हिंदुस्थानाभोवती दास्यशृंखलेचा फास घट्ट करण्यासारखें आहे, हें लक्षांत घेऊन स्वार्थासाठी तरी ब्रह्मदेशीयांस कोणी लुबाडूं नये, अशी खटपट करणें हें हिंदी प्रजेचें कर्तव्य ठरतें. शिवाय आज-पर्यंत मिळालेल्या अनुभवाचा इतरेजनांना फायदा करून देणें म्हणजेच त्याचा खराखुरा उपयोग असल्याने बंधुभावाने अथवा कोणत्याही भावनेने ब्रह्मदेश इंग्रजांच्या आहारीं न जाईल म्हणून हिंदुस्थानने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. ' यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ? '

आतांपर्यंत ब्रह्मी समाजांतील ठळक ठळक दिसणारे विशेष सांगितले. स्त्रीवर्गाला त्यांत मान बराच असतो, म्हणून त्याच्या वर्णनाला अग्रस्थान देऊन प्राधान्यही दिलें. इतर पुष्कळच गोष्टी आणखी सांगतां येण्यासारख्या आहेत. परंतु त्यांविषयी किंवा मंडाले, पेगू, अमरपुरा येथील पॅगोडांविषयी शांततेच्या काळांत ब्रह्मदेशाची सफर केल्यावर मगच लिहावें हें बरें. प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्यास बंडाळीच्या धामधुमीच्या काळीं सवड नसावी हें रास्तच आहे. ही समाजस्थिति कळण्यास मात्र रंगून व आसपासच्या खेड्यांतील ' उभ्याउभ्या'चें वास्तव्य (?) कारणीभूत झालें. कांही ब्रह्मी परिचितांना बरोबर घेऊन मी हिंडलों आणि ' हें काय ? ' ' तें कसलें ? ' असें विचारलें.

तसेंच त्यांच्या बरोबरीच्या ब्रह्मी कुटुंबांत जाऊन गृहव्यवस्था पाहिली. पण या सर्व बाबतींत मला असें दिसलें की, ही चौकस बुद्धि ब्रह्मदेशांत चालविण्यास पुष्कळसा वाव असून फारच महत्त्वाची, मनोरंजक आणि उद्बोधक अशी माहिती मिळण्याचा संभव आहे. इतकेंच काय, परंतु कांही शोध लागण्याची शक्यता आहे. पण ह्या सर्व बौद्धिक आनंददायी चैनी करण्यास मुख्यतः काल व द्रव्य पाहिजे. शिवाय एकट्यादुकट्याचें हें काम नव्हे. बऱ्याच जणांनी तिकडे जाऊन थोडेसे परिश्रम केल्यास त्यांना एम्. ए. साठी लागणाऱ्या प्रबंधास भरपूर साहित्य मिळून पुनः मानवी ज्ञानांत भर टाकल्याचें श्रेय लाभणार आहे. तेव्हा रुळलेला मार्ग सोडून आमचे सुशिक्षित व पदवीधर बंधु किंचित् जरी आजूबाजूस गेले तरी पुष्कळच नवीन काम त्यांना लाभेल व तें त्यांनी मिळवावें इतकीच विनंति शेवटीं करावीशी वाटते.

हें बरेंच लांबलेलें ‘ ब्रह्मपुराण ’ येथें संपलें. ‘महाराष्ट्रीय’ वाचकांना तें वाचून दाखविण्याचें काम यथाशक्ति व यथामति पार पाडलें. ही कामगिरी वाचकांना कितपत पसंत पडली हें ज्याचें त्यानेच ठरवावयाचें आहे. मात्र महाराष्ट्राने सध्याचे काळीं बाह्य जगांतील राजकारणांत लक्ष घालून घराबाहेर दृष्टि फेकण्याची वेळ सध्याचीच आहे एवढें ध्यानांत ठेवावयास हवें.

परिशिष्ट

— १ —

चितगांगमधील शस्त्रागारांवर आक्रमण

गेल्या वर्षी चितगांग येथे 'आर्मरी रेड' झाली. क्रांतिकारकांनी सरकारी अधिकाऱ्यांवर हल्ला चढविला, एकदोघांस ठार केलें, तारा तोडल्या, बंदुका लुटल्या.........यापलीकडे जास्ती माहिती कोणास मिळूं शकली नाहीं हें जें 'चित्तग्रामशस्त्रागारावर आक्रमण' झालें त्याबद्दल सध्या तेथे खटला चालू आहे. त्यासंबंधीं टीकात्मक विधानें खटला न्यायाधीन (Sub judice) असल्याने करतां येत नाहीत. परंतु एकंदर बाहेर आलेली माहिती सुसंगत रीतीने देण्यास कसलीच हरकत नाही. म्हणून चित्तग्राम खटल्याची हकीकत थोडक्यांत आज देत आहें; ती कळल्याविना खटल्यांत कांहीच राम वाटणार नाही.

अठरा एप्रिल १९३० रोजीं रात्रौ साडेदहाच्या सुमारास चितगांगमध्ये एकदम खळबळ माजली. शहरच्या मध्यभागी असलेल्या टेलिफोन ऑफिसच्या तारा तोडण्यांत येऊन आंतील यंत्रसामग्री फोडून मोडून टाकली आणि पेट्रोल ओतून त्या इमारतीस आग लावण्यांत आली. तेथे असलेल्या पहारेकऱ्यांस क्लोरोफॉर्म देऊन बेशुद्ध केलें. जवळच असलेल्या तार ऑफिसांतही असाच प्रकार करण्यासाठी क्रांतिकारक गेले होते. तेथे त्यांनी गोळ्या झाडून व्यत्यय करण्यास आलेल्यांना परत फिरविलें आणि ते लगेच पुढे चालूं लागले. त्याच वेळीं चितगांगहून 'लक्षम्' जंक्शनकडे जाणारी एक मालगाडी धूम व मीरसराइ या स्टेशनांमध्ये रुळावरून घसरली आणि तिने तो रस्ता अडविला. नागलकोट व धूम या स्टेशनांजवळील तार ऑफिसच्या तारा कापण्यांत आल्याने चितगांग रेल्वे स्टेशन मास्तरास कोणाशींच तार-व्यवहार करतां येईना. ह्या सर्व गोष्टी साधारणपणे एकाच वेळीं झाल्या. धूम स्टेशन चितगांगहून सुमारे ४३ व नागलकोट ७२ मैल दूर आहे.

आता या आक्रमणाचा मुख्य भाग चितगांगमध्येच पण दोन ठिकाणीं झाला, तो पाहूं. चितगांग हें आसाम-बंगाल रेल्वेचें मुख्य ऑफिस आहे.

तेथेच सर्व कचेऱ्या व त्यांवरील गोरे हपीसर राहतात. शिवाय अव्वल दर्जाचें बंदर म्हणून चितगांगची गणना होऊं लागल्यापासून पुष्कळ युरोपियन व अमेरिकन व्यापाऱ्यांनी (संभावित लुटारूंनी) आपापलीं दुकानें व 'गोदामें' येथे बांधलीं आहेत. रेल्वेवरील गोरे कामकरी, बंदरांतील व्यापारी व सरकारी वरिष्ठ अधिकारी यांची पुष्कळ वस्ती चितगांगमध्ये आहे. चितगांग जिल्ह्याचें हें मुख्य ठिकाण तर खरेंच, पण त्याखेरीज चार जिल्ह्यांचें मुख्य ठिकाण म्हणून कमिशनर व त्याच्या बरोबरच्या इतर कचेऱ्या चितगांगला आहेत. इतकें सर्व सांगण्याचा मतलब हाच की, येथे युरोपियन वस्ती पुष्कळ आहे. रेल्वे ऑक्झिलियरी फोर्स व सरकारी पोलिस लाइन या दोन्ही ठिकाणीं शस्त्रागारें आहेत. त्यांखेरीज आणखी दोन ठिकाणीं हत्यारें व दारूगोळा ठेवण्याची सोय असून तेथेही हत्यारें नेहमी जय्यत ठेवलीं जातात.

अशा एकंदर चार अस्त्रागारांपैकी रेल्वे ऑक्झिलियरी फोर्सचें एक व पोलिस लाइनमधील दुसरें अशा दोन्हींवर एकसमयावच्छेदेकरून हल्ला चढविण्यांत आला. हे प्रकार रात्रीं साडेदहानंतरच घडले. युरोपियन लोकांचीं शस्त्रें अर्थातच काळजीपूर्वक ठेवलीं असतील आणि विशेष दक्षतेनें संरक्षिलीं असतील यांत संदेह नाही; पण अशा ठिकाणींही जाऊन हल्ला करून, रक्षकांना व अधिकाऱ्यांना ठार करून, कडेकोट बंदोबस्ताने ठेवलेल्या कोठारांचीं जबरदस्त कुलुपें तोडून, त्यांतील शस्त्रें व दारूगोळा लुटून, उरलेल्या भागास आग लावून देण्यास पुष्कळच वेळ लागला असला पाहिजे. गुपचुपपणे हें काम होण्यासारखें खास नव्हतें. वेळही गाढ निद्रेची नव्हती. साहेबांनी मदिराक्षीसमवेत मदिरासेवन करून गप्पागोष्टी किंवा 'कळपां'त जमून मजा मारण्याचे वेळीं हा दंगा चाललेला. सुमारे शंभरसवाशे गोरे लोक जवळपास राहात असलेले. खुद्द पोलिस लाइनमध्येही कांही नाही तरी ७५-१०० शिपाई होते. कोठारापाशी पहारेकरी काय गडबड करतात हें तिखट कानाच्या माणसाला ऐकूं येईल, इतकें त्यामधील अंतर. पण त्या क्रांतिकारकांनी काय मोहिनी घातली कोणास ठाऊक, कोणी त्यांना विरोध करण्यासाठी पुढे सरसावला नाही! नाही म्हणावयास पहिल्याने 'हुकुमडर्र' करण्यास—म्हणजे कोण आहे ही चौकशी करण्यास— जेवढी मंडळी आली तेवढी मात्र मृत्युमुखीं पडली. रेल्वे शस्त्रागाराचे मुख्य अधिकारी जेवत होते.

जेवतांजेवतांच ते, बाहेर काय धांदल आहे म्हणून पाहण्यास आले. येतां येतां 'बंगाली कुतरडीं' अशा प्रकारचे कांही तिरस्कारयुक्त शब्द त्यांनी काढले म्हणतात. त्यानंतर लगेच त्यांस गोळी लागली–ते खालीं पडले. त्यांच्या तोंडावर बंदुकीच्या दस्त्यांचे ठोसे बसले–' कुत्र्यांचा जोर पहा ' असे उद्गार निघाले–आणि...मग लुटीचें काम चालू झालें. यानंतर कोणी चौकशी-साठी आलें नाही किंवा विरोध करण्याचीही कोणाची छाती झाली नाही. पहाटे सव्वातीनपर्यंत बंदुकींची फैर झडत होती. विद्युद्दीप हातांतून चोहोकडे प्रकाशत होते. क्रांतिकारकांच्या मोटारी इकडूनतिकडे फिरत होत्या. अस्त्रा-गारांचीं दारें फोडून बंदुकांची नासधूस चालू होती. पण गोऱ्या रहिवाशां-पैकी एकही खरा शूर मायेचा पूत निघाला नाही, किंवा शत्रु आहे कोण तें तरी आपण पाहूं असें म्हणून सामना देण्याची इच्छा त्याला झाली नाही. क्रांतिकारकांपैकी प्रत्येकास तीन याप्रमाणे पुरून उरणारे, जगांतील शूर लढवय्ये, शिपाईगिरीचा पोकळ अभिमान बाळगणारे गोरे लोक व त्यांना पुरेशीं शस्त्रें शिल्लक असतां एकाही पठ्याला विरोध करविला नाही किंवा होत असलेलें नुकसान डोळ्यांनी नुसतें पाहण्यांत शरम वाटली नाही, ही गोष्ट कोणास लांच्छनास्पद व कोणास भूषणास्पद आहे हें न सांगतांच कळेल.

क्रांतिकारकांनी हातांत विद्युद्दीप घेतले आणि जिकडून मंडळी हल्ला करण्यासाठी येणार तिकडच्या रोखाने लुटलेल्या शस्त्रांनीच फैर चालू ठेवली. हें खरें असलें तरी त्यांना आडकाठी करण्याचा प्रयत्नही कोणीं केला नाही, हेंही तितकेंच खरें होय. प्रयत्न करून विफलता पदरीं येणें हा दोष खात्रीने नव्हे. पण प्रयत्नच न करतां स्वस्थ राहणें हा अक्षम्य अपराध ठरेल. कांही गोरे लोक मोटारींतून शस्त्रागाराकडे निघाले; पण विरोध करण्यासाठी म्हणून नव्हे, तर उजेड कसला दिसतो तें पाहण्यासाठी! त्यांच्या मोटारीला गोळी लागतांच त्यांनी सूंबाल्या ठोकला आणि लपूनछपून राहून, काय होतें तें पाहत ते बसले, अशा आशयाच्या जबान्या त्या त्या लोकांनी दिलेल्या आहेत. पोलिसलाइनकडेही तशीच रड होती. आणि क्रांतिकारकांना विरोध कोणाचाच झाला नाही. त्यांना लांबवितां आलें तेवढें त्यांनी लांबविलें आणि पहाटे सव्वातीननंतर पळ काढला! या चकमकींत तीन युरोपियन अधिकारी व बाकी सहासात हिंदी सरकारी नोकर ठार झाले.

हा हल्ला एवढ्यावरच थांबला नाही. क्रांतिकारकांना हुडकून काढण्याचा व त्यांचा पक्का बंदोबस्त करण्याचा आता जारीने प्रयत्न सरकारने चालू ठेवला. मग त्यांना पुष्कळ काम मिळालें; सगळे वरिष्ठ अधिकारी जमले, तारा झाल्या, लखोटे लिहिले, खास गुप्त पोलिस बोलाविले, लष्करची मदत मागितली; सर्व ' उत्तर-कार्ये ' अगदी यथासांग पार पाडण्यासाठी कसून तयारी केली. मोटारी, मोटारींतील सामान, कपडे, पेट्या इत्यादि सामान क्रांतिकारकांनी जेथल्या तेथेच टाकलें होतें. त्यांवरून लगेच सुगावा मोठ्या ' शिताफी 'ने लावला. मग झडत्या घेतल्या! तपास जारीने चालविला! कांही जणांना अटक केली!...... पण खरे गुन्हेगार कांही केल्या सापडेनात. चितगांगमध्येच एक जखमी युवक आहे, अशी बातमी लागतांच तिकडे सर्वांनी गराडा देऊन मग त्याजकडून सर्व माहिती मोठ्या कौशल्याने मिळविली. शस्त्रागारास आग लावीत असतां हातावरचें पेट्रोल पेटून तो भाजला होता. त्याला त्या रात्रीच्या धांदलीच्या वेळींही गुन्हेगारांच्या मुख्याने मोटारींत घालून आणून आपल्या घरीं ठेवलें होतें. भाजलेल्या मुलाचें नांव हिमांशुसेन. त्याने दिलेल्या कबुली जबाबावरून या कटांत मंडळी कोण कोण सामील आहेत, याचा तपास लागला. पण त्यांच्या ठावठिकाणांबद्दल कोणासच पत्ता नव्हता.

ता. २२ एप्रिल रोजीं म्हणजे गुन्हा घडल्याचे पांचवे दिवशीं बातमी आली की, चितगांगजवळच असलेल्या जलालाबाद टेकडीवर फरारी इसम दिसतात. तेथे झाडी पुष्कळ असून जाण्याचा रस्ता जरा बिकटच आहे. टेकडी कांही मोठी नाही; पण आजूबाजूंसही तशाच टेकड्या आहेत व लहान ओढे झाडीने आच्छादलेले आहेत. त्या टेकडीवर हल्ला चढविण्यासाठी तीन चार ' सेनानी ' निरनिराळ्या मार्गांनी निघाले. लष्करी शिपायांची पलटण आणली. सशस्त्र गार्डाही तेथपर्यंत नेली. मशिन्‌गन्सचा उपयोग केला! टेकडीवरून लष्करी पलटणीच्या रोखाने गोळीबार झाला असें सांगतात. लगेच दुसऱ्या एका टेकडीवर मशिन्‌गन रोखून समोरच्या टेकडीवरील प्रत्येक इंचइंच भागांत गोळ्या बेधडक झाडल्या. रात्र पडेपर्यंत गोळीबार करून रात्रीं १०–१०॥ च्या सुमारास लष्कर शहराकडे परतलें. सकाळीं पुनः पलटणी टेकडीकडे गेल्या. छाती धडधडत असतांच सर्व

सशस्त्र अधिकारी वर चढले! एकंदर ११ प्रेतें सांपडलीं! दोन मृत्युपंथास लागलेले होते. त्यांना पाणी पाजण्यापूर्वी 'स्टेटमेंट देतां का?' असें विचारण्यांत आलें. पाणी प्याल्यानंतर लवकरच ते दोघेही स्वर्गी गेले! असे एकंदर तेरा इसम रात्रीच्या गोळीबारास बळी पडले. पोलिसांकडे कोणास जखमही झाली नाही. आमच्या सैनिकांचें व गोऱ्या हफीसरांचें अशा प्रकारचें शौर्य काय वर्णावें?

तेराही मुलांची—कारण या हल्ल्यांत १६ ते २८ वर्षांच्या आंतील तरुणच होते—प्रेतें ओळखण्यांत आलीं. मुख्य पुढारी सापडलेच नाहीत. त्यांना पकडून देणारांस पांच हजारांचीं बक्षिसें लावण्यांत आलीं. यानंतर कांही आरोपी खुद्द चितगांगमध्ये सापडले व फेणी स्टेशनवर तिघांना पकडलें असतां पोलिसांवर गोळ्या झाडून ते निघून गेले! हल्ला झाल्यानंतर सुमारे तीन आठवड्यांनी म्हणजे ६ मे १९३० रोजीं चितगांगजवळ असलेल्या कर्णफुली नदीच्या पैलतीरी कांही आरोपी आहेत, असा सुगावा लागला. पोलिसपार्टी व गोरे अधिकारी रात्रींच धडपडत गेले. दोन टोळ्या करून त्यांनी गुन्हेगारांना पकडण्याचा प्रयत्न केला. चकमकी झाल्या, बराच वेळ गोळीबारांत पाठलाग झाला. शेवटी निष्पन्न इतकेंच झालें की, चार प्रेतें पोलिसांना मिळालीं व दोन मृत्युपंथीं लागलेले वीर आढळले! लगेच पोलिसांनी धांवपळ केली व त्या दोहोंपैकी देवप्रसादाला विचारलें की, 'बाळ, तुला काय पाहिजे?' 'पाणी' म्हणतांच त्याला पाणी दिलें आणि नंतर पोलिस अधिकाऱ्याने त्या आसन्न-मरण वीरास म्हटलें, 'हें पहा आमचे बडे साहेब येथे आहेत. तुला कांही स्टेटमेंट करावयाचें असल्यास सांग.' हें ऐकतांच तो मृत्युमुखीं गेलेला वीरपुत्र एकदम हुशार झाल्यासारखा होऊन म्हणाला, 'काय, मि. लोमन येथे आहेत का? (मि. लोमन हे बंगालचे इ. ज. ऑफ पोलिस होते, व पुढे लगेच डाक्यास त्यांचा खून झाला.) कारण लोमन येथे असतील तर मला त्यांना गोळी घालावयाची आहे.' नंतर त्याला किंचित् ग्लानि आली. पण पुन्हा उजवा हात वर करून तो म्हणाला, 'ह्या माझ्या हातास गोळी लागली नसती तर तुमच्या हातांत कधीच सापडलों नसतों. जिवांत जीव असतांना मी तुमचे हातीं सांपडलों, ही वाईट गोष्ट झाली.' आणि अल्प काळांतच देवप्रसाद देवलोकीं गेला!

हे त्याचे मृत्यूपूर्वींचे शब्द सरकारी अंमलदाराने शपथेवर कोर्टांत सांगितले आहेत. भारतीय युद्धांत बाळ अभिमन्यु किंवा मराठी इतिहासांत दत्ताजी शिंदे रणांगणीं पडले होते तेव्हाचा व हा प्रसंग यांत विशेष अंतर नाही. 'लोळावें मांडीवरी' अशींच अभिमन्यु, दत्ताजी व देवप्रसाद यांचीं वयें होतीं. दत्ताजीने सांगितलें की, 'बचेंगे तो औरभी लढेंगे.' त्याहीवर ताण करणारें देवप्रसादाचें हें उत्तर आहे. अभिमन्यूचे बाबतींत झालेल्या अधर्मयुद्धाचा सूड उगविण्यास 'कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम्' शक्ति असलेला त्याचा मामा श्रीकृष्ण व 'झाले बहु होतिल बहु आहेतहि बहु, परंतु यासम हा' अशा पराक्रमाचा धनुर्धारी पिता असे दोघे समर्थ होते. शिंद्यांचा अपमान भरून काढण्यासाठीही त्याचे प्रतापी बंधु महादजी होतेच. पण देवप्रसाद मात्र अतृप्त इच्छेने–निराशेने – दु:खाने व असहायतेने विव्हळत स्वर्गी गेला!

अशा कितीतरी वीरशोकरसपर प्रसंगांनी ह्या हल्ल्याला महत्त्वाचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें आहे.

— २ —

'शस्त्रागार–आक्रमण' म्हणून जो खटला चितगांग येथे गेले आठदहा महिने चालू आहे, त्यांत एकंदर हजर आरोपी ३५ आहेत. त्यांचीं नांवें खालीलप्रमाणे:—

(१) अनंतलाल गुलाबसिंग, (२) धीरेंद्रलाल दस्तीदार, (३) फणींद्रलाल नंदी, (४) सुबोधचंद्र राय, (५) सुबोध विश्वास, (६) श्रीपति चौधरी, (७) सहाय्यराम दास, (८) नित्यपाद प्रमथभूषण, (९) सुबोधकुमार चौधरी, (१०) अश्विनीकुमार चौधरी, (११) सुखेंदुविकास दस्तीदार, (१२) बाळ हरेंद्र, (१३) विजयकुमार सेन, (१४) शांतिभूषण नाग, (१५) फकीरचंद सेन, (१६) अर्धेंदुशेखर गुह, (१७) नंदलाल गुलाबसिंग, (१८) मधुसूदन महीमचंद्र, (१९) रणधीर जयंतकुमार, (२०) ननिगोपाळ चंद्रकुमार, (२१) गुलाबसिंग रामवक्षसिंग, (२२) आशुतोष विपिनचंद्र, (२३) मलिनविकास जगबंधु, (२४) जोगेंद्र

सरकारी पोलिसांचे शस्त्रागार–चितगांग

ऊर्फ मनागुप्त, (२५) रंजनलाल सेन, (२६) लालमोहन अखिलचंद्र, (२७) अनिलबंधु दीनबंधु, (२८) अनिलकुमार रक्षित, (२९) सुबोधचंद्र महेंद्रचंद्र, (३०) सुकुमार, (३१) सुबोधचंद्र मित्र, (३२) सौरिंद्रदत्त, (३३) लोकनाथ बाळ, (३४) गणेश घोस व (३५) आनंद गुप्त.

आता या ३५ जणांची थोडक्यांत माहिती दिली पाहिजे. सर्व बंड-खोरांचा पुंड पुढारी म्हणून अनंतलाल (१) समजला जातो. लोकनाथ (३३) व गणेश (३४) हे त्याचे डावेउजवे हात म्हणतां येतील. गुलाबसिंग (२१) ह्याचे दोन्ही पुत्र अनंत (१) व नंदलाल (२) ह्या खटल्यांत गुंतले असल्यामुळे बापाने मुलांच्या कृत्यांकडे कानाडोळा केला किंवा मूक संमति दर्शविली म्हणूनच बहुधा त्यालाही या खटल्यांत गोवलें आहे. सरकारी वकिलांचें म्हणणें असें की, गुलाबसिंगास आपल्या दोन्ही मुलांचीं कारस्थानें पूर्णपणे ठाऊक होतीं. आणि अशा गुन्ह्याविषयी त्याने पोलिसांना खबर दिली नाही किंवा त्यापासून मुलांना परावृत्तही केलें नाही म्हणून तो गुन्हेगार ठरतो. तसेंच जोगेंद्र गुप्त (२४) व रंजनलाल सेन (२५) ह्या दोघांचीं मुलें ह्या कटांत होतीं व त्यांना बापाची फूस असावी, अशाच आरोपावरून दोघांना कटांत गोवलें आहे. कर्णफुली नदी ओलांडून गेलेल्या सहा आरोपींत ह्या दोघांचे पुत्र होते. मृत्युशय्येवर अस-तांनासुद्धा 'मला मि. लोमन यांना गोळी घालावयाची आहे,' असें बोलणारा देवप्रसाद हा जोगेंद्र गुप्त (२४) याचाच मुलगा होय! तसेंच त्या वेळीं जीं चार प्रेतें मिळालीं, त्यांत रजतसेन याचें एक होतें. तो रंजनलाल (२५) याचा मुलगा. गुलाबसिंग (२१) व रंजनलाल (२५) हे दोघे वकील आहेत.

एकंदर १९ वीर मृत्युमुखीं पडले. त्यांच्यापैकी अकरा जणांचीं प्रेतें जलालाबाद टेकडीवर सांपडलीं. कर्णफुली नदाच्या पैलतीरीं समीरपुराजवळ जें समरयुद्ध झालें व चार प्रेतें व दोन मृत्युपंथीं लागलेले जखमी पोलिसांच्या हातीं लागले, ते सहा इसमः—

१ स्वदेश राय, २ मनरंजनसेन, ३ देवप्रसाद गुप्त, ४ रंजनसेन, ५ मोतीलाल, ६ अर्धेंदु दस्तीदार.

यांपैकी अर्धेंदु व देवप्रसाद जखमी असतांना पोलिसांच्या हातीं लागले. बाकीच्या चौघांनी आत्महत्या केली अथवा ते पोलिसांच्या गोळ्यांस बळी पडले, तें समजण्यास मार्ग नाही.

वरच्या आरोपींच्या यादीपैकीं लोकनाथ (३३), गणेश (३४) व आनंद (३५) ह्या तिघांना पोलिसाधिपति टेगार्ट यांनी चंद्रनगर येथे (फ्रेंच हद्दींत) पकडलें. ह्या बाबतींत सरकारी पोलिसांनी आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा व फ्रेंच कायद्याचाही भंग केलेला दिसत असून याबद्दल त्यांना जाब कोणींच विचारला नसावा असें वाटतें! शिवाय, तेथून तिघांना पकडून आणल्यानंतर वाटेंत त्यांचे अमानुष व अनन्वित हाल करण्यांत आल्यामुळेच, टेगार्ट यांचेवर कलकत्त्यास दोनदा गोळी झाडण्यांत आली होती असें म्हणतात. जलालाबाद टेकडीवरील लढाई, समीरपुराजवळची चकमक, फेणी स्टेशनवरचा चमत्कार आणि चंद्रनगरची धरपकड हे पांच अध्याय चितगांग-शस्त्रागार–आक्रमण–पुराणांत अत्यंत महत्त्वाचे, चित्ताकर्षक व रोमांचकारी म्हणून गणले जातील.

या खटल्यांत एकंदर ३०१ साक्षीदार सरकारतर्फे दिले असून, आता फक्त २५ जणांच्याच साक्षी व्हावयाच्या उरल्या आहेत. त्यानंतर दोन्ही तर्फेच्या वकिलांचीं भाषणें व निर्णय. सेशन कमिट करण्याची भानगड असल्या प्रकारच्या खटल्यांत नेहमी असते. परंतु सरकारने कार्यसौकर्यासाठी तिरंगी न्यायाधीशांचें एक त्रिकूट नेमून सव्यापसव्याचा हा प्रकार टाळला आहे. एक रायबहादूर, दुसरे खानबहादूर असे डाव्याउजव्या बाजूंस बसणारे दोन न्यायाधीश एका गौरवर्णियाच्या जोडीस देऊन तिघांचें ट्रिब्यूनल नेमलें आहे. त्यांच्या पुढेच खटला चालत असतो. सरकारपक्षीय वकिलांची कमतरता असणार कशी? आरोपींचा बचाव करण्यासाठी कलकत्त्याचे एक नामांकित बॅरिस्टर श्रीयुत शिरीष बोस येथे येऊन राहिले आहेत. शिवाय श्री. घोसळ व इतर पांच वकील त्यांच्या मदतीस असतात. प्रथमतः बोस हे सर्वच आरोपींच्या वतीने काम चालवीत. पण मध्यंतरी आरोपींना नग्न करून झाडा घेण्याची प्रथा जेव्हा अधिकाऱ्यांनी अमलांत आणली, तेव्हा मात्र अनंत (१), लोकनाथ (३३) व गणेश (३४) यांनी आपण स्वतःच आपली बाजू मांडणार असल्याचें सांगितलें; व त्याप्रमाणे साक्षीदारांची फेरतपासणी सुद्धा त्यांनी केली.

हें शस्त्रागारावरील आक्रमण होऊन वर्ष तर होऊन गेलेंच, पण सरकारच्या मनांत क्रांतिकारकांच्या पराक्रमामुळे दहशत बसली आहे, ती कायमचीच! आज चितगांगला एका लष्करी ठाण्याचें स्वरूप प्राप्त झालेलें दिसतें, तर आठ दिवसांपूर्वी लष्करी वस्तींत तुरळक इतर नागरिक जाऊन राहिले आहेत असें वाटत असे. प्रत्यक्ष कायद्याने —लष्करी कायदा पुकारला नव्हता तरी —लष्करी अधिकारी, गुरख्यांच्या पलटणी, मिलिटरी पोलिस वगैरे बडेजाव असा झोकांत होता की, सरकारचें धावें किती दणाणलें आहे याची त्यावरून उत्कृष्ट कल्पना येई. ठिकाठिकाणी नाक्यानाक्यांवर गुरखे संगीन रोखून उभे दिसत. साहेबांच्या बंगल्याभोवती तर, मोगलाई जनानखान्यापुढें असतो तसा, खासा कडक बंदोबस्त असे. रस्त्यावर टेंपरवारी नाकीं उभारण्यांत येऊन, खिळे मारलेले लाकडी ओंडके आडवे टाकून ठेवले होते. हेतु हा की, कोणी चपळाईने पळून जाऊं लागला तर अडखळून अथवा पायांत खिळा घुसून तो अडकून पडावा. तार ऑफिस, टेलिफोन, बंगला, पोस्ट, बँक इत्यादिकांकडे रक्षकांचा भरणा जास्त असावयाचाच. करफ्यू ऑर्डर पुकारण्यांत आली. रात्रीच्या गाड्या खासा वटहुकूम काढून लवकर सोडण्याची व्यवस्था झाली. लष्करी सशस्त्र पोलिस सारखे टेहाळणी घालूं लागले. व त्यांच्या विरुद्ध तक्रार करण्यासाठी सवड नसल्यानें रस्त्यावरून हिंडणारांची मात्र कठिण अवस्था होई.

गुरख्यांनी तर अगदी भंडावून सोडलें! जेथे पहावें तेथे गुरखा दिसे! रात्री आठांपुढे कोणास घराबाहेर पडतां येईना किंवा कोठे जमून गप्पा मारतां येईनात. उंच टेकड्यांवरील घरें लष्करी अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत गेलीं. आजूबाजूंच्या टेकड्यांवर फौज व बंदुकाही जमवून ठेवल्या. रात्रंदिवस अशी ही नाकेबंदी झालेली कशासाठी, म्हणून किंचित् अंतस्थ चौकशी केल्यानंतर, असें कळलें की, गेल्या वर्षी अस्त्रागारांवर क्रांतिकारकांनी आक्रमण केलें, त्यापेक्षा अधिक भीषण स्वरूपाचा तसाच हल्ला लवकरच होणार आहे, अशी सरकारच्या दूर पल्ल्याच्या लांब कानांस बातमी लागली होती! अर्थातच लष्करी बंदोबस्त कडक झाला तर नवल काय? पण ह्या बातमींत कांही तथ्य होतें की नाही, याचा सारासारविचार मात्र कोणीं केलेला दिसत नाही.

ही बातमी कळतांक्षणी आधीच घाबरलेले भित्रे अधिकारी अधिक बावचळल्यासारखे वागूं लागले. चालू असलेल्या खटल्यांतील अठरावीस इसम फरारी आहेत म्हणून म्हटलेंच. ते चितगांग जिल्ह्यांतच आसपास दडून असून खेडवळ लोक त्यांना आसरा देतात, अशी अधिकाऱ्यांची समजूत झाली. वर्ष होऊन गेलें, 'फरारी गुन्हेगारांस थारा देऊं नका,' म्हणून जाहीर फर्मानें काढलीं, त्यांना पकडून देणारांस बक्षिसाची लालूच दाखविली, दाढीदीक्षितांना बगलेंत मारलें, तरीही हे मूठभर हिंदु लोक बेइमानपणे वागतात, हें जिल्हाधिकाऱ्यांस कसें खपेल? त्यांनी वरून हुकूम आणवून लष्करी जादा पोलिस ५२ खेड्यांवर लादले!

त्यांतही अशी मेख मारून ठेवली आहे की, मुसलमान रहिवाशांकडून जादा पोलिसांचा खर्च घेतला जाणार नाही! मुसलमानांना माफी देण्यांत आली असें म्हणतात. त्याचा अर्थ उघड आहे. खुद्द कलेक्टरशीं माझी मुलाखत झाली, त्या वेळीं त्यांनी स्पष्टच म्हटलें की, आरोपी व फरारी देखील एकजात हिंदु आहेत. आसाम-बंगालकडे हिंदुमुसलमान तेढीस विशेष रंग चढतो, तो अशामुळे की, साधारण लोकवस्तींत शेकडा ८५ प्रमाणे मुसलमान असून, सर्व व्यवहार बहुधा त्यांचे हातीं असतात. शेंकडा १५-२० हिंदु असणाऱ्या गांवीं जादा पोलिसांचा खर्च फक्त हिंदूंनीच भरावा, अशा फर्मानाचा अर्थ काय होणार? शिवाय दिवस हे असले – पडत्या धारणीचे. रुपयाचे तांदूळ सहासात आण्यांस विकावे लागतात! तेव्हा मोगलाई जिजिया करावरही ताण करणारी ही नवीन करपद्धति आहे की नाही?

जादा पोलिस नुकतेंच लादण्यांत आलें असून, त्यांची बरदास्त राखण्याकरिता खुद्द कलेक्टरांनी आपला दौरा तिकडे काढला होता. मी त्यांना भेटलों तो ते दौऱ्यावरून आल्यानंतरच. दौऱ्यावर असतांना त्यांनी ठिकठिकाणी म्हणे सभा भरविल्या आणि 'फरारी गुन्हेगारांस पकडून द्या' म्हणून आग्रहाने सांगितलें. 'पोलिसांजवळ फरारी इसमांचे फोटो दिले आहेत. त्यांना थारा देऊं नका. सरकारी नोकरांना गुन्हेगार पकडण्यासाठी मदत करा.' अशा आशयाची याचना करणाऱ्या कलेक्टरांना कांही खेडवळांनी अत्यंत स्पष्ट शब्दांत पण खडसून जबाब दिला, असें येथील दैनिक 'पांचजन्य' पत्राने प्रसिद्ध केलें आहे. कलेक्टरांनी 'आम्हांस मदत करा' अशी दीनवाणीने

याचना करतांच कांही ग्रामियांनी जिल्हाधिकाऱ्यांस म्हटलें की, 'तुम्ही लठ्ठ पगार खातां आणि आम्हांलाच त्रास देतां. तुमच्या अयोग्यतेचा परिणाम आम्हीं कां सोसावा? त्यापेक्षा तुम्ही ती खुर्ची सोडा व आम्हांला तुमचा पगार द्या. म्हणजे गुन्हेगार आम्ही लगेच पकडून देऊं की नाही पहा!' 'पांचजन्यां'त प्रसिद्ध झालेला हा संवाद खरा असावा असें मानण्यास बरींच कारणें आहेत. खुद्द कलेक्टरांनी अशा आशयाच्या कांही लेखी तक्रारी 'साक्षर' खेडवळांकडून आपणांकडे आल्या, असें कबूल केलें आहे.

या सर्व गोष्टींवरून सध्याची चितगांगची परिस्थिति लक्षांत येईल. लष्करी अधिकारी व चारींपैकी दोन गुरखा पलटणी परतल्या असल्या, तरी बाकीचा बंदोबस्त पूर्वीसारखाच आहे. खटला चालू असल्या वेळचा देखावा पाहून तर संदेहच पडतो की, आरोपी कैदी समजावयाचे अथवा खुद्द न्यायाधीशांनाच बंदिस्त मानावयाचें? कारण तिघांही न्यायाधीशांच्या राहत्या घरांवर जागता पाहरा आहे. त्यांचा कोर्टांत येण्याचा व कोर्टांतून स्वगृहीं जाण्याचा मार्ग रोज सकाळसंध्याकाळ बदलण्यांत येतो. शिवाय, जेव्हा ते कोर्टांत येतात, तेव्हा त्यांच्यापुढे बंदूक रोखलेल्या २०-२५ गुरख्यांनी भरलेली एक मोटार लॉरी असते! मध्यंतरी न्यायाधीश भरलेली मोटारगाडी आणि मागेही तशीच २०-२५ गुरख्यांनी भरलेली, दुसरी उघडी लॉरी,–असा बंदोबस्त, इतकी काळजी व इतकी व्यवस्था ठेवल्यास त्या न्यायाधीशांच्या केसांना तरी धक्का लागण्याची शक्यता उरते कोठे? श्रीकृष्णाने रुक्मिणीला पळवून नेऊं नये, म्हणून अंबा-पूजनासाठी तिला पाठवितांना, रुक्मीने जी व्यवस्था राखली तिचें वर्णन खुद्द रुक्मिणीनेच असें केलें आहे की, 'स्वसखी, धात्री, जननी, विप्र स्त्री मंडळी न ती पेटी!' तशांपैकीच मोटारींत घालून नेलेल्या या 'माणकां'ची स्थिति होती. रुक्मिणीस सांभाळणाऱ्या मंडळींशीं ती मोकळेपणाने बोलूं तरी शकत असे. पण ह्या न्यायासनस्थांना आपसांत तरी बोलतां येतें की नाही, याची शंकाच वाटते. मग यांत खरा कैदी कोण? आणि कैद्यांत व न्यायाधीशांत फरक तरी कसला?

आरोपींना कोर्टांत आणतात, तेव्हाचा देखावा तर औरच असतो. तुरुंगापासून कोर्टापर्यंतचा सर्व रस्ता दुतर्फा गुरख्यांनी गुंफलेला असतो.

आरोपींना कोर्टीत ११॥ वाजतां यावयाचें तर १०॥ पासूनच गुरखे रस्त्यावर डांबले जातात. त्या रस्त्याने इतर कोणांसच येऊंजाऊं देत नाहीत. मग आरोपींना पोलिस बंदोबस्तांत आणतात. ते सर्व गाणीं म्हणत आनंदाने जातात. कारण सर्वच जण १३ ते २८ च्या आंतले, एका गांवीं राहणारे, एकत्र खेळलेले, एकत्र काम केलेले यामुळे त्यांच्या चेहऱ्यांवर आनंद व समाधान यांची जी छटा दिसते, ती मोटारींतून येणाऱ्या न्यायाधीशांच्याही मुद्रेवर नसते! आरोपी कोर्टांतून परत जाण्यापूर्वी एक तास पुनः गुरख्यांना कवाईत करावी लागतेच.

कोर्टीत मात्र वेगळा प्रकार आहे. फक्त दहा प्रेक्षकांनाच आवारांत जातां येतें. तेव्हा सुद्धा झाडा अगदी कसून घेतात. लेखी परवानगी, पास, पोलिसांची तपासणी वगैरे सर्व चालतेंच. पण ३५ आरोपी असतांना १० च प्रेक्षकांना आंत घ्यावयाचें, हा न्याय कोठला? न्यायालयें हीं सार्वजनिक असल्याने तेथे जाण्यास खरें म्हटलें तर कोणासच मज्जाव नसावा. पण न्यायमंदिरांतच जर अन्याय होऊं लागला, तर मग न्याय तरी कोठे मिळावा? असा प्रकार प्रेक्षकांचे बाबतींतच होतो असें नाही. निमसरकारी किंवा पाऊणसरकारी ठरलेल्या असोशिएटेड प्रेसच्या खास बातमीदाराचीही अशी तपासणी घेण्याचा प्रयत्न सरकारी अधिकाऱ्यांनी केला. तेव्हा त्याने तर कोर्टीत जाणेंच नाकारलें!

अशी परिस्थिति इतरेजनांच्या बाबतींत आहे. मग खुद्द आरोपींचे किती हाल होत असतील? सर्कशींतील वाघसिंहांना तरी अधिक मोकळीक मिळते असें म्हणतां येईल. आरोपींचा पिंजरा, त्याचें दुहेरी आवरण, आजूबाजूला कडेकोट बंदोबस्त वगैरे पाहून असें वाटतें की, व्याघ्रसिंहांपेक्षा सहस्रपट क्रूर व भयंकर अशीं हीं नवींच जनावरें सरकारने कोठून तरी महत्प्रयासाने मिळविलीं असावींत! त्यांना रोज नग्न करून झाडा घेतात! आणि या सर्व जबरदस्त तयारीचें कारण असें सांगण्यांत येतें की, तुरुंगांत कांही खणण्याचें काम चालू असतां जेथे हे शस्त्रागारावरील आक्रमण करणारे आरोपी ठेवले आहेत, तेथेच जमिनींत पुरलेलीं कांही रिव्हॉल्व्हर्स व गोळ्या सरकारी कामगारांना सापडल्या. आज जवळजवळ वर्षभर हे आरोपी तेथे तुरुंगांत आहेत. कडक पाहऱ्यांतून हीं हत्यारें आंत गेलीं कशीं आणि गेल्यानंतर जमिनींत

गाडलीं कोणीं व केव्हा? त्याचें उत्तर कसेंही दिलें तरी अधिकाऱ्यांवरच शिंतोडे येतात. तेव्हा कित्येक पुढाऱ्यांचें म्हणणें असें की, जनतेवर जुलूम करण्यास कांही तरी कारण मिळावें म्हणून मुद्दाम उकरून काढलेलें हें नाटक असावें.

तें कांहीही असो; चितगांग जिल्ह्यांतील व खुद्द शहरांतीलही जनता आज फार विवंचनेंत पडली आहे, हें मात्र खरें. सरकारी लष्करी दिमाखाने किंवा गुरख्यांच्या अस्तित्वाने लोक डरत नाहीत, हें तर स्पष्टच झालें आहे. खेडवळही हालअपेष्टांस भितात असें नव्हे. पण जादा पोलिसांचा खर्च सोसावयाचा कसा? सर्व सोंगें घेतां येतात; पण दामाजीपंताचें सोंग आणतां येत नाही, त्याची वाट काय? हीच विवंचना सर्वांचे मनांत घोळत आहे. चितगांगवासियांकडे कोणाचेंच लक्ष नाही, म्हणून त्यांना पराकाष्ठेचें वाईट वाटत आहे. महात्माजींना व सरदार पटेलांना तार करून इकडे बोलावण्याचा त्यांनी निश्चय केला आहे. पण कार्यबाहुल्यामुळे त्यांना इकडे पाहण्यास वेळ कसा होणार? कराची कॉंग्रेसमध्ये इकडील गुन्हेगारांवर सरकारी अधिकाऱ्यांनी जे अनन्वित जुलूम केले, त्यांविषयी कोरडा निषेध प्रकट करणारा ठराव मांडण्यासही महात्माजींनी व सरदार वल्लभभाईंनी परवानगी दिली नाही, हें तेथे असणाऱ्या सर्वांस ठाऊक आहे. त्यांच्याकडून या बाबतींत आता तरी काय मदत होणार आहे?

— ३ —

चित्त आकर्षून घेऊन मनाला आल्हाद देणारें ग्राम म्हणून चित्तग्राम हें नांव पूर्वी चितगांगला होतें तें कधीपासून? नंतर त्याचें नांव मोंगल अमदानींत बदललें तें केव्हा आणि तेथील एकंदर वातावरण अथवा परिस्थिति अशा ‘ बंडखोरी ’स अनुकूल कशी निघाली? गाव तरी कितीसें मोठें आहे? व्यापार कसला चालतो? हे ‘ बंडखोर ’ लपूनछपून राहू शकले कसे? इत्यादि अनेक प्रश्न मनांत येतात. एखाद्या भूगोलाच्या पुस्तकावरून किंवा इतिहासाच्या टाचणावरून ही माहिती पुरवितांही येईल. परंतु प्रस्तुत कालीं हें नीरस प्रकरण मध्येच हवें कशाला? शस्त्रागार-आक्रमण-पुराणच

पुढे चालवावयाचें, तर आता त्यांत आरोपी म्हणून सापडलेल्यांची थोडीशी माहिती दिली पाहिजे.

‘ अनंत ’ हा त्यांतला पुढारी म्हटला तर कांही जुन्या पिढीच्या वाचकांना नाशिकची आठवण व्हावयाची. आणि मौज कशी आहे पहा की, अनंताच्या जोडीला नाशिकाप्रमाणे ‘ गणेश ’ही चितगांगला आहेच! मात्र इतर साथीदारांत बरीचशी मंडळी वेगळी आहेत. ‘ अनंत ’ हा तर अगदी तरणाबांड पोर—नुकतीच (गद्धे)पंचविशी उलटलेला एक जवान. त्याची शक्ति म्हणजे खरोखरच अचाट. अफझुलखान ‘ डोंगरांतील चुवा ’ पकडून आणण्यासाठी विजापुराहून निघाला, तेव्हा त्याची ‘ कीरत ’ अशी होती की, पहार वाकवून तिचें तो कडें करीत असे! हाच पराक्रम अनंताचा होता, असें सरकारतर्फेच्या वकिलांनी कोर्टापुढे सांगितलें आहे. अफझुलखानाच्या अजस्र व दांडग्या आहाराला जसें थोडें शाहिरी तिखटमीठ व गोंधळी मसाला असण्याचा संभव, तसाच पहारीच्याही बाबतींत असावा असें वाटतें.

पण तशी बात अनंताची नव्हे. खुद्द सरकारी वकिलाने खटला सुरू करतांना जें थोडेंसें ‘ मंगलाचरण ’ केलें व नांदी म्हटली, तींत अनंताच्या पराक्रमाचा असाच उल्लेख आहे. त्या वकिलांना तर शाहिराचे पंक्तींत बसवितां येत नाही ना? लोकनाथ बाळ म्हणजे खरोखर मारुतीच तो! चालती मोटार मागे खेंचून धरून थांबविण्याइतकी प्रचंड शक्ति त्या बाळाची! चितगांगला किंवा त्या शहराच्या आसपास ह्या दोन मल्लांची कीर्ति पसरण्यास मग वेळ का लागावा? दोघेही प्रख्यात तालिमबाज म्हणून लोकविश्रुत झाले व त्यांनी ठिकठिकाणी तालीम करण्याचे आखाडे काढले. अशा प्रकारें देशांतील होतकरू व तरुण मंडळी या बंडखोरांच्या कच्छपीं लागण्यास सुरुवात झाली म्हणून सरकारी वकिलांनी सांगितलें.

परंतु तालीमखाने किंवा व्यायामशाळा काढणें हा कोठल्याही कायद्याने गुन्हा ठरत नाही. इतकेंच काय, पण अशा व्यायामशाळेचे विद्यार्थी कसलें ज्ञान संपादन करतात, हें पाहण्यासाठी कित्येक वेळीं सरकारी अधिकाऱ्यांस सुद्धा निमंत्रण असे आणि त्याप्रमाणे ते आधिकारी तें पाहण्यास जात व खूष होत. अनंताच्या हालचाली गुप्तपणे वेगळ्या असत व तो स्वयंसेवक दल उभारून त्यांना कवाईत शिकवी, लाठी फिरविणें वगैरे लष्करी काम सुद्धा

त्यांत असे आणि वेळोवेळी परिषदा भरत तेव्हा प्रमुख भाग घेऊन ज्वल ज्जहाल भाषणें करविण्याचा व करण्याचा त्याचा उपक्रम असे, अशा आशयाच्या तक्रारी सरकारी वकिलांनी आपल्या भाषणांत पुढें मांडल्या आंहेत.

पण सरकारी साक्षीपुराव्यांत खटल्याविषयी बऱ्याच गोष्टी बाहेर आलेल्या आहेत की, त्यामुळे सरकारवरच बाजू पुष्कळ शेकण्याचा संभव आहे. अनंता चळवळ्या होता, तो स्वयंसेवकांना लष्करी कवाईत शिकवी, त्यांच्यापुढे जहाल भाषणें घडवून आणी; ह्या आरोपांखेरीज युवकपरिषदा भरवून तेथे मारामारी करणें, राजद्रोही कायद्याविरुद्ध कायदेभंग करण्याचा आग्रह धरणें, व शेवटी सरकारच्या मनांत दहशत बसेल असा सशस्त्र हल्ला करण्यास सर्वांना तयार करणें असेही आरोप अनंतावर करण्यांत आले आहेत. डिसेंबर १९२३ मध्ये चितगांग येथे रेल्वेची रोकड घेऊन जात असतां ती लुटण्यांत आली. भर दिवसा हा प्रकार घडला; तरी त्यांत आरोपी कोण होते हें कळेना! सुमारे साडेपांच महिन्यांनी यांत अनंताचें अंग असावें म्हणून त्याला कलकत्त्यास पकडून चितगांगला आणण्यांत आलें. पण ज्या पोलिस अधिकाऱ्याने अनंताला पकडून चितगांगला आणिलें त्याचा चितगांगमध्ये लगेच खून पडला. पुढे अनंत निर्दोषी ठरला व म्हणून सुटला, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

एवढ्यानेच थांबलें नाही. बंगाली ' सोटेशाही वरवंटा ' जो निघाला त्याने बाटेल त्या ' अनिष्ट ' इसमास विनाचौकशी मनास येईल तितका काळ डांबून ठेवण्याची मुभा बंगाली अधिकाऱ्यांस मिळाली. आणि शेकडो बंगपुत्र ' डांबिस्त ' (डिटेन्यू) म्हणून कारावासांत खितपत पडले! अनंत व त्याचे चारपांच संवगडी-लोकनाथ, गणेश वगैरे त्यांत होतेच. पण खैर ही की, १९२८ च्या सुरवातीस त्यांना छोट्या कैदेंतून काढून संबंध हिंदुस्थान-एवढा विस्तार असलेल्या मोठ्या तुरुंगांत मोकळें सोडलें. मात्र मागे सारखें शुक्लकाष्ठ लावून ठेवलें. ही सर्व मंडळी धोका देणारी आहेत, त्यांचेवर सारखी पाळत ठेवली पाहिजे, असें सरकारी चार-पटूंनीं ठरविलें; आणि त्याप्रमाणे एकंदर सुमारे दोन डझन हेरांची सहा मंडळीवर देखरेख ठेवण्यासाठी नेमणूक झाली. कामाचें महत्त्व जाणून शिपाई गडी (कॉन्स्टेबल) या टेहळणीसाठी मुद्दाम नेमला नाही, वरच्या अधिकाऱ्यांची योजना केली व

चितगांगसारख्या छोट्या शहरांत सहा इसमांवर चोवीस तास पहारा ठेवण्यांत आला.

अनंताच्या व त्याच्या अनुयायांचीं खलबतें कसलीं चालत, हें पोलिसांनाही प्रथम प्रथम समजलें नाही. चोवीस तास पहारा ठेवून हे पोलिस काय करीत होते तेंहो उमगण्यास मार्ग नाही. एवढें मात्र खरें की, कलकत्याच्या हेराध्यक्षांकडून वरचेवर गुप्त सूचना येत व ह्या सहा ' भयंकर ' इसमांवर विशेष कडक नजर ठेवण्यांत येई. शेवटी कलकत्त्याचें काम चितगांगला राहूनच करण्याकरिता तेथील पोलिसाधिपतींस जास्ती मदतनीस देऊन अधिक अधिकार देण्यांत आले. ' इंटेलिजन्स ब्रँच ' म्हणजे ' माहिती खातें ' चितगांग-मध्ये ठाणें देऊन बसलें! मध्यंतरी अनंताच्या फंदास कांही तरुण मुलें लागून त्यांनी शिक्षणक्रम सोडला, हें पाहून जिल्हाधिकाऱ्यांनी अशा विद्यार्थ्यांच्या पालकांस भेटून स्नेहीभावनेची सूचना केली: ' अनंताच्या नादीं आपल्या मुलांना लागूं देऊं नका. ' अशाच आशयाचा तो कर्णमंत्र होता.

पण ही गोष्ट अनंताला कळतांच तो बेधडक त्या गोऱ्या अधिकाऱ्याच्या कचेरींत जाऊन भेटला व ' माझी बदनामी कां केलीत? ' असा रोखठोक जबाब यौवनी औद्धत्यांत त्याने विचारला. साहेब जरासे चपापलेच. ' मी तुझ्या वर्तणुकीविषयी बोललों नाही. मीं फक्त त्यांना असा सल्ला दिला. ' पण अशा समर्थनास अनंत पुरून उरणारा होता. ' हें तरी तुम्हीं कां सांगितलें? त्यामुळे गैरसमज माजला. माझी वर्तणूक संशयास्पद वाटत असली तर मला तसें स्पष्ट सांगा. पाठीमागे कांही तरी बोलूं नका. ' असें त्याने अधिकाऱ्यांना सांगितलें व गैरसमज दूर करण्यासाठी पुनः त्या पालकांना भेटा, असें बजावलें.

इकडे दीडदोन वर्षांच्या अवधींत व्यायामशाळेचें काम जोराने चालूच होतें. अनंताचे साथीदार मोटारहाक्याचें शिक्षण घेत. खाकी कपडे लष्करी पद्धतीचे शिवून घेऊन ते घालून ऐटीने ते कवाईत करीत. कोठे तरी त्यांची गोलंदाजीची तालीम चालू असावी, असेंही वाटलें. कारण एका मुसलमान बाईने त्यासंबंधी थोडीशी माहिती पोलिसास दिली होती. शिवाय स्फोटक द्रव्यें तयार करतांना अपघात होऊन एकदोघांना जखमा झाल्या व त्यांना उघडपणे इस्पितळांत उपचारासाठी नेलेंही. रात्रीअपरात्री ही जवान मंडळी

कोठे तरी फिरण्यास जात, असेंही कळलें! पुढे तर पोलिसांच्या दूरदृष्टीच्या लांब कानांना अशी बातमी लागली की, हल्ला करण्यासाठी ह्या कंपूने शस्त्रें जमविलीं, स्फोटक द्रव्यें तयार करण्याची तयारी केली आणि द्रव्यही गोळा केलें! लगेच २४ हेरांच्या ऐवजी ३० जणांची योजना झाली. कडक बंदोबस्तांत भर पडली आणि टेहळणीस रंग चढला! पोलिस खात्यांतील वरिष्ठ-कनिष्ठांनीही या सर्व गोष्टी कबूल केल्या आहेत; पण एकाही चाणाक्षाला झडती घेण्याची अथवा कोणाला अटक करण्याची बुद्धि कशी झाली नाही?

हा सर्व प्रकार समजल्यानंतर, भाविक गावकरी वेगळेंच कारण देत असत, त्यांत सत्य आहे असें वाटूं लागतें. चितगांगवासियांचें प्रथमपासून म्हणणें असें की, बाल श्रीकृष्णाला घेऊन मथुरेच्या कारावासांतून नंद निघण्याचे सुमारास तेथील पहारेकऱ्यांस जशी मोहिनी पडली, तशीच अनंताच्या कर्तबगारीने पोलिसांस भुरळ पाडली. कारण चितगांगसारख्या छोट्या शहरांत आपल्या पाळतीवर कोणी आहे की नाही हें अगदी अजागळास सुद्धा एकदोन दिवसांत उमगून येईल. मग अनंतासारखा धूर्त इसम इकडे दुर्लक्ष कसा करील? शिवाय शस्त्रागारावर आक्रमण करणें म्हणजे 'ब्रिज' खेळण्याप्रमाणे दोन मिनिटांत ठरणारा बेत नव्हे. त्यासाठी किती तरी महिन्यांची तयारी प्रथमपासून चाललेली असली पाहिजे, हें उघड आहे. रात्री साडेदहाच्या सुमारास सशस्त्र लोक मोटारींतून हल्ला करण्यासाठी जातात ही बातमी चोवीस तास पहारा ठेवणाऱ्या तीस टेहळ्यांस जर कळूं शकली नाही तर मग त्यांनी टेहळणी ठेवली तरी कशावर? अशाच प्रकारचे अनेक प्रश्न उपस्थित करून चित्तग्रामवासी वर सांगितल्याप्रमाणे अनुमान काढतात. अनंताला दैवी अंश मानण्यापर्यंतही त्यांची मजल गेली आहे.

हा अनंत पोलिसांच्या कचाटींत सापडला कसा हेंही कित्येकांना कोडें वाटे; पण पोलिसांनी त्याला पकडून देणारास पांच हजार रुपयांचें बक्षिस लावलें असतांही तो कोणास 'गावला' नाही. शेवटी एके दिवशी कलकत्त्यास बंगाल पोलिसांच्या मुख्याधिकाऱ्यास अनंताने पत्र लिहून '××× तारखेस ×× वाजतां मी आपणांस भेटण्यास येत आहें, पकडण्याची व्यवस्था करावी.' असें कळविलें व त्या पत्राच्या नकला चितगांगच्या जिल्हाधिकाऱ्यां-

कडेही पाठविल्या. आणि ठरलेल्या दिवशीं ठराविक वेळीं अनंत कलकत्त्यास मि. लोमन यांचे पुढे उपस्थित झाला! त्याला पश्चात्ताप मुळीच झालेला नव्हता किंवा तो निराश देखील दिसत नसे. 'मला लपूनछपून राहण्याची पुष्कळ सोय असतांना सुद्धा मी आपण होऊन तुमचे स्वाधीन होतों, याचें कारण स्पष्ट आहे' असें त्याने लिहिलें.

स्पष्ट कारण हेंच की, जी मंडळी या खटल्यांत आरोपी म्हणून पकडली ती १६ ते २८ वर्षांच्या आंतलीच होती. त्यांना धाकदपटशा दाखवून किंवा त्यांना नाही नाही त्या थापा देऊन त्यांचेकडून बित्तंबातमी काढण्याचा प्रयत्न करून करण्यांत आला. चारपांच जणांनी कबुली जबाब देखील लिहून दिले! मात्र एकही ' शंकर ' माफीचा साक्षीदार निघाला नाही. आपल्या सहचाऱ्यांनी हालअपेष्टांत रहावें व आपण मात्र बाहेर असावें, हें अनंताला सहन न होऊनच तो पोलिसांच्या स्वाधीन झाला असावा. शिवाय अनंत आरोपींच्या कंपूत जातांच ज्या चारपांचजणांनी कबुली जबाब दिले होते ते लगेच परत घेतले व पोलिसांना तोंडघशी पाडल्याप्रमाणे केलें!

कोर्टापुढे अनंत व इतर आरोपी आपलें म्हणणें सादर करतील तेव्हा पुष्कळ गोष्टींचा उलगडा होईल. मुख्यतः हल्ला करण्याचा या तरुणांचा उद्देश समजेल. कारण पोलिसांचे हातीं सापडण्यापेक्षा आत्महत्या करण्यांत त्यांचे हेतु खात्रीने वेगळे असले पाहिजेत. ते कळल्यास आधुनिक वंग-युवकांची मनोभूमि कशा प्रकारे नांगरली आहे व तींत कोणतें पीक येतें आणि अन्यत्र येतें त्यापेक्षा त्यांत वैशिष्ट्य काय, ह्या सर्वत्र गोष्टींवर बराच प्रकाश पडण्याचा संभव आहे. खटल्याचें काम संपेपर्यंत वाट पाहण्यापलीकडे त्याला दुसरा उपाय नाही. खटल्यांत बाहेर आलेल्या सरकारी व्यवस्थेंतील छिद्राचा परामर्ष सुद्धा आता घेतां येत नाही, म्हणून थोडें सबूरीने घ्यावें हेंच बरें.
